

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ ΤΗΣ ΔΥΣΗΣ: 602-756

Οι στρατοί της Δύσης και οι βυζαντινές εκστρατείες τον έβδομο και όγδοο αιώνα

Η έρευνα σχετικά με το ρόλο του βυζαντινού στρατού στη Δύση τον έβδομο αιώνα, είναι ευνόητο να αφορά κατά κύριο λόγο το στρατό των Εξαρχάτων της Ιταλίας και της Αφρικής, που είχαν ιδρυθεί πολύ πρόσφατα. Η περιορισμένη έκταση, που είχαν εξαρχής τα εδάφη των Εξαρχάτων και οι κίνδυνοι που απειλούσαν την ύπαρξή τους κατ' εξακολούθηση, έδειχναν ότι η εξασφάλιση της επιβιώσής τους, με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ακεραιότητα, απαιτούσε την αναζήτηση ενισχύσεων από την Κωνσταντινούπολη. Αυτό όμως αντέβαινε την παλαιά αρχή, σύμφωνα με την οποία οι στρατιωτικές δυνάμεις που ήταν εγκατεστημένες στην Ιταλία, σπεύδουν, ενισχύουν και ανεφοδιάζουν ή βοηθούν τις υπόλοιπες επαρχίες της Δύσης¹. Είναι αυτονόητο ότι στις συνθήκες του έβδομου αιώνα, που όπως ειπώθηκε είναι δυσμενείς για την ύπαρξη των Εξαρχάτων, η ενίσχυσή τους με στρατεύματα παρουσιάζει επιπλέον δυσκολίες, αφενός γιατί οι πηγές δεν αναφέρουν στοιχεία σχετικά με τις εκστρατείες στη Δύση και αφετέρου, επειδή η διατήρηση των δυτικών βυζαντινών κτήσεων ως την Ισπανία ήταν αδύνατη χωρίς να γίνει ούτε μία βυζαντινή ναυτική επιχείρηση. Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις στη Δύση δεν μπορούσαν, από την άλλη πλευρά, να βασίζονται αποκλειστικά στην τοπική στρατολογία. Τα στρατεύματα των Εξαρχάτων ήταν εξαιρετικά περιορισμένα σε αριθμό, δεν έδειχναν πρόθυμα να εναρμονίζονται με τις στρατιωτικές δυνάμεις, που έφταναν από την Ανατολή, και δεν ενέπνεαν πάντοτε εμπιστοσύνη για την ανταπόκρισή τους στις προσδοκίες της κεντρικής εξουσίας.

Τις περισσότερες φορές τα τοπικά αυτά στρατεύματα δεν είχαν τη βοήθεια που ήταν απαραίτητη, πράγμα που γινόταν προφανέστερο, όταν οι εξωτερικές πιέσεις απαιτούσαν άμεση στρατιωτική αντιμετώπιση. Στην αδυναμία ενίσχυσης των τοπικών στρατιωτικών σωμάτων οφείλεται η συρρίκνωση των δυτικότερων κτήσεων στην Ιβηρική Χερσόνησο, καθώς οι προσπάθειες των Βυζαντινών να αποκρούσουν δύο επιθέσεις

1. Βλ. Λουγγής, *Ιουστινιανός*, 170.

(614 και 615) του βασιλέα των Βησιγόθων Σισεβούτου (612-621) δεν ήταν επιτυχείς. Μετά το πέρασμα των Βησιγόθων από τα Πυρηναία, η εγκατάστασή τους στην Ιβηρική Χερσόνησο ήταν πλέον οριστική². Ο πατρίκιος Καισάριος, ο οποίος, αν και πρέπει να έφερε τον τίτλο του *magister militum Spaniae*³, δεν πρέπει να είχε στη διάθεσή του στρατό και έτσι τα βησιγοθικά στρατεύματα δεν βρέθηκαν αντιμέτωπα με βυζαντινές δυνάμεις ώστε να διασωθούν οι τελευταίες κτήσεις της αυτοκρατορίας στα ισπανικά εδάφη (615). Οι Βησιγόθοι επί Σισεβούτου, αντίθετα με τους Βυζαντινούς, φαίνεται ότι, εκτός από αξιόμαχα στρατιωτικά σώματα, διέθεταν και στόλο, αφού είχαν καταλάβει και κάποια τμήματα της απέναντι Αφρικανικής ακτής⁴. Σύμφωνα με όσα μνημονεύονται στις δυτικές πηγές, οι ήττες αυτές ήταν αποφασιστικές, επειδή άρχισαν να οδηγούν στην απομάκρυνση των Βυζαντινών από τα εδάφη της Ισπανίας.

Μία έμμεσα αναφερόμενη συνθήκη ανάμεσα στον βυζαντινό αυτοκράτορα Ηράκλειο και τον βησιγόθο βασιλέα⁵, στην οποία υπήρχε άμεση εκπροσώπηση του Βυζαντίου από τον *gloriosus Theodoricus*⁶, φαίνεται ότι έθετε σε επίσημο πλαίσιο μία ήδη, διαμορφωμένη κατάσταση στα ισπανικά εδάφη. Τόσο αυτή η συμφωνία, όσο και οι προσπάθειες που καταβάλλονταν για να ξεπεραστούν τα προβλήματα των βυζαντινών κτήσεων του Εξαρχάτου της Αφρικής επί Τιβερίου Β' (578-582)⁷, έδειχναν ότι η Κωνσταντινούπολη συνειδητοποιούσε ότι οι αποτελεσματικές εκστρατευτικές αποστολές

2. Isidorus Hispalensis, *Historia Gothorum, Recapitulatio*, σ. 294. Isidorus Hispalensis, *Chronica* VDCCC-XIII, σ. 479. *Ep. Wisig.* 3-6, σ. 663-667. Ψευδο-Φρεδεγάριος IV, 33 σ. 186-187. Ο Σισεβούτος επαινείται από τον Ισίδωρο Σεβίλλης (*Historia Gothorum, Aera DCL*, σ. 291) για την καταβολή δημόσιων πόρων για την εξαγορά αιχμαλώτων που είχαν συλληφθεί από δικιά του στρατεύματα. Στράτος, *Βυζάντιον*, Α', 304-305. *PLRE* III, 1157-1158 (Sisebutus). Ωστόσο, ο Diehl (*Afrique*, 531) υποστηρίζει ότι διατηρήθηκαν κάποιες βυζαντινές βάσεις στην Ιβηρική, καθώς στον Βίο του Γρηγορίου Ακράγαντος (*PG* 116, 685A, 697A) αναφέρεται η εξορία του Κρησκεντίνου *έν τοις μέρεσι τής Σπανίας*. Οι εξορίες αυτές επιβλήθηκαν όμως στη Ρώμη και η παρουσία βυζαντινού στρατού ή στόλου υπονοείται απλώς στη σχετική μνεία. Βλ. Cosentino, *Prosopografia* I, 327-328 (Crescentius).

3. *Ep. Wisig.* 3-6, σ. 663-667. Βλ. *PLRE* III, 258-259 (Caesarius 2). Pringle, *Defence*, 42.

4. Isidorus Hispalensis, *Historia Gothorum, Aera DCLVIII*, σ. 292. *Ep. Wisig.* 2-3, σ. 662-664. Βλ. P. Goubert, *Byzance et l'Espagne wisigothique*, (*REB* 2 (1944) 69-70, 75-76 (στο εξής: Goubert, *Byzance et l'Espagne wisigothique*).

5. *Ep. Wisig.* 5, 6, σ. 666-668. Βλ. Goubert, *Byzance et l'Espagne wisigothique*, 78. Για την επικοινωνία του Σισεβούτου με τους βασιλείς των Λογγοβάρδων με στόχο τη μεταστροφή των Γόθων στην Ορθοδοξία βλ. J. Fontaine, *Conversion et culture chez les Wisigoths d'Espagne* [SCIAM 14], Spoleto, 1967, 133 κε. [= *Culture et spiritualité en Espagne du IVe au VIIe siècle*, London 1986, V]. Lounghis, *Ambassades*, 86. M. Vallejo Girves, *Byzantine Spain and the African Exarchate: an Administrative perspective*, *JOB* 49 (1999) 13-23. Kaegi, *Heraclius*, 89.

6. *Ep. Wisig.* 5, 6, σ. 666, 668. Βλ. Lounghis, *Ambassades*, 106. *PLRE* III, 1239-1240 (Theodoricus 6).

7. Βλ. Diehl, *Afrique*, 478-479. Pringle, *Defence*, 40-41. Οι Βαλεαρίδες, ακόμη και κάποια παράκτια σημεία της Ιβηρικής Χερσόνησου, όπως η Σαρδηνία και η Αφρική, παρέμειναν και μετά τα μέσα του έβδομου αιώνα στους Βυζαντινούς. Diehl, *Afrique*, 536, 586.

στα Εξαρχάτα δεν ήταν πάντοτε εφικτές. Όταν η αδυναμία της κεντρικής εξουσίας να καλύψει στρατιωτικά τα απώτερα δυτικά εδάφη της αυτοκρατορίας ήταν δεδομένη, τότε η ισχνή στρατιωτική βυζαντινή παρουσία συνδυαζόταν με τη διπλωματία και κυρίως, την εποπτεία των διοικητικών αρχών που βρισκόταν στη Δύση. Η διατήρηση των εδαφών των Εξαρχάτων με διπλωματική διαχείριση των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν, δεν ήταν όμως επαρκής για την εξασφάλιση της διαρκούς παρουσίας των Βυζαντινών στη Δύση.

Η προστασία από επιθετικές ενέργειες, όπως αυτή του Σισεβούτου στην Ισπανία, αλλά και από την εισβολή των Λογγοβάρδων στην Ιταλία, είχε ως προϋπόθεση την οργάνωση εκστρατειών με αφετηρία την Κωνσταντινούπολη και ενδιάμεσο σταθμό τη Σικελία. Η αποδυνάμωση των τοπικών στόλων, εξαιτίας ίσως και των δυσκολιών ανεφοδιασμού μέσω Σικελίας, οδηγούσαν πάντως σε σταδιακή υποχώρηση κάθε ελέγχου στις δυτικές κτήσεις. Με την αναφορά στις πηγές του Σισεβούτου ως του Γότθου βασιλέα, που επέβαλε την εξουσία του σε ολόκληρη την Ισπανία⁸, έχει συνδεθεί η εκδίωξη των Βυζαντινών (624). Στη Δ. Μεσόγειο ως απώτερα ορόσημα της βυζαντινής επικράτειας πρέπει, ωστόσο, να παρέμειναν οι Βαλεαρίδες, και στην απέναντι ακτή, η ναυτική βάση Σέπτον (Ceuta)⁹. Το 621 ο Σισεβούτος πέθανε και επί του διαδόχου του Σβινθίλα (621-631) συνεχίστηκαν οι απώλειες των βυζαντινών κτήσεων ως τη νέα εκδίωξη των Βυζαντινών το 625 ή 629¹⁰.

Μολονότι δεν υπάρχει καταγραφή των προθέσεων για την ανάκτηση ή έστω, τη διαφύλαξη αυτών των εδαφών, καθώς οι μεταγενέστερες αφηγηματικές πηγές δεν αναφέρονται παρά σποραδικά στα θέματα των Εξαρχάτων, έμμεσα συνάγεται πως, ό,τι δεν επιτεύχθηκε με την εκστρατεία του Κώνσταντος Β' (663-668), εξαιτίας της δολοφονίας του στη Σικελία¹¹, επιχειρήθηκε και άλλες φορές και κατά πάσα πιθανότητα από τον τελευταίο απόγονο της δυναστείας που είχε ιδρύσει ο Ηράκλειος, τον Ιουστινιανό Β'. Η οργάνωση του θέματος Σικελίας κατά την πρώτη του βασιλεία (685-695)¹², αλλά και η ευχέρεια να συγκροτεί στόλους κατά τη δεύτερη (705-711), συνδέονται με την πολιτική του έναντι της Δύσης, η οποία πρέπει να είχε πρότυπό της την επέκταση της

8. Βλ. Goubert, Byzance et l'Espagne wisigothique, 75 σμ. 299.

9. Βλ. Λουγγής, *Ιουστινιανός*, 172. N. Duval, L'Afrique dans l'antiquité tardive et la période byzantine. L'évolution de l'architecture et de l'art dans leur environnement, *Antiquité Tardive* 14 (2006) 131 [στο εξής: Duval, L'Afrique dans l'antiquité tardive]. Βλ. τώρα, J. S. Codoñer, Bis wann waren die Balearen byzantinisch?, στο: *Byzantina Mediterranea. Festschrift für J. Koder zum 65. Geburtstag* (εκδ. Kl. Belke - E. Kislinger - A. Külzer - M. A. Stassinopoulou), Wien-Köln-Weimar 2007, 597-603 [στο εξής: Codoñer, Bis wann waren die Balearen byzantinisch?].

10. Isidorus Hispalensis, *Historia Gothorum, Aera DCLVIII*, σ. 292. Βλ. Diehl, *Afrique*, 531. Στράτος, *Βυζάντιον*, Β', 826-827. Lounghis, *Ambassades*, 107. Kaegi, *Heraclius*, 141.

11. Βλ. P. Corsi, La politica italiana di Costante II, Bisanzio, στο: *Roma e l'Italia nell'Alto Medioevo* [SCIAM 34], II, Spoleto 1988, 751-796 (στο εξής: Corsi, La politica italiana).

12. *De Them.*, 94-96-178-180. Βλ. Oikonomidès, *Listes*, 351.

αυτοκρατορίας ως τον Ωκεανό, κάτι που είχε επιτευχθεί επί Ιουστινιανού Α¹³. Η επικοινωνία ανάμεσα στην Ισπανία, την Καρχηδόνα και την Ιταλία, η οποία μαρτυρείται ως τα τέλη του έκτου αιώνα και τις αρχές του έβδομου¹⁴, επιχειρήθηκε, όπως φαίνεται να συνεχιστεί και μεταγενέστερα.

Ο Ιουστινιανός Β΄, όπως και ο Κώνστας Β΄ προηγουμένως, θεωρούσε ιδιαίτερα σημαντική τη διατήρηση ανοικτής επικοινωνίας με το Εξαρχάτο της Αφρικής για τη διασφάλιση της βυζαντινής κυριαρχίας στη Δ. Μεσόγειο. Την πρόθεση αυτή είχε νωρίτερα εκφράσει και ο Κώνστας Β΄ για τον έλεγχο αυτής της περιοχής με την εγκατάστασή του στη Σικελία και την αποστολή πλοίων στην Αδρύμητο (Hadrumetum) της Αφρικής¹⁵ με σκοπό την αντιμετώπιση των πρώτων αραβικών επιδρομών. Την ίδια ακριβώς τακτική για τον ναυτικό έλεγχο της Δ. Μεσογείου με τη διατήρηση δυνάμεων στη Δύση πρέπει να εκφράζει η πληροφορία ότι ο Ιουστινιανός Β΄ πήρε πίσω την Αφρική από τους Άραβες και έκανε ειρήνη μαζί τους σε γη και σε θάλασσα¹⁶.

Σε αυτή την ειρήνη που πρέπει να διαφέρει από τη συνθήκη με τον Αμπντ ελ-Μαλί¹⁷ η αναφορά της Αφρικής είναι ενδεικτική των προτεραιοτήτων, τις οποίες έθετε ο Ιουστινιανός Β΄ στους πολιτικούς χειρισμούς έναντι της Δύσης. Η επόμενη ναυτική εκστρατεία, που είναι γνωστή από τις *Continuationes Isidorianae* και τοποθετείται κατά το διάστημα της κοινής βασιλείας του Εγίκα (Egica, 687-701) και του Ουίτιζα (Witiza, 701-709)¹⁸, πιθανότατα το 702, αποκαλύπτει ότι οι προσπάθειες της Κωνσταντινούπολης να διατηρεί υπό βυζαντινό έλεγχο τα απώτερα δυτικά εδάφη της αυτοκρατορίας ήταν συνεχείς. Η αποτυχία και αυτής της εκστρατείας, όπως το 698 στην Καρχηδόνα και λίγο αργότερα, το 711 στο Septem, έδειξε ότι ο στόλος δεν είχε αρκετές δυνάμεις

13. Βλ. Λουγγής, *Ιουστινιανός*, 212. Η ευπείθεια του στόλου δεν ήταν πάντοτε αυτονόητη, όπως φάνηκε λίγο νωρίτερα στις παρένθετες βασιλείες του Λεοντίου (695-698) και του Τιβερίου-Αψμάρου (698-705), παρότι και οι δύο αυτοκράτορες έδειχναν αρχικά να στηρίζονται από το στόλο. Για τη δυναμική του στόλου επί Ιουστινιανού Β΄ βλ. πιο κάτω, σ. 256-261.

14. Βλ. A. Cameron, *Byzantine Africa-The Literary Evidence, Excavations at Carthage 1978 conducted by the University of Michigan*, VII (εκδ. J. H. Humphrey), Michigan 1982, 52-53 [στο εξής: Cameron, *Byzantine Africa*].

15. Η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη (σ. 348,13-14) αναφέρεται σε επιδρομή το 662/3. Βλ. Diehl, *Afrique*, 570. Σπράτος, *Βυζάντιον*, Δ΄, 232 σημ. 815. Βλ. και πιο κάτω, σ. 224 και 232.

16. Παύλος Διάκονος, *HL VI*, 11, σ. 168.

17. Η ειρήνη αυτή πρέπει να ανανέωνε κάποια παλαιότερη, όπως και άλλες συμφωνίες με τους Άραβες, αλλά οι βυζαντινές πηγές δεν αναφέρουν την Αφρική: Dölger, *Regesten*, αρ. 254.

18. *Cont. Hispana*, 74, 354. Βλ. Goubert, *Byzance et l'Espagne wisigothique*, 76. Στη νεότερη μελέτη των A. del Castillo - J. Montenegro, *Theodemir's Victory over the Byzantines in the joint reign of Egica and Witiza: A Reference by the Chronicle of 754*, *Byz.* 74 (2004) 403-415 [στο εξής: Castillo - Montenegro, *Theodemir's Victory*] πιθανολογείται ότι ο βυζαντινός στόλος κλήθηκε κατά τη διάρκεια εσωτερικών συγκρούσεων στο βασίλειο των Βησιγόθων. Το ναυτικό εγχείρημα έχει επίσης συνδεθεί με τον Ιουλιανό, τελευταίο εκπρόσωπο της βυζαντινής αρχής στο Σέπτον: Christides, *Byzantine Libya*, 50. Βλ. και πιο κάτω, σ. 226 και 245.

στη διάθεσή του για να αντιμετωπίσει τη σχετικά καλύτερη, σε σύγκριση με τον έκτο αιώνα, στρατιωτική οργάνωση των δυτικών βασιλείων και τους νέους συσχετισμούς που είχαν αρχίσει να επιβάλλουν οι Άραβες στην Αφρική μετά το 645, οπότε άρχισαν να επεκτείνονται στις δυτικές της περιοχές¹⁹.

Υπό τις συνθήκες αυτές, η συμβολή των εξάρχων και ιδιαίτερα της Ιταλίας, στην αρχή τουλάχιστον, είναι σημαντική, καθώς αντιστέκονται με σχετική επιτυχία στη λογοβοραδική κάθοδο από την άλλη πλευρά, το Εξαρχάτο της Καρχηδόνας, ενώ είναι εξίσου σπουδαίο για τη βυζαντινή παρουσία στη Δύση, αρχίζει να κλονίζεται, όταν ποικίλα εμπόδια περιορίζουν σταδιακά τις στρατιωτικές του δραστηριότητες. Η αδυναμία της στενής επιτήρησης του πάπα Ρώμης, που από τα τέλη του έκτου και τις αρχές του έβδομου αιώνα ασκούσε όλο και πιο σημαντική επιρροή, τόσο στη Ρώμη και την Ιταλία²⁰, όσο και στο Εξαρχάτο της Καρχηδόνας, καθώς παρέμενε ένας σεβαστός ηγέτης στη Δύση και επικοινωνούσε διπλωματικά με όλες τις εκκλησιαστικές και κοσμικές αρχές της, αποτελεί την πρώτη σημαντική πτυχή αυτών των δυσκολιών²¹. Ταυτόχρονα, η αύξηση αυτής της επιρροής δημιούργουσε πιέσεις που συνέβαλλαν στις εξεγέρσεις των εξάρχων στην Ιταλία και την Αφρική, που όλο και πιο συχνά γίνονται αντικείμενο περιγραφής στις πηγές τον έβδομο αιώνα. Εύλογο είναι βέβαια οι εξεγέρσεις αυτές να μην είχαν όλες τον ίδιο ρυθμό, ούτε να είχαν το ίδιο αίτιο· πρέπει, κυρίως, να επηρεάζονταν από τη δραματική αλλαγή των συσχετισμών στη Δύση, στους οποίους ο πάπας έχει ρόλο κυριάρχου²². Η αύξηση, παράλληλα, της τάσης για αυτάρκεια και ανεξαρτησία στις διοικητικές υπηρεσίες έφθειρε τη συνοχή των στρατευμάτων στην Ιταλία και οδηγούσε σε πολυδιάσπαση τις τοπικές αρχές στην Αφρική²³.

Η δεύτερη προβληματική όψη του περιορισμού της βυζαντινής στρατιωτικής παρουσίας γίνεται εμφανέστερη στην Ιταλία με την έλλειψη δυνάμεων ικανών να αντιμετωπίσουν τους Λογγοβάρδους. Στη στρατιωτική αντιμετώπιση των Λογγοβάρδων, καθώς η τοπική στρατολογία δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις νέες απαιτήσεις, όλοι σχεδόν οι εξάρχοι αποδεικνύονται ανεπαρκείς. Αυτές οι ιδιαίτερες όψεις των διοικη-

19. Για την πιθανή εφόρμηση βυζαντινού στόλου στο βησιγοθικό βασίλειο από τη Σικελία ή τις Βαλεαρίδες σε αυτήν την εκστρατεία βλ. M. Vallejo Girvés, *Bizancio y la España tardoantigua* (ss. V-VIII): Un capítulo de historia mediterránea, *Memorias del Seminario de Historia Antigua* IV, Alcalá de Henares 1993, 332. Castillio – Montenegro, *Theodemir's Victory*, 411.

20. Η ανάμειξη του πάπα Γρηγορίου Α΄ σε ζητήματα που αφορούσαν ολόκληρη την Ιταλία είναι πολύ χαρακτηριστική: Richards, *Popes and Papacy*, 339-362. J.-M. Martin, Grégoire le Grand et l'Italie, στο: *Histoire et Culture dans l'Italie byzantine*, 239-278.

21. Οι αλλαγές αυτές κορυφώνονται μετά την κάθοδο των Φράγγων στην Ιταλία και την πτώση του Εξαρχάτου το 751: Lounghis, *Ambassades*, 135, 446-447.

22. Βλ. Brown, *Gentlemen and Officers*, 159, σημ. 29. M. Leontsini, *The Pope and the Byzantine Emperor (395-800): Stages in the development of Papal Independence*, στο *Byzantine Diplomacy*, 101-102 (στο εξής: Leontsini, *The Pope and the Byzantine Emperor*).

23. Βλ. Diehl, *Afrique*, 513-516.

τικών και στρατιωτικών δυσλειτουργιών στη Δύση οδηγούν στη διαπίστωση ότι ανάγκη για κάθε αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη, που θα ήθελε να διατηρήσει τις βυζαντινές κτήσεις στα Εξαρχάτα Ιταλίας και Αφρικής αλλά και την Ισπανία, πρέπει να ήταν η στρατολογία στην Ανατολή, ίσως κάποιες φορές και στρατολόγηση μισθοφόρων στη Δύση, ώστε να διατηρούνται αξιόμαχες δυνάμεις στην Ιταλία και να αποστέλλονται και επέκεινα.

Η δυσκολία που προκύπτει για την επιτόπου στρατολόγηση των αναγκαίων στρατευμάτων στη Δύση είναι από την άλλη πλευρά, φυσικό να οφείλεται και στη μείωση της εδαφικής έκτασης των Εξαρχάτων, εξαιτίας των εχθρικών επιδρομών που αρχίζουν από το 568 στην Ιταλία με τους Λογγοβάρδους και από το 641/2 στην Αφρική με τους Άραβες. Υπό αυτές τις συνθήκες οι τοπικοί πληθυσμοί δεν έδειχναν πρόθυμοι να ενταχθούν σε στρατιωτικά σώματα. Μετά την ιδιαίτερα αναποτελεσματική στρατιωτική υποδομή του Εξαρχάτου γινόταν όλο και περισσότερο συνείδηση στην Κωνσταντινούπολη ότι η κατάκτηση της Ιταλίας δεν ήταν δυνατόν να βασιστεί στην τοπική στρατολογία, αλλά στην ενίσχυση με ισχυρές δυνάμεις από την Ανατολή, όπως είχε γίνει νωρίτερα με την αποστολή του πατρικίου Βαδουαρίου για την αντιμετώπιση των Λογγοβάρδων, η οποία κατέληξε σε ήττα των Βυζαντινών (576)²⁴.

Συνεπώς, η συγκέντρωση στρατευμάτων στην Ανατολή, και ιδιαίτερα στις περιοχές της Μικράς Ασίας και της Αρμενίας, ήταν απαραίτητη για την πραγματοποίηση των εκστρατειών στη Δύση. Άλλωστε, πάντοτε η αυτοκρατορία έστελνε τα πιο αξιόμαχα της στρατεύματα να κατακτήσουν την Ιταλία. Ο στρατός από την Αρμενία φαίνεται να αποτελούσε τον έβδομο αιώνα την πιο καλά συγκροτημένη πολεμική δύναμη της αυτοκρατορίας. Όταν, λοιπόν, ήδη από τον Ηράκλειο με την «Εκθεση» (638) μέχρι τον Κώνσταντα Β΄ με τον «Τύπο» (648), γίνονται προσπάθειες να εισαχθεί ο Μονοθελητισμός²⁵ στην Ιταλία, φαίνεται ότι παράλληλα με το εγχείρημα περιορισμού κάθε επεμβατικής διάθεσης του πάπα, εξασφαλιζόταν και η καλή πίστη προς τον αυτοκράτορα των στρατευμάτων, που προέρχονταν από την Ανατολή. Την πολιτική αυτή αναγκαιότητα πρέπει να υπαγόρευαν τα στρατεύματα του Κώνσταντος Β΄, που ξεκίνησαν από την Ανατολή και ταξίδεψαν μαζί του στην Ιταλία το 662/3, τα οποία προέρχονταν από δύο καβαλλαρικά θέματα και είχαν Αρμενίους επικεφαλής. Στο στράτευμα της εκστρατείας στην Ιταλία από το θέμα των Ανατολικών αρχηγός ήταν ο στρατηγός Μζεξ, ενώ από το Αρμενιάκων ο στρατηγός Σαβώριος. Τα στρατεύματα αυτά είχαν βασιστεί στα πρόσφατα συγκροτημένα θέματα και συνιστούσαν την κύρια στρατιωτική δύναμη των επιχειρήσεων στην Ιταλία (663-668).

Στην ανάθεση ανώτατων αξιωμάτων του στρατού σε Αρμένιους και τη σχετικά μεγάλη αναλογία Αρμενίων στη γενική σύνθεση του στρατεύματος, κατά την εκστρα-

24. Βλ. σχετικά πιο πάνω, σ. 147-149.

25. Βλ. Simonini, *Autocefalia*, 64-67. Winkelmann, *Streit*, 130-134.

τεία αυτή²⁶, σύμφωνα με τα δεδομένα των πηγών, θα μπορούσε να αποδοθεί η άσκηση πίεσης στον πάπα, ο οποίος υπήρξε ο ισχυρότερος πόλος έκφρασης της Ορθοδοξίας της Χαλκηδόνος σε Δύση και Ανατολή. Η ενίσχυση της εκστρατείας με ένα πρόσφατα συγκροτημένο θεματικό στρατό πέρα από την πολιτική της διάσταση για τον περιορισμό της Ορθοδοξίας του πάπα, πρέπει να απέβλεπε και στην αναδιοργάνωση των στρατιωτικών υποδομών στην Ιταλία με την αντιπαράθεση δύο πολεμικών λαών των Λογγοβάρδων και των Αρμενίων. Η υποδοχή στη Δύση των στρατευμάτων από την Ανατολή συναντούσε βέβαια και τις δυσκολίες που επέφεραν οι αντιδράσεις, τις οποίες προκαλούσαν τα διατάγματα της «Εκθεσης» (638) και του «Τύπου» (648), καθώς ο πάπας στη Δύση, ιδιαίτερα μετά τη σύνοδο του Λατερανού τα είχε καταδικάσει ως αιρετικά²⁷. Η διαφορετική επιπλέον διοικητική οργάνωση των τοπικών πληθυσμών μακριά από μία ισχυρή κεντρική εξουσία δεν δημιουργούσε ευνοϊκές προϋποθέσεις για τη συνοχή των στρατών Ανατολής και Δύσης.

Η παραμονή, πάντως, των βυζαντινών στρατευμάτων στη Δύση για αρκετό καιρό μακριά από τον τόπο καταγωγής τους θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι συνέβαλε στη διαδικασία της υποταγής, καθώς δημιουργούσε έδαφος για αυξημένη επιθετική συμπεριφορά. Η απομάκρυνση των στρατευμάτων από τις κοιτίδες τους επέβαλλε επιπρόσθετα τη μεταφορά τους με το στόλο και κατά συνέπεια, την ανάγκη για την αναδιοργάνωση των ναυτικών δυνάμεων που τα μετέφεραν στη Δύση. Οι νέες αυτές απαιτήσεις οδήγησαν στην ενίσχυση του παλαιότερου στόλου με τη δημιουργία νέων ναυτικών υποδιαιρέσεων. Από την άλλη πλευρά, οι εξορίες διακεκρωμένων προσώπων από την πολιτική, στρατιωτική ή εκκλησιαστική ιεραρχία στις πιο δυσπρόσιτες περιοχές των Εξαρχάτων, στις οποίες η επικοινωνία προϋπέθετε την ύπαρξη στόλου, δείχνουν ότι η κεντρική εξουσία της Κωνσταντινούπολης είχε υπό σταθερό έλεγχο τουλάχιστον ορισμένους ναυτικούς θύλακες στη Δύση.

Με την απομάκρυνση αντιφρονούντων σε δυσπρόσιτα σημεία της Δύσης εξασφαλιζόταν η ανάσχεση αντιπολιτευτικών δραστηριοτήτων των συγκεκριμένων αξιωματούχων, ενώ η εξορία λειτουργούσε ανασταλτικά για περαιτέρω αντιδράσεις. Γνωστοί εξόριστοι τον έβδομο αιώνα ήταν ο μάγιστρος Θεόδωρος, που εκτοπίστηκε στη νήσο

26. Αναφέρονται ο στρατηγός Σαβώριος με 20.000 στρατό στην *Historia Langobardorum* του Παύλου Διακόνου (V, 10, σ. 149), καθώς και ο *Αρμένιος Μιζίζιος* (Μζεζ) στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη (σ. 352, 2-7), ο οποίος εξεγέρθηκε στη Σικελία και αναφέρεται και ως κόμης Μεξεύσιος από τον πάπα Γρηγόριο Β' (Gouillard, *Aux origines*, 295,251-253): γενικότερα για την αρμενική διασπορά στην Ιταλία βλ. Cl. Mutfian, *L'immigration arménienne en Italie*, στο: *Migrations et Diasporas Méditerranéennes Xe-XVIIe siècles* (εκδ. M. Balard - A. Ducellier) [Byzantina Sorbonensia 19], Paris 2002, 33-36. Βλ. όμως Brown, *Gentlemen and Officers*, 66, ο οποίος θεωρεί ότι μόνο οι επικεφαλής του στρατού του Κώνσταντος Β' ήταν Αρμένιοι.

27. Η σύνοδος δεν καταδίκασε τον αυτοκράτορα, αλλά τους πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως: ACO, 2/1, 234,13-17,238,4-5,244,12-15. Βλ. Herrin, *Christendom*, 207-219. Richards, *Popes and Papacy*, 186. Leontini, *The Pope and the Byzantine Emperor*, 103.

Γαυδομελέτη (Μάλτα ή Gozzo)²⁸, οι Αρμένιοι που στάλθηκαν στην Αφρική επί Ηρακλείου και επανήλθαν στην Ανατολή επί Κώνσταντος Β'²⁹, ο πατριάρχης Πύρρος, όπως και ο σακελλάριος Φιλάργιος που απομακρύνθηκαν διαδοχικά στο κάστρο Σέπτον της βόρειας Αφρικής επί Μαρτίνας και Ηρακλωνά (641)³⁰, καθώς και οι αριστοκράτες, οι οποίοι σύμφωνα με τον Βίο του Αγίου Γρηγορίου Ακράγαντος είχαν αποπεμφθεί στις Βαλεαρίδες, επί Κωνσταντίνου Δ' ή μάλλον επί Ιουστινιανού Β'³¹.

Στη Ρώμη στάλθηκε εξόριστος και ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Καλλίνικος (694-706) επίσης από τον Ιουστινιανό Β'³², αλλά εκεί με βάση τις μαρτυρίες αγιολογικών πηγών, είχαν καταφύγει αριστοκράτες ήδη, επί Κώνσταντος Β', εξαιτίας της επιβολής του Μονοθελητισμού («Τύπος»)³³. Καθώς κάτι ανάλογο θα επαναληφθεί και μεταγενέστερα επί Κωνσταντίνου Ε' (741-775)³⁴, γίνεται φανερό ότι, εξαιτίας της φθίνουσας βυζαντινής επιρροής στην έδρα της παπικής αρχής, η καταφυγή στη Ρώμη³⁵ επαναλαμβανόταν κάθε φορά που η Κωνσταντινούπολη εμφανιζόταν ενισχυμένη στρατιωτικά στην Ανατολή και δεν άφηνε περιθώρια στην ορθόδοξη συγκλητική τάξη για τη γενίκευση των αντιδράσεων. Η βυζαντινή κυριαρχία στη Δύση ήταν πάντοτε εξαρτημένη από τη δυναμική των επεμβάσεων στις περιοχές της Μεσογείου, που βρίσκονται πέρα από τη Σικελία και τη Σαρδηνία ως τις Βαλεαρίδες και το Σέπτον, μέχρι τουλάχιστον τις αρχές του όγδοου αιώνα, οπότε βρίσκονται πολύ συχνά υπό αραβική απειλή και αρχίζουν να χάνονται για το Βυζάντιο³⁶.

28. Νικηφόρος, 25,22-24. Sebēos, XXXIX, 93. Βλ. Στράτος, *Βυζάντιον*, Γ', 147-8. A. Pertusi, *Le isole Maltesi dall'epoca bizantina al periodo normanno e svevo* (secc. VI-XIII) e descrizioni di esse dal sec. XII al sec. XVI, *BF* 5 (1977) 253-267. Kaegi, *Heraclius*, 260-261.

29. Sebēos, XXXII, 106. Για τη συνήθεια εξορίας Αρμενίων στην Αφρική βλ. Brown, *Gentlemen and Officers*, 29. Λουγγής, *Ιουστινιανός*, 301. Βλ. και πιο κάτω, σ. 223.

30. Ο Ιωάννης Νικίου (116, σ. 444) σημειώνει ότι τόπος εξορίας του πατριάρχη ήταν ένα νησί στα δυτικά της Αφρικής. Μετά το θάνατο του Κωνσταντίνου Γ' (641) η σύγκλητος ακύρωσε την προηγούμενη της απόφαση και τον επανέφερε από την εξορία. Και πάλι ο Ιωάννης Νικίου (119, σ. 452-453) αναφέρει ότι η ποινή της εξορίας είχε επιβληθεί στον Πύρρο εξαιτίας του Φιλαργίου. Μετά την καθάρωση της Μαρτίνας και του Ηρακλωνά, ο Φιλάργιος επανήλθε στην Κωνσταντινούπολη, ενώ ο Πύρρος βρέθηκε στην Τρίτολη: Ιωάννης Νικίου, 120, σ. 460, 462. Νικηφόρος, 29,14-17. Βλ. *PLRE* III, 1018 (Philagrius 3). Van Dieten, *Geschichte der Patriarchen*, 66-75.

31. Βίος Γρηγορίου Ακράγαντος, *PG* 116, 685A, 697A: ο πρεσβύτερος Σαβίνος στη Θράκη και ο διάκονος Κρησκεντίος στην Ισπανία. Ο Goubert (*Byzance et l'Espagne wisigothique*, 76) υποστήριξε ότι επρόκειτο για τις Βαλεαρίδες.

32. Νικηφόρος (de Boor), 42,25-27. Θεοφάνης, 375,13-14. Βλ. Van Dieten, *Geschichte der Patriarchen*, 159-160.

33. Devreesse, Théodore Spoudée, 71,11. Βλ. Simonini, *Autocefalia*, 67-69.

34. Βίος Στεφάνου Νέου, 125-126.

35. Βλ. Herrin, *Christendom*, 85, 252,276, 406.

36. Βλ. Pryor - Jeffreys, *ΔΡΟΜΩΝ*, 28. Για τις αραβικές επιδρομές στις Βαλεαρίδες και τις αντιδράσεις των Φράγγων για την υπεράσπιση της Δ. Μεσογείου βλ. Ahrweiler, *Mer*, 48 σημ. 4.

Οι εξορίες δείχνουν πάντως, ότι οι σταθμοί αυτοί στη Δύση διέθεταν έναν πιθανότατα τοπικό στρατιωτικό πυρήνα και κάποιες ναυτικές δυνάμεις, ώστε να εξυπηρετείται η επιδίωξη της κεντρικής εξουσίας για την ασφαλή απομάκρυνση των αντιφρονούντων από την Κωνσταντινούπολη. Όταν όμως η χρεία έμπιστου και αξιόμαχου στρατού γινόταν επιτακτική, η τοπική επιστράτευση ήταν πολύ δύσκολη στις συνθήκες που επικρατούσαν, πράγμα που ταυτόχρονα επέβαλε τη μεταφορά στρατευμάτων με το στόλο από την Ανατολή. Στις δυσκολίες για τον έλεγχο της Δύσης συνέβαλλαν με το στόλο από την Ανατολή. Στις δυσκολίες για τον έλεγχο της Δύσης συνέβαλλαν με το στόλο από την Ανατολή. Στις δυσκολίες για τον έλεγχο της Δύσης συνέβαλλαν με το στόλο από την Ανατολή.

Την οξυμένη αυτή εχθρότητα προς την Κωνσταντινούπολη ενίσχυε η δυσφορία της ορθόδοξης αριστοκρατίας της Κωνσταντινούπολης απέναντι σε κάθε αυτοκρατορικό μέτρο που έθιγε τις κοινωνικές ισορροπίες της συμμαχίας με την αριστοκρατική Δύση. Η αντίδραση στην επιθετικότητα κατά της Δύσης εκφράστηκε κυρίως, από τους πιο διακεκρωμένους εκπροσώπους της, τους *Βυζαντίους*, οι οποίοι στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη σκιαγραφούνται ως κατεξοχήν πολιτικοί αντίπαλοι του Κώνσταντος Β΄ και ως διαφωνούντες επί της αρχής με κάθε στρατιωτική εκστρατεία στη Δύση. Η άρνηση των *Βυζαντιών* να στηρίξουν την επιθετική αυτοκρατορική πολιτική στη Δύση, κατά τη βασιλεία του Ηρακλείου, αλλά κυρίως του Κώνσταντος Β΄, ήταν καθοριστική³⁷, καθώς οι αντιδράσεις τους είχαν αντίκτυπο στη συνοχή του στρατεύματος. Σε αυτήν την αντίθεση θα πρέπει να είχαν συμβάλει και οι γενικότερες μεταβολές στην κοινωνική ιεραρχία, όπως δείχνει η εξέλιξη της τιτλοφορίας των στρατιωτικών αξιωματούχων από τα τέλη του έκτου έως τα τέλη του έβδομου αιώνα³⁸.

Η χαρακτηριστική αντίθεση των *Βυζαντιών* στην πολιτική του αυτοκράτορα να ελέγξει τη Δύση με την εγκατάσταση πολυάριθμου και αξιόμαχου στρατού στην Ιταλία συνέπεσε με γενικότερες μεταβολές της πολιτικής φυσιογνωμίας της βυζαντινής κοινωνίας, καθώς οδήγησε αναγκαστικά στην ενίσχυση της πολιτικής αυτής από τους μικρασιατικούς στρατούς. Η προσπάθεια αποτροπής των εκστρατειών στη Δύση, με τη συμμετοχή αυτών των στρατών, κάνει προφανέστερες τις πολιτικές προθέσεις των *Βυζαντιών* και κυρίως τις πτυχές της σύγκρουσής τους με τον Κώνσταντα Β΄. Εξαιτίας αυτής της ρήξης, που επήλθε ανάμεσα στον αυτοκράτορα αυτόν και την ανώτερη τάξη της πρωτεύουσας, οι θεματικοί στρατοί του Κώνσταντος Β΄, που πήραν μέρος στην εκστρατεία στην Ιταλία, βρέθηκαν, μετά την επιστροφή τους στην Ανατολή, σε ιδιαίτερα δυσμενή θέση.

Οι θεματικές εξεγέρσεις των Ανατολικών στη Σικελία (668) και την Κωνσταντινούπολη (669 και 681), αλλά ιδιαίτερα των Αρμενιάκων στη Μικρά Ασία (668), κατά τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ΄, είναι ενδεικτικές για τη μεταβολή της πολιτικής στάσης του στρατεύματος έναντι της κεντρικής εξουσίας, αλλά και για την αναθεώρηση

37. Θεοφάνης, 351,17-28. Βλ. Λεοντοίνη, *Κωνσταντίνος Δ΄*, 139-140.

38. Βλ. Brown, *Gentlemen and Officers*, 130-139. Haldon, *Seventh Century*, 212-220.

της επιθετικής πολιτικής απέναντι στη Δύση στη διάρκεια αυτής της τελευταίας βασιλείας³⁹. Η εξέγερση του στρατηγού των Αρμενιάκων Σαβωρίου το 668, κατά την εποχή της μετάβασης από τη βασιλεία του Κώνσταντος Β΄ στη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ΄, και η γενικότερη σιωπή των πηγών για το πώς αυτός ο στρατηγός και το στράτευμά του βρέθηκαν από την Ιταλία στον Φοίνικα της Λυκίας, εκτός από την ασύνδετη μνεία των *Πατρίων Κωνσταντινουπόλεως* για την επιστροφή του στόλου υπό τον πατρίκιο Σεβήρο⁴⁰, είναι μία αλυσιδωτή σειρά ενδείξεων για τις αντιδράσεις των *Βυζαντιών* κατά των στρατών που εκστρατεύουν στη Δύση.

Ο κατάπλους αυτού του στόλου από τη Δύση στον Φοίνικα της Λυκίας, και όχι στην Κωνσταντινούπολη, δείχνει επίσης ότι ο στρατηγός Σαβώριος ή πατρίκιος Σεβήρος, όπως προτιμούν να τον αποκαλούν τα *Πάτρια*, δεν είχε εμπιστοσύνη, και δικαίως, όπως αποδείχθηκε στη συνέχεια, στο αυτοκρατορικό περιβάλλον του διαδόχου του Κώνσταντος Β΄, Κωνσταντίνου Δ΄⁴¹. Πρόκειται για μία εξαιρετική περίπτωση που οι πηγές παραδίδουν την επιστροφή ενός τμήματος του βυζαντινού στρατού και στόλου μετά από μακρόχρονη εκστρατεία στη Δύση. Της εξέγερσης του Σαβωρίου είχε προηγηθεί στη Σικελία η καταδίωξη και εξόντωση του Μζεξ, ενός ακόμη ανώτατου στρατιωτικού Αρμενίου, ο οποίος ήταν ο επικεφαλής του θέματος των Ανατολικών.

Οι ναυτικές δυνάμεις της Δύσης, που όμως συνασπίστηκαν κατά του στρατηγού των Ανατολικών, υπό τον αγνώστου ονόματος τότε έξαρχο Ιταλίας, αλλά και οι ποικίλες εύνοιες, που φάνηκαν να κατευθύνονται από το στόλο προς το πρόσωπο του Κωνσταντίνου Δ΄⁴², δείχνουν την ομονούσα συμπεριφορά των ναυτικών δυνάμεων των Εξαρχάτων με τα πλοία της πρωτεύουσας. Ο στόλος, ο οποίος την εποχή αυτή έχει τις ρίζες του στη Δύση, συγκλίνει ή ταυτίζεται επομένως, με πλοία της πρωτεύουσας, όταν η πολιτική συγκυρία και η αυτοκρατορική πολιτική έτειναν να διασφαλίζουν την ειρήνη με τη Δύση με διπλωματικά μέσα και όχι με στρατιωτικές εκστρατείες.

Η κάθετη ρήξη ανάμεσα στα θεματικά στρατεύματα και τις δυτικές ναυτικές δυνάμεις, η οποία αναδείχθηκε μετά τη δολοφονία του Κώνσταντος Β΄ στη Δύση⁴³ και την καταδίωξη του Μζεξ⁴⁴, έφερε στο προσκήνιο την αναθεώρηση της ιουστινιανείας προσδοκίας για την πολιτική έναντι της Δύσης⁴⁵, η οποία επανήλθε ως νέα πρόκληση για τους αυτοκράτορες, που έπρεπε να αντισταθμίζουν τις αντιδράσεις της παλαιάς

39. Βλ. Simonini, *Autocefalia*, 106-19. Λεοντοσίη, *Κωνσταντίνος Δ΄*, 238.

40. *Πάτρια*, 251-252. Βλ. *PmbZ*, # 6476, 6478, 6696.

41. Βλ. Λεοντοσίη, *Κωνσταντίνος Δ΄*, 78.

42. Βλ. Λεοντοσίη, *Κωνσταντίνος Δ΄*, 150-158.

43. Βλ. Λεοντοσίη, *Κωνσταντίνος Δ΄*, 83-84.

44. Μία όψη των προβλημάτων για την ισχνή πληροφόρησή μας αναφορικά με την κατάσταση που επικρατούσε στη Δύση και τις αντιδράσεις της σε στρατιωτικές ανταρσίες βλ. McCormick, *Eternal Victory*, 72-73 σημ. 134.

45. Βλ. Λουγγής, *Ιουστινιανός*, 212.

αριστοκρατίας και των στρατών της Ανατολής, που οδηγούνταν σε εκστρατείες στη Δύση. Οι πανηγυρισμοί για την αποκατάσταση της τάξης στη Δύση, μετά τη δολοφονία του Κώνσταντος Β΄ συνδυάστηκαν από όλες τις πηγές με την εκδήλωση της ευαρέσκειας για τις εγγυήσεις που παρείχε η άνοδος του διαδόχου του στο θρόνο για την αποφυγή κάθε στρατιωτικής επίθεσης στη Δύση. Παράλληλα με το στόλο, κατά των εξεγερμένων θεμάτων δραστηριοποιήθηκε και το Οψίκιον και ο στρατιωτικός ηγέτης του Θεόδωρος Κολωνείας, που αποτελούσε τον πιο έμπιστο άνθρωπο του νέου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Δ΄. Η διμέτωπη αυτή αντίθεση κατά των θεματικών στρατών του Κώνσταντος Β΄ με το στόλο στη Δύση και το Οψίκιον στην Ανατολή συμπίπτει με την προπαρασκευή και την πραγματοποίηση της Σ΄ Οικουμενικής Συνόδου, η οποία στόχευε στη δογματική και πολιτική ειρήνη με τη Ρώμη και τη Δύση⁴⁶.

Η ενεργός συμμετοχή του πατρικίου και κόμητος του Οψικίου, Θεοδώρου, στη σύγκληση της Συνόδου στην Κωνσταντινούπολη, όπως και η συνεννόηση του Κωνσταντίνου Δ΄ με τον έξαρχο Ιταλίας για να παραχωρηθούν στον πάπα και τη συνοδεία του καστελωμένα πλοία⁴⁷, δείχνουν τη μεταβολή των διαθέσεων στην Κωνσταντινούπολη σε σχέση με την προηγούμενη βασιλεία. Η συμβολή του θέματος του Οψικίου στην παγίδευση των εκπροσώπων των Ανατολικών στην Κωνσταντινούπολη, που φαίνεται ότι δεν συμφωνούσαν με την ορθόδοξη συμφιλιωτική πολιτική του Κωνσταντίνου Δ΄ με τον πάπα και τη Δύση, κατέστειλε κάθε αντίδραση στη νέα ορθόδοξη και φιλοδυτική πολιτική του Κωνσταντίνου Δ΄ βάζοντας στη θέση των στρατιωτικών επεμβάσεων την προοπτική των πολιτικών χειρισμών⁴⁸.

Η παραδειγματική εξόντωση των Ανατολικών στη βυζαντινή πρωτεύουσα το 669, η δυναμική των οποίων θα εμφανιστεί και πάλι αρκετά αργότερα με την άνοδο στην εξουσία του Λέοντος Γ΄ (717-741)⁴⁹, πρέπει να έστειλε στη Μικρά Ασία και τις αρμενικές της εσαχτιές, το μήνυμα ότι οι *Βυζάντιοι* ήταν αποφασισμένοι να διασφαλίζουν την αποφυγή κάθε ανατροπής των εγκάρδιων σχέσεων ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τις παλαιές δυτικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, που αρκετά συχνά έτειναν να λειτουργούν ανεξάρτητα από τις στρατιωτικές αρχές της Ανατολής. Οι προσπάθειες του Ιουστινιανού Β΄ αποσκοπούσαν στην αποφυγή των συγκρούσεων ανάμεσα στον δυτικό στόλο και τα νεοπαγή θεματικά στρατεύματα της Μικράς Ασίας, αλλά επίσης και των αντιπαράθεσεων ανάμεσα στους *Βυζαντίους* και την πολιτική της υποταγής της Ρώμης και της Δύσης που είχε ακολουθήσει ο παππούς του Κώνστας Β΄.

Η πολιτική του βούληση για την ανανέωση των μέσων επιβολής στη Δύση, και ιδιαίτερα τη Ρώμη, από την οποία εκκινούσε κάθε αντίδραση, εκφράστηκε με τη σύγκληση της Πενθέκτης Συνόδου (691/2). Η μεταφορά των αποφάσεών της στη Δύση από μέλη

46. Βλ. Λεοντινή, *Κωνσταντίνος Δ΄*, 72-74 και 219-221.

47. *ACO* 2/2, 1, σ. 10,3. Βλ. Dölger, *Regesten*, αρ. 242.

48. Βλ. Λεοντινή, *Κωνσταντίνος Δ΄*, 238.

49. Βλ. Βλυσίδου, στο: *Μικρά Ασία των θεμάτων*, 71-72.

της αυτοκρατορικής στρατιωτικής συνοδείας και όχι από κληρικούς ή αξιωματούχους από την πολιτική διοίκηση, όπως προηγουμένως⁵⁰, υποδήλωνε την πρόθεση του Ιουστινιανού Β΄ για άσκηση αυστηρής επιτήρησης στη Δύση. Παρά τα μέτρα αυτά, τα πρακτικά της Συνόδου ουδέποτε υπογράφηκαν από τον πάπα Σέργιο (687-701)⁵¹ και ομοίως αντέδρασαν και οι διάδοχοί του στη Ρώμη στη διάρκεια του έβδομου και του όγδοου αιώνα. Η συσπείρωση μάλιστα του κλήρου και του στρατού της Ραβέννας, δηλαδή, των δυνάμεων υπό τον έξαρχο Ιταλίας κατά του εκπροσώπου της Κωνσταντινούπολης και απεσταλμένου του αυτοκράτορα, πρωτοσπαθαρίου Ζαχαρία⁵², εμπόδισε κάθε μέτρο επιβολής σε όσους εμφανώς έδειχναν ανυπακοή στην αυτοκρατορική πολιτική.

Η εχθρική αυτή στάση έναντι της πολιτικής του Ιουστινιανού Β΄, την παιδική κουρά του οποίου είχε πανηγυρικά δεχθεί ο πάπας Βενέδικτος Β΄ *cum clero et exercitu*⁵³, είναι ενδεικτική της βαθιάς αντίθεσης, που επανεμφανίζεται ανάμεσα στις δύο πρωτεύουσες, κάθε φορά που ο βυζαντινός αυτοκράτορας θέλει να επιβληθεί στρατιωτικά στη Δύση. Αν η θρησκευτική και πολιτική αντιπαράθεση με τη Ρώμη είχε θεωρηθεί ότι θα οδηγούσε σε συμβιβασμό με την αυτοκρατορική πολιτική που επεδίωκε την υποταγή της Δύσης, η σχεδόν ταυτόχρονη κάθετη ρήξη με τη Ραβέννα έδειξε ότι και το Εξαρχάτο της Ιταλίας δεν άντεχε την προσαρμογή σε μία τόσο μεγαλεπήβολη αυτοκρατορική πολιτική. Η ανάθεση σε έναν πρωτοσπαθάριο της αποστολής των κανόνων της Πενθέκτης συνόδου στην Ιταλία⁵⁴ εξέφραζε την επιθυμία να υποκατασταθούν ορισμένα καθήκοντα του εξάρχου Ραβέννας από έναν στρατιωτικό εκπρόσωπο της Κωνσταντινούπολης⁵⁵. Καθώς ένας σπαθάριος εκπροσώπησε τον αυτοκράτορα στην Ιταλία στη δίκη του Γρηγορίου Ακράγαντος⁵⁶, ενώ επίσης ο απεσταλμένος του Λέοντος Γ΄, *imperialis spatarius* Μαρίνος βρίσκεται επικεφαλής του δουκάτου της Ρώμης επί πάπα Γρηγορίου Β΄ (715-731)⁵⁷, γίνεται φανερό ότι η Κωνσταντινούπολη επεδίωκε τον έλεγχο του πάπα με όσα μέσα μπορούσε να διαθέτει στην Ιταλία.

50. Βλ. Lounghis, *Ambassades*, 125-126, 320, 377-378.

51. *LPI*, 372-374. Βλ. T. S. Brown, *Byzantine Italy*, c. 680-876, στο: *The New Cambridge Medieval History II*, c. 700-c. 900 (εκδ. R. McKitterick), Cambridge 2006², 322-323 [στο εξής: Brown, *Byzantine Italy*].

52. *LPI*, 373, 12-13: ... *excitatum est cor Ravennatis militiae, ducatus etiam Pentapolitani et circumquaque partium* Παύλος Διάκονος, *HL VI*, 11, σ. 168.

53. *LPI*, 363, 14.

54. Βλ. Lounghis, *Ambassades*, 126, 320-323. Σπ. Τρωιάνος, *Ἡ Πενθέκτη Οἰκουμηνική Σύνοδος καὶ τὸ νομοθετικὸ τῆς ἔργου*, Αθήνα 1992, 5-10.

55. Επί Κώνσταντος Β΄ το διάταγμα του «Τύπου» μεταφέρθηκε στη Ρώμη από τον έξαρχο Ολύμπιο: Lounghis, *Ambassades*, 109-110. *PLRE III*, 482-484 (Olympios).

56. Βλ. Π. Γιαννόπουλος, Ἡ αυτοκρατορική αὐλὴ τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸν Ζ΄ αἰώνα, *ΕΕΒΣ* 37 (1969-70), 128 [στο εξής: Γιαννόπουλος, *Αὐτοκρατορική αὐλή*]. Για τους σπαθαρίους βλ. Haldon, *Praetorians*, 182-190. Cosentino, *Prosopografia II*, 321-322 (Marcianus 16).

57. *LPI*, 403, 12-13. Βλ. Brown, *Gentlemen and Officers*, 135. Noble, *The Republic*, 29.

Αντιστάθμισμα πλέον στους ισχυρούς παράγοντες που εξεφραζαν στη Ρώμη, αλλά και στη Ραβέννα την ανοικτή τους εχθρότητα έναντι την Κωνσταντινούπολης, ήταν η αναδιοργάνωση του στόλου και η μόνη εγκατάσταση ναυτικών δυνάμεων στη Σικελία⁵⁸ με επικεφαλής στρατηγό θέματος. Είναι πιθανό ο στρατηγός Σικελίας να αποτελούσε αναβάθμιση του διοικητή με στρατιωτικά καθήκοντα που βρισκόταν εκεί από την εποχή του Κώνσταντος Β'⁵⁹. Οι αντιδράσεις της παπικής αρχής από τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ' και μετά, τότε που ο πάπας γίνεται ιδεολογικά ισχυρότερος, δείχνουν ανοικτά εχθρικές απέναντι στους εξάρχους Ιταλίας, πράγμα που είναι εμφανέστερο ακριβώς μετά τον αποκλεισμό από τη Ρώμη του απεσταλμένου του Τιβερίου-Αψιμάρου, κουβικουλαρίου και εξάρχου Θεοφυλάκτου (701-705)⁶⁰.

Αν και κατά τη δεύτερη βασιλεία του Ιουστινιανού Β' (705-711) οι εχθρικοί τόνοι χαμήλωσαν, εξαιτίας ίσως του απόηχου της εξόντωσης των προκατόχων του, Λεοντίου και Τιβερίου-Αψιμάρου⁶¹, και ο πάπας Κωνσταντίνος (708-715) κλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και την επισκέφθηκε με τη συνοδεία του (710), κατά βάθος η παπική αρχή στη Ρώμη ήταν απόλυτα πεπεισμένη, ότι δεν θα υποχωρούσε πλέον σε οποιαδήποτε επιχείρηση στόχευε στη μείωση του γοήτρου της. Η παπική αποστολή, εποπτευόμενη με αυτοκρατορική εντολή από τον πατρίκιο Θεόδωρο και *primi exercitus insulae Siciliae* ξεκίνησε με στρατιωτική συνοδεία από τη Ρώμη και κατευθύνθηκε στη Νεάπολη. Εκεί ο πάπας και η συνοδεία του συνάντησαν τον έξαρχο Ιωάννη Ριζοκόπο (710-;)⁶², πράγμα το οποίο τους υπενθύμιζε, κατά πάσα πιθανότητα, ότι το ταξίδι αυτό προς την Κωνσταντινούπολη βρισκόταν και υπό την άμεση εποπτεία του εκπροσώπου του αυτοκράτορα στην Ιταλία. Από τη Νεάπολη έφτασαν στη Σικελία και από εκεί παρέπλευσαν στο Ρήγιο, στον Κρότωνα, στον κόλπο της Καλλίπολης και διαχειμάσαν στον Υδρούντα (Otranto), όπου και έφτασε αυτοκρατορική σάκρα για την υποδοχή του πάπα σε κάθε του σταθμό με τιμές⁶³.

58. Βλ. W. Ensslin, Zur Verwaltung Siziliens vom Ende des Weströmischen Reiches bis zum Beginn der Themenverfassung, *Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini* I, Roma 1953, 355-364. Eickhoff, *Seekrieg*, 96.

59. Για τη Σικελία ως ανεξάρτητη διοίκηση από την επαρχία Ιταλίας βλ. Stein, II, 424. A. Guillou, La Sicile byzantine. État de recherches, *BF* 5 (1977) 95-145 [στο εξής: Guillou, La Sicile byzantine]. Η αναφορά του πατρικίου Σικελίας Δωρόθεου έχει συσχετισθεί με την απευθείας διοικητική υπαγωγή της Σικελίας στην Κωνσταντινούπολη: S. Borsari, L'amministrazione del tema di Sicilia, *Rivista Storica Italiana* 66 (1954) 133-134 [στο εξής Borsari, L'amministrazione]. Στράτος, *Βυζάντιον*, Γ', 118, 124. *PmbZ*, # 1397. Για το θέμα Σικελίας βλ. πιο κάτω, σ. 247-261.

60. *LP I*, 383,1-2.

61. *LP I*, 385,13-16.

62. Βλ. Cosentino, *Prosopografia* II, 199 (Ioannes 262). *PmbZ*, # 2953.

63. *LP I*, 390,4-9. Ανάλογη ήταν η διαδρομή που ακολουθήθηκε κατά το ταξίδι του πάπα Μαρτίνου (649-653) στην Κωνσταντινούπολη: Devreesse, Théodore Spoudée, 66,21.

Ο παράπλους των ακτών της Σικελίας για το ταξίδι προς την Κωνσταντινούπολη ήταν απαραίτητος είτε αφετηρία ήταν η Ρώμη, είτε η Ραβέννα, όπως θα φανεί λίγο αργότερα με τη μεταφορά του αρχιεπισκόπου της τελευταίας, Φήλικα, στην Κωνσταντινούπολη⁶⁴. Οι ναυτικές δυνάμεις της Σικελίας παρέμεναν σημαίνουσες για τον έλεγχο της Ιταλίας, αλλά και ολόκληρης της Δ. Μεσογείου, ιδιαίτερα κατά την εποχή που οι συσχετισμοί στην Ιταλία και στην Αφρική είχαν αρχίσει να γίνονται δυσμενείς για το Βυζάντιο. Η διαρκής επίβλεψη του εξάρχου Ιωάννη και του πατρικίου Θεοδώρου, ο οποίος ηγούνταν όλης της στρατιωτικής αποστολής, έχοντας στη διάθεσή του στρατεύματα από τη Σικελία, πέρα από τις ποικίλες αντιδράσεις, που πρέπει να προκαλούσε στην παπική ακολουθία, έκανε προφανή την παρουσία στόλου πιστού στον έξαρχο αλλά κυρίως στην κεντρική εξουσία. Με το στόλο αυτό πρέπει να είχαν μεταφερθεί στρατιωτικά τμήματα στα οποία ηγούνταν ο *primi exercitus insulae Siciliae*.

Αντίθετα, όταν η Κωνσταντινούπολη δεν είχε ανάλογη υποστήριξη από στόλο και στρατό, όπως στην περίπτωση του Φιλιππικού-Βαρδάνη (711-713), η παπική αρχή στη Ρώμη απέρριπτε το αυτοκρατορικό διάταγμα χωρίς άλλες αντιδράσεις από την Ανατολή. Στη δυναμική αυτή θέση της αποστολικής έδρας υπέρ της Ορθοδοξίας συναινούσε ολόκληρος ο πληθυσμός της Ρώμης με την υποκίνηση του οποίου αναρτήθηκε και πάλι στον Άγιο Πέτρο μία παράσταση των έξι οικουμενικών συνόδων⁶⁵. Παράλληλα, στον Βίο του πάπα Κωνσταντίνου επισημαίνεται ότι η ανάδειξη του Φιλιππικού-Βαρδάνη δεν αναγνωρίστηκε ποτέ στη Ρώμη, όπως και ο διορισμός του δούκα της Ρώμης, Πέτρου, στο όνομα αυτού του αυτοκράτορα από τον έξαρχο της Ραβέννας⁶⁶.

Η υποδοχή του νέου εξάρχου, κουβικουλαρίου και πατρικίου Σχολαστικού (713-), απεσταλμένου του Αρτεμίου-Αναστασίου (713-715), ο οποίος ανέτρεψε τον Φιλιππικό-Βαρδάνη, ήταν για τη Ρώμη⁶⁷ η πλέον καθησυχαστική στιγμή, καθώς παρείχε επίσημες εγγυήσεις⁶⁸ για τον περιορισμό των επιθετικών στρατιωτικών ενεργειών έναντι της Δύσης. Την εποχή αυτή η δυναμική των συγκρούσεων ανάμεσα σε στρατιωτικούς παράγοντες και την παπική αρχή είναι πολύ περισσότερο ανεπτυγμένη, αλλά συμπίπτει με την αρχή του τέλους της στρατιωτικής επιβολής στη Ρώμη, καθώς η επισκοπική της έδρα θα αποκτά στρατιωτική υποστήριξη, ικανή να αντιμετωπίζει οποιαδήποτε απειλή.

Οι αποτυχίες διαδοχικών επιθέσεων κατά του πάπα, οι οποίες επιχειρήθηκαν κατά τη διάρκεια της θητείας του πατρικίου και εξάρχου Παύλου (723-726), από τις δουκι-

64. Agnellus, 137, σ. 367-368 και 145, σ. 372-373. Πρβλ. την αναζήτηση πλοίου για τη Ραβέννα ή τη Σικελία: στο ίδιο, 131, σ. 364: *ut forte usus navis discurrentis Ravennae aut ad Siciliam invenire potuisset*. Βλ. McCormick, *Origins*, 255, 411. Στον Βίο του πάπα Κωνσταντίνου (708-715) [LP I, 392,14-15] σημειώνεται επίσης ότι η είδηση για την πτώση του Φιλιππικού έφτασε στη Ρώμη από τη Σικελία.

65. Παύλος Διάκονος, *HL VI*, 34, σ. 176. LP I, 392-393.

66. LP I, 392,16-18 και 393,1-2. Βλ. Noble, *The Republic*, 22-23.

67. Παύλος Διάκονος, *HL VI*, 34, σ. 176. LP I, 392,14-15. Βλ. Λουγγής, *Ιταλία*, 140.

68. Βλ. Simonini, *Autocefalia*, 129-131. Για τη σάκρα προς τον πάπα και τη σημασία του αξιώματος του κουβικουλαρίου ως έμπιστου αυτοκρατορικού αξιωματούχου βλ. Lounghis, *Ambassades*, 308-309.

κώς αρχές της Ρώμης⁶⁹, τον αυτοκρατορικό σπαθάριο Μαρίνο και τον ανώνυμο διάδοχο του και επίσης σπαθάριο, δείχνουν την όξυνση που επικρατούσε στην Ιταλία αλλά και την αδυναμία της στρατιωτικής επιβολής των Βυζαντινών, οι οποίοι κατέφευγαν σε ακρότητες. Ο πατρίκιος και έξαρχος Παύλος επιχείρησε, όπως φαίνεται, και προσωπικά μία επίθεση, πιθανότατα εξαιτίας της άρνησης του ποντίφηκα να καταβάλει φορολογία⁷⁰, δείχνοντας και πάλι την ιδιαίτερα δύσκολη θέση, στην οποία είχε περιέλθει το Εξαρχάτο.

Οι συγκρούσεις αυτές θα μπορούσαν να συνδέονται και με την αναστάτωση των πληθυσμιακών και κοινωνικών ισορροπιών που είχαν επιφέρει οι Λογγοβάρδοι⁷¹ στην Ιταλία, καθώς είχαν κατακτήσει σημαντικά εδάφη ανάμεσα στη Ρώμη και την πρωτεύουσα του Εξαρχάτου. Η εξέγερση του πρωτοσπαθαρίου και στρατηγού Σικελίας, Σεργίου, συνδέεται ευθέως με τη σύγχυση που προκάλεσε η είδηση της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης από τους Άραβες το 718⁷². Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τις αντιδράσεις του εξάρχου Παύλου, ο οποίος είναι πιθανό να είχε ανακληθεί στην πρωτεύουσα. Η αδυναμία του να επέμβει θα μπορούσε όμως να σχετίζεται με τη σύγχυση, που επέφερε η ανάληψη της εξουσίας από το στρατό των Ανατολικών στην Ανατολή, υπό τον Λέοντα Γ', ενώ η ανάμνηση της σφαγής του πρώτου στρατηγού αυτού του θέματος, του Αρμενίου Μζεξ, το 668 δεν πρέπει να είχε ολότελα σβήσει στη Δύση.

Μία ισχυρή στρατιωτική παρουσία στη Σικελία, μακριά από τη Ρώμη και τη Ραβέννα, θα μπορούσε να είναι αποτελεσματική και να περιορίζει τις τάσεις απόσχισης τους, λόγω των νέων συσχετισμών που είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται ανάμεσα στον πάπα και τους Λογγοβάρδους. Η αντιπαράθεση με κάθε στρατεύμα, το οποίο μετέφερε αυτοκρατορικές εντολές στη Ρώμη και την Ιταλία, ιδιαίτερα όταν επρόκειτο για ζητήματα θρησκευτικά, ήταν δυνατό να επεκταθεί, πέρα από την έδρα του πάπα, και σε όλους τους πληθυσμούς της Ιταλίας, κρύβοντας κινδύνους για γενίκευση των αντιδράσεων. Τα *Pentapolenses atque Venetiarum exercita* αντέδρασαν και εκδήλωσαν τάσεις ανυπακοής έναντι του αυτοκράτορα με τη ανάδειξη νέων δουκικών αρχών σε όλες τις περιοχές της Ιταλίας, οι οποίες έγιναν χωρίς να λάβουν υπόψη τους τον έξαρχο της Ραβέννας Παύλο, τον οποίο αναθεμάτισαν⁷³. Η κατάσταση αυτή επανέφερε και τη θρησκευτική διαμαρτυρία ως μέσο πίεσης κατά της αυτοκρατορικής πολιτικής, όπως

69. Βλ. B. Bavant, Le duché byzantin de Rome. Origine, durée et extension géographique, *Mélanges de l'École Française de Rome, Moyen Âge Temps Modernes* 91 (1979) 73-74 [στο εξής: Bavant, Le duché byzantin de Rome].

70. *LPI*, 403,20-25.

71. Βλ. W. Pohl, The Empire and the Lombards: Treaties and Negotiations in the Sixth century, στο: *Kingdoms of the Empire. The Integration of Barbarians in Late Antiquity* (εκδ. W. Pohl), Leiden-N. York-Köln 1997, 75-133 [στο εξής: Pohl, The Empire and the Lombards].

72. Νικηφόρος (de Boor), 54,20-24. Θεοφάνης, 398,7-11. Βλ. και πιο κάτω, σ. 259-260.

73. *LPI*, 404,17-22. Βλ. *PmbZ*, #5815.

και στην περίπτωση της αντίδρασης στο διορισμό του δούκα της Ρώμης Πέτρου, επί Φιλιππικού-Βαρδάνη.

Η αποφασιστικότητα των νέων δουκικών αρχών να παραβλέψουν την έγκριση του εξάρχου της Ραβέννας, κάτι που δεν είχε τολμήσει ο δούκας Πέτρος νωρίτερα, και να απελευθερωθούν από την εικονομαχική εξουσία του Λέοντος Γ΄ κατέληξε στη φιλόδοξη απόπειρα να αναδείξουν δικό τους αυτοκράτορα. Η αποκάλυψη του σχεδίου από τον ίδιο τον πάπα Γρηγόριο⁷⁴ θα μπορούσε να δείχνει ότι η παπική αρχή, όπως και επί πάπα Κωνσταντίνου νωρίτερα, δεν είχε ακόμη τα περιθώρια να συναινέσει σε ευρύτερες ανατροπές. Είναι πιθανό οι ανακατατάξεις αυτές να εντάσσονταν στο γενικότερο αναβρασμό της Ιταλίας που είχε περισσότερο ενθαρρυνθεί από τις εξεγέρσεις του στρατηγού Σικελίας, Σεργίου, αλλά και του δούκα Exhilaratus στην Καμπανία, καθώς και του δούκα Πέτρου⁷⁵, οι οποίες μολονότι έδειχναν να έχουν φιλοβυζαντινό χαρακτήρα καταπνίγηκαν πολύ εύκολα καθώς δεν είχαν, όπως φαίνεται βυζαντινή βοήθεια, ενώ αντίθετα ο στρατός του δουκάτου της Ρώμης αναδεικνυόταν κατά πολύ ισχυρότερος. Ανάλογη εξέγερση μνημονεύεται στη Ραβέννα με αφορμή την επιβολή της Εικονομαχίας, η οποία αναζωπύρωσε και την τοπικιστική αντίδραση προς τη Ρώμη και οδήγησε στο θάνατο του εξάρχου, ενώ οι δύο παρατάξεις αποκαλούνται *Ravenniani* και *Greci* ή *Byzantini*⁷⁶.

Ο διορισμός του πατρικίου Ευτυχίου, ως νέου εξάρχου, από τον Λέοντα Γ΄, θα πρέπει να ήταν για την Κωνσταντινούπολη η πιο κατάλληλη επιλογή για την άμεση εφαρμογή της εικονομαχικής αυτοκρατορικής πολιτικής στη Δύση. Η διατύπωση του Βίου του Γρηγορίου Β΄ *Eutychium patricium eunuchum Neapolim imperator misit, ut illud quod exarchus Paulus spathari quoque et ceteri malorum consiliores facere nequiverunt perficeret ille*⁷⁷ είναι πιθανό να μεταφέρει υπαινικτικά την αμηχανία, στην οποία είχε περιέλθει η παπική αρχή στη Ρώμη. Θα μπορούσε όμως να δείχνει ότι ο Ευτύχιος στάλθηκε στη Νεάπολη, ώστε να γίνει αποτελεσματικότερος στις επιχειρήσεις του κατά

74. LP I, 404,12. Βλ. A. Carile, Roma vista da Costantinopoli, στο: *Roma fra Oriente e Occidente* [SCIAM 49], Spoleto 2002, 49-99, ιδιαίτερα 73-79.

75. Για τον Σέργιο βλ. Νικηφόρος (de Boor), 55,9-11. Θεοφάνης, 398,21 και 399,2. LPI, 405,5-11. Πρβλ. St. Caruso, Sulla rivolta in Sicilia dello stratego Sergio, *Byzantina Mediolanensia, V Congresso Nazionale di Studi Bizantini Milano, 19-22 ottobre 1994, Atti* (εκδ. F. Conca), Messina 1996, 87-95 [στο εξής Caruso, Sulla rivolta].

76. (Ravenniani) *Grecorum frontem coeperunt fortiter dimicare*: Agnellus, 153, σ. 377. Οι Έλληνες, που αναφέρονται εδώ, θα μπορούσαν να ανήκουν στο στόλο του στρατηγού των Κιβυρραιωτών Μάνη: C. Zuckerman, Learning from the Enemy and More: Studies in "Dark Centuries" Byzantium, *Millennium 2* (2005), 87 [στο εξής Zuckerman, Learning from the Enemy]. Σχετικά με τα είδη των πλοίων που χρησιμοποιήθηκαν βλ. Pryor - Jeffreys, *ΔΡΟΜΩΝ*, 171.

77. LP I, 405,19-20: *post aliquod vero Eutychium patricium eunuchum Neapolim imperator misit [qui dudum exarchus fuerat]*.

των ανταρσιών που είχαν ξεσπάσει στη Ρώμη⁷⁸, κάτι που δεν ήταν πλέον εύκολο να πραγματοποιηθεί από την παλαιά έδρα του Εξαρχάτου, Ραβέννα.

Η βυζαντινή εξουσία στην Ιταλία και το Τυρρηνικό πέλαγος, ένα από τα τμήματα της αυτοκρατορίας που, όπως παραδίδει ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, ο Μαυρίκιος σκόπευε να κληροδοτήσει στον νεότερο γιο του⁷⁹, βασιζόταν στον έλεγχο της Νεάπολης μέσω Σικελίας. Η υποχώρηση των Βυζαντινών από τη Ραβέννα, εξαιτίας των Λογγοβάρδων επανέφερε στο προσκήνιο την ανάγκη ενίσχυσης της Σικελίας ως της πιο ευνοϊκής στρατηγικής θέσης για τον ανεφοδιασμό των βυζαντινών στρατιωτικών δυνάμεων από την Κωνσταντινούπολη. Το βυζαντινό ναυτικό, ειδικά μετά την ίδρυση του θέματος Σικελίας θα μπορούσε από εκεί να ελέγχει το Τυρρηνικό πέλαγος, ώστε να αντιμετωπίζονται οι αντιδράσεις στη Ρώμη, οι οποίες πλέον ήταν εξίσου αποσταθεροποιητικές καθώς συνδυάζονταν με στρατιωτικές συμμαχίες με τους Λογγοβάρδους, κάτι που είχε αρχίσει να καλλιεργείται από την εποχή του πάπα Γρηγορίου Α⁸⁰.

Η επίγνωση αυτής της νέας πραγματικότητας έδωσε το έναυσμα για την έκφραση της γενικότερης απαρésκειας των ευγενών της Ρώμης (*optimatibus Romae*) προς τον νέο απεσταλμένο του Λέοντος Γ' στον πάπα⁸¹. Εξαιτίας αυτού του κλίματος πιθανόν, οι προσπάθειες εντούτοις του εξάρχου Ευτυχίου για τον προσεταιρισμό των Λογγοβάρδων κατά του πάπα δεν τελεσφόρησαν, πράγμα που ίσως οδήγησε και στη νέα στάση στην Τουσκία από τον Τιβέριο Petasius. Η ανταρσία πάντως καταπνίγηκε και το κεφάλι του Τιβερίου στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη, χωρίς όμως να φαίνεται σε αυτά η ανάμειξη του εξάρχου. Η τοπική αυτή αντίδραση θα μπορούσε να οφείλεται στη δυσαρésκεια ενός υφισταμένου του εξάρχου που εξεγέρθηκε ανοικτά, εξαιτίας της αδυναμίας του στρατού του Εξαρχάτου να τηρήσει μία σταθερή γραμμή και κυρίως να προστατεύει επαρκώς τους υποστηρικτές του⁸². Την εποχή αυτή τα στρατεύματα της Τουσκίας βρισκόνταν εκτεθειμένα ανάμεσα στην αναμόρφωση της φρουράς της Ρώμης σε στράτευμα πιστό στον πάπα και τους Λογγοβάρδους, που ήταν πια σταθερά εγκατεστημένοι πολύ κοντά στη Ρώμη και συνεννοούνταν απευθείας με τον πάπα⁸³.

78. Βλ. Λουγγής, *Ιταλία*, 144. Ο Brown (*Byzantine Italy*, 325) υποστηρίζει ότι δεν πήγε στη Ρώμη, επειδή δεν διέθετε εκεί δυνάμεις. Το σίγουρο είναι ότι το δουκάτο της Νεάπολης παρέμενε πιστό στον εξάρχο και την Κωνσταντινούπολη άλλη μία φορά, όπως επί εξάρχου Ιωάννη Ριζοκόπου το 710 και με αρκετές στρατιωτικές δυνάμεις το 717, όταν πιθανότατα ο δούκας του, Ιωάννης, απελευθέρωσε την Κύμη. Στην περιοχή της Νεάπολης υπήρχαν πάντοτε υποστηρικτές της πολιτικής που ήθελε να εφαρμόσει στην Ιταλία η κεντρική εξουσία: Brown, *Gentlemen and Officers*, 146-147.

79. Σιμοκάττης Η', 11, 9, 306.

80. Βλ. Pohl, *The Empire and the Lombards*, 131-133.

81. *LP I*, 406,8-12: *Sese magni cum minoribus constringentes sacramento numquam pontificem christiana fidei zelotem et ecclesiarum defensorem permittere noceri aut amoveri.*

82. Βλ. και πιο κάτω, σ. 200.

83. Η καταστολή από τα στρατεύματα της Ρώμης έχει θεωρηθεί ως ένδειξη καλής πίστης στην Κωνσταντινούπολη: Zuckerman, *Learning from the Enemy*, 88-89, 94.

Η ανεπάρκεια του εξάρχου και συνεπώς της Κωνσταντινούπολης να ρυθμίζουν τα πράγματα της Ιταλίας ήταν αντιστρόφως ανάλογη με την άνοδο του παπικού κύρους, ώστε μεταγενέστερα να υποστηριχθεί η άποψη ότι ο πάπας *ἀπέστεισε Ρώμην τε καὶ Ἰταλίαν καὶ πάντα τὰ ἐσπέρια τῆς τε πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ὑπακοῆς Λέοντος καὶ τῆς ὑπ' αὐτὸν βασιλείας*⁸⁴, αποδίδοντας έτσι, στην εικονομαχική πολιτική της Κωνσταντινούπολης, που επιχειρήθηκε να επιβληθεί από τον Λέοντα Γ' και τον διάδοχό του Κωνσταντίνο Ε', την εξίσωση της δογματικής διαφωνίας της Ρώμης με την πολιτική της ανυπακοῆς⁸⁵. Η πρωθύστερη αυτή αποστολή δεν αλλοιώνει την πραγματικότητα που επικράτησε πολύ σύντομα, καθώς οι διάδοχοι του Γρηγορίου Β' αναζήτησαν ερείσματα στους Φράγγους και αυτονομήθηκαν βαθμιαία από το Βυζάντιο⁸⁶.

Η απομάκρυνση της Δύσης από τη βυζαντινή κυριαρχία είχε αρχίσει πολύ νωρίτερα από την πολιτική στροφή των παπών σε βασιλεία δυτικότερα της Ρώμης: η αποστολή στρατευμάτων στα Εξαρχάτα δεν γνώρισε σταθερούς ρυθμούς αλλά και οι παλαιές δυνάμεις του στόλου στη Δύση, που εντάχθηκαν στην πρώτη βραχύβια ναυτική οργάνωση των Καραβισιάνων, δεν έδειξαν τον ενεργό τους ρόλο παρά στην περίπτωση της καταστολής της ανταρσίας του Μζεξ στη Σικελία (668) και λίγο αργότερα στην αποτροπή αποκλεισμού της Θεσσαλονίκης (678)⁸⁷. Η ανανέωση του θεματικού θεσμού στη Μικρά Ασία, που επιχειρήθηκε κυρίως από τον Κώνσταντα Β', και η μεταφορά στρατευμάτων στη συνέχεια στην Ιταλία, αλλά περισσότερο από όλα η επιστροφή τους μετά τη δολοφονία του στην Ανατολή ανέδειξαν το δισυπόστατο των δυνάμεων του στόλου, που προξενούσε προβλήματα.

Ένα τμήμα από αυτές τις ναυτικές δυνάμεις, πιθανότατα εκείνο που αργότερα θα ανασυσταθεί ως θέμα Κιβυρραιωτών, ενδέχεται, έχοντας ως πυρήνα το στόλο που είχε δημιουργήσει ο Κώνστας Β', να οδήγησε μέρος του θέματος των Αρμενιάκων στην Ανατολή υπό τον στρατηγό Σαβώριο. Όσοι από τους στόλους παρέμειναν τότε στη Δύση, κατά την κρίσιμη αυτή στιγμή της αποχώρησης του στρατού του Κώνσταντος Β', επιτέθηκαν στα υπόλοιπα στρατεύματα από το θέμα των Ανατολικών που ανακήρυξαν αυτοκράτορα τον στρατηγό Μζεξ (668). Η θεματική αναδιοργάνωση των στόλων στην Ανατολή με την ανάδειξη του ναυτικού των Κιβυρραιωτών⁸⁸ σε στόλο εκστρατείας και η ίδρυση του θέματος Σικελίας από τον Ιουστινιανό Β' θα γίνουν τα νέα στηρίγμα-

84. Θεοφάνης, 408,21-25. Βλ. Mango - Scott, *Theophanes*, 566 σημ. 5.

85. Στην πολιτική απομάκρυνση έχει διαπιστωθεί ότι υπήρχε και η άρνηση για την καταβολή φορολογίας: Zuckerman, *Learning from the Enemy*, 85-86.

86. V. Vlysidou, *Byzantine Diplomacy and the Papacy (800-1054), Alternating Movements of Interest and Indifference, Attraction and Repulsion*, στο: *Byzantine Diplomacy*, 123-127.

87. *LP I*, 346,5-8. Θάματα Αγίου Δημητρίου Ι, 230,30-233,4. Βλ. P. Charanis, *On the Carabisiani once more*, στο: *Bisanzio e Italia. Raccolta di Studi in memoria di Agostino Pertusi*, Milano 1982, 39-41.

88. *De Them.*, 152. Βλ. Oikonomidès, *Listes*, 351. P. A. Yannopoulos, *Cibyrra et Cibyrréotes, Byz.* 61 (1991) 520-529 [στο εξής: Yannopoulos, *Cibyrra et Cibyrréotes*]. Βλ. και πιο κάτω, σ. 237.

τα της βυζαντινής παρουσίας στη Δύση μετά την πτώση των Εξαρχάτων της Αφρικής (698/711) και της Ιταλίας (751), και την εκ των πραγμάτων αναίρεση του πρώτιστα στρατιωτικού τους χαρακτήρα⁸⁹, συντηρώντας κάποιες δυνάμεις στη Δ. Μεσόγειο, τουλάχιστον ως τις εκστρατείες του 702 και του 711, αλλά κυρίως τις προσδοκίες για την ανάκτησή της.

α. *Exercitus Italiae*, ο στρατός του Εξαρχάτου

Η επευφημία *Deus adiuta exercitus (sic) Italiae*, που αναγράφεται σε σφραγίδα και χρονολογείται ανάμεσα στο 550 και το 650⁹⁰, παραπέμπει στα στρατεύματα του Εξαρχάτου της Ραβέννας. Ο όρος *exercitus Italiae* εμφανίζεται και στη *jussio* (17. 2. 687), την οποία έστειλε στον πάπα ο Ιουστινιανός Β΄ για την επικύρωση των πρακτικών της 5^{ης} Οικουμενικής Συνόδου (680/1)⁹¹. Στη Ραβέννα είναι πιθανόν να βρισκόταν και η έδρα των στρατιωτικών τμημάτων υπό τον *primi exercitus Italiae*. Σύμφωνα με επιστολή του Γρηγορίου Α΄⁹² προς την Κωνσταντίνα, σύζυγο του Μαυρικίου, ένας σακελλάριος είχε αρμοδιότητες σχετικά με τις οικονομικές ανάγκες των στρατευμάτων⁹³. Και οι δύο αυτοί τίτλοι παρεπέμπαν σε αξιωματούχους υποτεταγμένους στον έξαρχο Ιταλίας. Ο στρατός του Εξαρχάτου ήταν πολύ ισχυρός επί εξάρχου Ρωμανού (589/90-595/7). Αυτήν την εντύπωση αφήνουν οι περιγραφές των μετακινήσεών του προς τη Ρώμη και τη Ραβέννα, κατά τις οποίες τονίζεται ότι υπέταξε πλήθος κάστρων, πράγμα που σημαίνει ότι αντιμετώπιζε με στρατιωτικά μέσα τους Λογγοβάρδους στην καρδιά των πρώτων τους εγκαταστάσεων στην Ιταλία⁹⁴. Η ειρήνη με τους Λογγοβάρδους, η οποία τοποθετείται χρονικά επί της ιερατείας του πάπα Σαβινανού (604-606)⁹⁵, έδειχνε ότι τα διπλωματικά μέσα είχαν αρχίσει να αντικαθιστούν τις ανεπιτυχείς στρατιωτικές επιχειρήσεις των διαδόχων του Ρωμανού, εξάρχων Καλλινίκου (596-603) και Σμαράγδου (603-608). Οι στρατιωτικές αποτυχίες έδειχναν από την άλλη πλευρά ότι ο στρατός του Εξαρχάτου δεν επαρκούσε για να υπερασπίσει ακόμη και πόλεις, όπως η Κρεμόνα και η Μάντονα⁹⁶. Η προσπάθεια της διαχείρισης της κρίσης, που προκλήθηκε στην Ιταλία

89. Βλ. Brown, *Gentlemen and Officers*, 48-53. C. Zuckerman, La haute hiérarchie militaire en Afrique byzantine, *Antiquité Tardive* 10 (2002) 169 [στο εξής: Zuckerman, La haute hiérarchie].

90. Zacos - Veglery, αρ. 807. Βλ. Diehl, *Ravenne*, 27, 308-312.

91. *ACO* 2/2, 2, σ. 886,23. Βλ. Dölger, *Regesten*, αρ. 254.

92. Greg. Magni, *Reg. Epp.* V, 39,70-71: *Ravennae partibus dominorum pietas apud primierexercitum Italiae saccellarium habet.*

93. Βλ. Diehl, *Ravenne*, 177. Brown, *Gentlemen and Officers*, 10. Για τις διοικητικές δικαιοδοσίες του εξάρχου γενικότερα βλ. Brown, στο *ίδιο*, 51.

94. Παύλος Διάκονος, *HL* IV 8, σ. 118-119. *LPI*, 312.

95. *LPI*, 315,2.

96. Agnellus, 102, σ. 344. Βλ. Λουγγής, *Ιταλία*, 115.

από τις επιθέσεις των Λογγοβάρδων, η οποία γίνεται αρκετά πιο ανοικτά από τον πάπα Γρηγόριο Α΄ σε σχέση με τους προκατόχους του⁹⁷, οφείλεται σε αυτήν την αρχικά ισχυρή στρατιωτική παρουσία και την παλαιότερη δυναμική εμφάνιση των εξάρχων της Ραβέννας. Στις επιστολές του βέβαια, ο Γρηγόριος Α΄ διαμαρτύρεται επανειλημμένα για τα προβλήματα που είχαν δημιουργήσει οι Λογγοβάρδοι σε πολλούς τομείς στην Ιταλία και για την αδυναμία της στρατιωτικής τους αντιμετώπισης, όπως εκείνης του σώματος των Theodosiaci, να τούς αποκρούσει⁹⁸.

Έξαρχοι, όπως ο Σμάραγδος (584-590 και 603-608), ο Ρωμανός (597-602) και ο Καλλίνικος (597-602), αναφέρονται συχνότατα στις επιστολές Γρηγορίου Α΄⁹⁹. Ωστόσο, οι *praefecti praetorio (Italiae)*, όπως ο Ακαταφρόνιος¹⁰⁰, ο Γεώργιος¹⁰¹, ο Γρηγόριος, ο οποίος το 598, ενώ ο Αγιλούφρος (590-616) πολιορκούσε τη Ρώμη, βοηθούσε τον πάπα στις διαβουλεύσεις¹⁰², δύο ακόμη με το όνομα Ιωάννης¹⁰³ και ο Maurilio, ο οποίος ζούσε στη Σικελία¹⁰⁴, αλλά και οι Theopemptus¹⁰⁵ και ο Θεόδωρος¹⁰⁶, όπως και πιθανότατα ο *ἀπὸ ἐπάρχων* και *ἐπάρχος* Ιταλίας Θεόδωρος¹⁰⁷, μολοντί θεωρητικά δεν πρέπει να ήταν διοικητικά υποτεταγμένοι στον έξαρχο, φαίνεται ότι ανήκαν στην αριστοκρατία της Ρώμης και άλλων ιταλικών πόλεων, η οποία είχε συσπειρωθεί γύρω από τον πάπα Γρηγόριο. Στις υψηλές της απαιτήσεις δεν φαίνεται μάλιστα να ανταποκρίθηκε ο *ἀπὸ ὑπάτων* Λεόντιος, ο οποίος, όταν στάλθηκε από τον Μαυρίκιο στη Σικελία το 598, κατηγορήθηκε για κακοδιαχείριση, ενώ προσπαθούσε να περιορίσει προνόμια της αριστοκρατίας της Νεάπολης αλλά και να εξασφαλίσει την *annona* για αξιωματούχους της Ρώμης¹⁰⁸.

Ο Φωκάς, αντιμετωπίζοντας την εχθρότητα της αριστοκρατίας της Κωνσταντινούπολης, αποδέχθηκε τις συγκαταβατικές πρωτοβουλίες που πρότεινε η Ρώμη για την αντιμετώπιση των Λογγοβάρδων, παρότι ο έξαρχος Ρωμανός έδειξε ότι είχε στρατιω-

97. Βλ. Pohl, *The Empire and the Lombards*, 75-77.

98. Greg. Magni, *Reg. Epp.* II, 38,30-33. Βλ. Jones, *Later Roman Empire* I, 311.

99. Για τον Ρωμανό: Greg. Magni, *Reg. Epp.* I, 32,1- II,38,24 και 63- III, 31,1- V, 6,5- V,19,1- V, 40,15. Για τον Καλλίνικο: Greg. Magni, *Reg. Epp.* VII, 19,18- VII, 26,44 IX, 142,1- IX, 155,1- IX, 156,11- IX, 177, 23- IX, 231,23. Βλ. Diehl, *Ravenne*, 169.

100. Laurent, *Vatican*, αρ. 104.

101. Βλ. *PLRE* III, 515-516 (Georgius 11).

102. Βλ. *PLRE* III, 551-552 (Gregorius 6).

103. Zacos - Veglery, αρ. 354a. Βλ. *PLRE* III, 694 (Ioannis 180) και 708 (Ioannis 270). Βλ. και *D. O. Seals*, I, 2.1.

104. Βλ. *PLRE* III, 862-863 (Maurilio).

105. Zacos - Veglery, αρ. 1068A. Βλ. *PLRE* III, 1305 (Theopemptus 6).

106. *D. O. Seals*, I, 2.2.

107. Zacos - Veglery, αρ. 2923. Laurent, *Vatican*, αρ. 99. Βλ. *PLRE* III, 1288 (Theodorus 200).

108. Βλ. *PLRE* III, 776-777 (Leontius 11). Brown, *Gentlemen and Officers*, 152-153.

τικές δυνατότητες¹⁰⁹. Από την άλλη πλευρά, τα πράγματα στην Ιταλία είχαν αλλάξει δραματικά μετά τις εισβολές των Λογγοβάρδων. Στη συνέχεια, η προσέγγισή τους με τη Ρώμη και η σταδιακή τους προσχώρηση στην Ορθοδοξία που εκπροσωπούσε ο πάπας, επηρέαζαν ακόμη περισσότερο τις ισορροπίες, καθώς εξοβελίζαν κάθε βυζαντινή παρέμβαση. Ο Αγιλούλφος, ο οποίος είχε κλείσει την *pacis perpetua* με τους Φράγγους¹¹⁰ και τους Αβάρους¹¹¹, επιδίωκε το ίδιο και με τον Φωκά. Συμφωνίες με το Βυζάντιο έγιναν το 599, 600, 603¹¹². Το 605 ο πατριάρχης της Ραβέννας Σμάραγδος έκανε νέα συμφωνία με τον Αγιλούλφο, η οποία ανανεώθηκε το 607 για τρία ακόμη χρόνια¹¹³. Το 609 εμφανίστηκε η πρώτη πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη μετά από σαράντα και πλέον χρόνια λογγοβαρδικής παρουσίας στην Ιταλία. Τον Αγιλούλφο εκπροσώπησε ο σκεκρετάριος *Stabilisinianus*¹¹⁴. Με την πρεσβεία αυτή επιζητήθηκε η σύναψη πιο μακροπρόθεσμων συνθηκών ειρήνης, κάτι που όμως δεν επιτεύχθηκε, πέρα από τις ετήσιες ανανεώσεις. Μετά το 613, δεν γνωρίζουμε τίποτε άλλο, εξαιτίας της απουσίας πληροφόρησης από τον Παύλο Διάκονο. Ο Αγιλούλφος εγκατέλειψε τον Αρειανισμό και προσέγγισε τη ρωμαϊκή Εκκλησία. Ο γιος και διάδοχός του Αδαλοάλδος προσχώρησε στη συνέχεια, στην Ορθοδοξία. Μολονότι ο τελευταίος προσέγγισε τους οπαδούς των *Τριών Κεφαλαίων*¹¹⁵, η πολιτική αυτή ενέργεια οδήγησε σταδιακά σε εξομάλυνση των σχέσεων με τη Ρώμη και μικρότερη δυσμένεια.

Οι εκστρατείες των εξάρχων Ρωμανού (589-596) και Καλλίνικου (596-602) στην κοιλάδα του Πάδου, καθώς και εκείνη κατά του Αριούλφου, αλλά και η καταδίωξη Σλάβων στην Ιστρία από τον έξαρχο Καλλίνικο¹¹⁶ κάνουν προφανές ότι τα στρατιωτικά τμήματα των Εξαρχάτων λειτουργούσαν, όπως και τα στρατεύματα στην Ανατολή, αντιμετωπίζοντας κάθε εξωτερική απειλή, που έτεινε να συρρικνώσει την έκταση των εδαφών της αυτοκρατορίας. Η έντονη στρατιωτική κινητικότητα, που εμφανίζεται

109. Παύλος Διάκονος, *HL IV*, 8, σ. 118. Βλ. Brown, *Gentlemen and Officers*, 149. Ravagnani, *Bizantini in Italia*, 102-105.

110. Παύλος Διάκονος, *HL IV*, 13, σ. 121.

111. Παύλος Διάκονος, *HL IV*, 24, σ. 125.

112. Ο Αγιλούλφος έκανε μία συμφωνία με τον πάπα Γρηγόριο Α΄, μία ακόμη πιθανότατα με τον έξαρχο Ρωμανό και μετά την αντικατάστασή του με τον Καλλίνικο μία διετή συμφωνία: Παύλος Διάκονος, *HL IV*, 8-12, σ. 118-121.

113. Παύλος Διάκονος, *HL IV*, 28, σ. 125-126. Μετά την ετήσια ειρήνη (Agnellus, 106, σ. 348) οι Λογγοβάρδοι κατέλαβαν τις πόλεις *Balneum Regis* (Bagnorea) και *Urbs vetus* (Orvieto), οπότε ο Σμάραγδος αναγκάστηκε να προχωρήσει σε νέες συμφωνίες.

114. Παύλος Διάκονος, *HL IV*, 35, σ. 128. Agnellus, 106, σ. 348. Βλ. Dölger, *Regesten*, αρ. 157. Lounghis, *Ambassades*, 105, 422-423, 438. Christou, *Byzanz und die Langobarden*, 159.

115. Βλ. Bertolini, *Roma*, 24-25. Christou, *Byzanz und die Langobarden*, 267-268.

116. Παύλος Διάκονος, *HL IV*, 20, σ. 123: *Exercitu Gallicini patricii*. Ο Agnellus (101, σ. 344) είναι πολύ ελλειπτικός σε ό,τι αφορά στις στρατιωτικές δραστηριότητες του Καλλίνικου, αλλά σημειώνει ότι εκδιώχθηκε από τους κατοίκους της Ραβέννας. Βλ. *PLRE III*, 264-265 (Callinicus 10).

όμως από τους εξάρχους Ιταλίας την εποχή αυτή, είναι αντίθετη με την ειθυμία του πάπα και της αριστοκρατίας για εσωτερική ειρήνη¹¹⁷. Από την άλλη πλευρά, όλο και πιο έντονες γίνονταν σταδιακά οι προσπάθειες των παπών για να τερματιστούν οι ένοπλες συγκρούσεις με τους Λογγοβάρδους, πράγμα που δεν θα απαιτούσε τη διατήρηση μεγάλων στρατών στην Ιταλία και θα εξουδετέρωνε κάθε βυζαντινή προσπάθεια για ανάκτηση. Ο στρατός του εξάρχου Καλλινίκου (596-602) δείχνει να διατηρεί δυνατότητες επέμβασης αλλά βρίσκεται εγκλωβισμένος στην ισχυρή παπική παρεμβατική πολιτική, που προτιμά την παύση των εχθροπραξιών με τους Λογγοβάρδους (συνθήκη με τον Αγιλούφο 598)¹¹⁸. Το 603 αντικαταστάθηκε από τον πατρίκιο και εξάρχο Σμάραγδο, ο οποίος ανανέωσε τις συμφωνίες ειρήνης ως το 609, πιθανότατα με την συγκατάθεση του Φωκά¹¹⁹. Η αναφορά του Σμαράγδου στα *Πάτρια* ως πατρικίου και στρατηγού¹²⁰ δεν καλύπτει τη σχετική άγνοιά μας για τις στρατιωτικές του δραστηριότητες στο Εξαρχάτο, κατά τη διάρκεια της θητείας του. Η υστεροφημία του αυτή είναι πιθανότατα συνδεδεμένη με τα ειρηνικά ή διπλωματικά του επιτεύγματα, τα οποία θα πρέπει να είχαν τύχει θετικής αποδοχής στη Ραβέννα¹²¹.

Πιθανός διάδοχος του Σμαράγδου (603-608) είναι ο αποκαλούμενος στον Βίο του Θεοδώρου Συκεών *φιλόχριστος και εύκληης πατρίκιος*, Φώτιος¹²², ο οποίος φέρει και το αξίωμα του εξάρχου Ρώμης (;608-613) ως *στρατηγήσας Ρώμην τε ... και την Δύσιν* αποκαλείται σε επιγραφή μεταγενέστερα και ο *ἐκ λαμπροῦ γένους Ἀρμένιος* εξάρχος Ισαάκιος (625-643), πράγμα που δείχνει ότι στην τιτλοφορία του εξάρχου εμφανίζεται και αυτή η παραλλαγή. Ο Φώτιος πρέπει να ήταν Αρμένιος, όχι μόνο γιατί αναφέρεται ως Αρμένιος, όπως μεταγενέστερα μνημονεύεται και ο εξάρχος Ισαάκιος, αλλά γιατί και ο γιος του βαπτίσθηκε Γρηγόριος¹²³, έχει δηλαδή, όνομα που την εποχή αυτή, τείνει να γίνει δημοφιλές στους Αρμενίους και παραπέμπει στον Γρηγόριο τον Φωτιστή¹²⁴. Επιπλέον, η τιμητική του αναφορά ως φιλοχρίστου πατρικίου καθιερώνεται λίγο μεταγενέστερα να χαρακτηρίζει το θέμα των Αρμενιάκων¹²⁵. Αν οι διαπιστώσεις αυτές σχε-

117. Βλ. Λουγγής, *Ιταλία*, 119-120.

118. Παύλος Διάκονος, *HL IV*, 20, σ. 123. Agnellus, 101, σ. 344.

119. Βλ. Weise, *Italien und die Langobardenherrscher*, 245-246.

120. *Πάτρια*, 277. Βλ. και Παύλος Διάκονος, *HL IV*, 25, σ. 125: *Smaragdus qui prius fuerat Ravennae patricius*.

121. Agnellus, 101, σ. 344 και 106, σ. 348.

122. Βίος Θεοδώρου Συκεών I, 127, σ. 102,16-17.

123. Βλ. *PLRE III*, 554 (Gregorius 20) και 1040 (Photius 7).

124. Βλ. Nina Garsoian, Notes préliminaires sur l'anthroponymie arménienne du Moyen Âge, στο: *L'Anthroponymie, Document de l'Histoire sociale des mondes Méditerranéens Médiévaux* [Collection de l'École française de Rome 226], Rome 1996, 231, 238· όπως μάλιστα επισμαίεται από τον J.-Cl. Cheynet (L'anthroponymie aristocratique à Byzance, *L'Anthroponymie*, ό. π., 270-271), μετά το 641 το όνομα εμφανίζεται ανάμεσα στα δημοφιλέστερα βυζαντινά.

125. Βλ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, στο: *Μικρά Ασία των θεμάτων*, 117-118.

τικά με την αρμενική καταγωγή των εξάρχων ισχύουν, τότε θα μπορούσαμε να πούμε ότι πρόκειται για συγκυρία, κατά την οποία παρατηρείται αυξημένη τάση για συχνότερη αποστολή στρατιωτικών Αρμενίων στη Δύση. Τόσο η σύνθεση των στρατευμάτων, που φαίνονται αρμενικά, όσο και η ανάθεση υψηλών στρατιωτικών αξιωματών σε Αρμενίους, αλλά και οι μνείες αξιωματούχων αρμενικής καταγωγής άφησαν πάντως ελάχιστα ίχνη στην κοινωνία της Ιταλίας, όπως μαρτυρούν μεταγενέστερα έγγραφα. Ένας *miles numeri Arminiorum*, ο *Paulacis* αναφέρεται σε πάπυρο του τέλους του έβδομου αιώνα ως εμφυτευτής της Εκκλησίας της Ραβέννας¹²⁶. Ο *miles numeri Arminiorum Paulacis* ήταν γιος του Στεφάνου *primicerii numeri Veronensium*¹²⁷. Ως *numerus armeniacus*, αναφέρεται ο *gloriosus imperialis patricius Romanorum Opilius* σε πράξη δωρεάς του όγδοου πιθανότατα αιώνα¹²⁸. Τόσο κατώτεροι στρατιωτικοί αξιωματούχοι, όπως οι παραπάνω, όσο και σημαντικοί έξαρχοι, όπως ο Αρμένιος Ισαάκιος, δεν αναφέρονται σε τοπικές ιστορικές πηγές, όπως το *Liber Pontificalis Ecclesiae Ravennatis*.

Οι σχέσεις του στρατού του Εξαρχάτου με τις τοπικές φρουρές εξώνονται όλο και περισσότερο, αφού ο επόμενος γνωστός έξαρχος πατρίκιος Ιωάννης (-616) δολοφονείται, επί της ιερατείας του πάπα Deusdedit (615-618). Την ίδια τύχη με τον Ιωάννη είχαν και οι στρατιωτικοί και αυτοκρατορικοί λειτουργοί στη Ραβέννα (*judices reipublicae*) που είχαν συνταχθεί μαζί του. Η σκοτεινή αναφορά στο *Liber Pontificalis* σχετικά με το θάνατο του εξάρχου Ιωάννη είναι πιθανότατα συνδεδεμένη με κάποια ανταρσία¹²⁹. Αυτή την υπόθεση θα μπορούσε να στηρίξει η αποστροφή ότι ο διάδοχός του χαρτουλάριος Ελευθέριος (616-619), ίσως εξαιτίας της καλής στρατιωτικής του προετοιμασίας *occidit omnes qui in nece Iohanni exarchi et iudicibus reipublicae fuerant mixti*¹³⁰. Η στρατιωτική του δραστηριοποίηση δεν σταμάτησε στη Ρώμη, αλλά συνεχίστηκε στη Νεάπολη. Εκεί είχε ξεσπάσει η εξέγερση του Ιωάννη από την Compsa¹³¹. Η καλή κατάσταση των στρατευμάτων, των οποίων επικεφαλής είχε τεθεί ο Ελευθέριος, επιβεβαιώθηκε κατά την επιστροφή του στη Ραβέννα, όπως δείχνει η αναφορά περί της καταβολής της μισθοδοσίας σε όλους τους στρατιώτες, η οποία κατοχύρωσε την ομόνοια και την ομαλή παραμονή του στρατεύματος στην Ιταλία¹³².

126. Βλ. Guillou, *Régionalisme*, 188. Brown, *Gentlemen and Officers*, 272. Σχετικά με τους ιδιαίτερους δεσμούς των ανώτερων στρατιωτικών με την κοινωνία της Ιταλίας βλ. Brown στο *ίδιο*, 169.

127. Βλ. Brown, *Gentlemen and Officers*, 276.

128. Βλ. Guillou, *Régionalisme*, 188, 286, 288. Κατά τον Brown (*Gentlemen and Officers*, 253), πρέπει να ανήκε στον *numerus Armeniacus*. Για τον τίτλο *patricius Romanorum* βλ. πιο κάτω, σ. 184.

129. *LPI*, 319,3. Βλ. Guillou, *Régionalisme*, 204-205. Λουγγής, *Ιταλία*, 124. Πιθανόν εδώ να πρόκειται για εξέλιξη των παλαιότερων *judices*, οι οποίοι εντοπίζονται στις πηγές ως ευγενείς στις επαρχίες της Ιταλίας Brown, *Gentlemen and Officers*, 12-14. Noble, *The Republic*, 236-239.

130. *LPI*, 319,3. Λίγο διαφορετική εκδοχή παραδίδει ο Παύλος Διάκονος, *HL IV*, 34, σ. 128.

131. Παύλος Διάκονος, *HL IV*, 34, σ. 128. Agnellus, 106, σ. 348. Βλ. *PLRE III*, 702-703 (Ioannes 240). Λουγγής, *Ιταλία*, 124.

132. *LPI*, 319,6.

Ο έξαρχος Ελευθέριος¹³³ αποκαλείται πατριίκιος, όπως και άλλοι προκάτοχοί του από τον Παύλο Διάκονο, ενώ ο διάδοχός του Γρηγόριος (619-625) αναφέρεται ως *patricius Romanorum*¹³⁴. Ο τίτλος του πατριικίου, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, πρέπει να σχετίζεται ή να ταυτίζεται με εκείνον του πατριικίου των Ρωμαίων¹³⁵. Η αναφορά ενός εξάρχου με τον τίτλο *patricius Romanorum* την εποχή κατά την οποία συντάσσεται το έργο *Historia Langobardorum* από τον Παύλο Διάκονο, ο οποίος ζει και γράφει στην αυλή του Φράγγου ηγεμόνα Καρλομάγνου, δείχνει τη μεταβολή της αντιμετώπισης ενός στρατιωτικού ηγέτη σε εκπρόσωπο της ανατολικής αυτοκρατορίας στην Ιταλία, όπως ήθελαν στη Δύση να βλέπουν το Βυζάντιο. Ως *gloriosus imperialis patricius Romanorum* αποκαλείται, επίσης, σε πράξη δωρεάς ο *armeniacus* Orpilius. Ο τίτλος βρισκόταν σε ισχύ τον όγδοο αιώνα, όπως επιβεβαιώνεται από τη μνεία του Orpilius¹³⁶.

Ο Ελευθέριος είχε αποσταλεί στην Ιταλία από τον Ηράκλειο με σκοπό την αντιμετώπιση των Λογγοβάρδων¹³⁷. Στις πολεμικές επιχειρήσεις, παρά τις προθέσεις του Ηρακλείου, ο Ελευθέριος απέτυχε και έκανε ειρήνη με τους Λογγοβάρδους, όπως και οι προκάτοχοί του Καλλίνικος και Σμάραγδος, ενώ προηγουμένως είχε καταφέρει να καταπνίξει τις εξεγέρσεις στη Ρώμη και τη Νεάπολη. Το 619 ο πατριίκιος και έξαρχος Ελευθέριος εξεγέρθηκε αλλά οι στρατιώτες από τη Ραβέννα, οι οποίοι ήταν λογικά κάτω από τις διαταγές του και ως τότε έδειχναν να έχουν μαζί του αρμονική σχέση, κατά τη στρατιωτική του πορεία προς τη Ρώμη, τον σκότωσαν στο κάστρο (στρατόπεδο) Luceoli και έστειλαν το κεφάλι του στην Κωνσταντινούπολη¹³⁸. Σύμφωνα μάλιστα με το *Liber Pontificalis Ecclesiae Ravennatis*, η εκκίνησή του για τη Ρώμη συνδέεται με τη λίγο προγενέστερη διεκδίκηση της πορφύρας από τον επίσκοπο Ραβέννας Ιωάννη Δ', ενώ σύμφωνα με τον Βίο του Βονιφατίου Ε', ο ίδιος ο Ελευθέριος *factus intarta adsumpsit regnum*¹³⁹. Οι ειδικότερες αυτές επεξηγήσεις που δίνονται στις πηγές για την εξέγερση αυτή πρέπει να υπονοούν ότι η πορεία του προς τη Ρώμη και η ανακήρυξή του δίχασε τα στρατεύματά του.

Καθώς ο Ελευθέριος έδειχνε ισχυρός από την εποχή της άφιξής του στη Ρώμη, ο απόηχος της εξέγερσής του δείχνει ότι αυτή η στρατιωτική του δύναμη δεν συμβάδιζε με τους συσχετισμούς που επικρατούσαν στην Ιταλία, πράγμα που υπήρξε καθοριστικό για την κατάληξη αυτή. Ο διάδοχος του Ελευθερίου, έξαρχος Γρηγόριος (610 ή 615 ή 619-625) αναφέρεται από τον Παύλο Διάκονο, επειδή εξόντωσε δύο επιφανείς Λογγο-

133. Βλ. *PLRE* III, 435-436 (Eleutherius).

134. Παύλος Διάκονος, *HL* IV, 38, σ. 132. Βλ. *PLRE* III, 553 (Gregorius 15).

135. Βλ. Cosentino, *Prosopografia* I, 391 (Eleutherius 4). *PLRE* III, 436 (Eleutherius).

136. Βλ. Guillou, *Régionalisme*, 286-287.

137. Βλ. Christou, *Byzanz und die Langobarden*, 190. Pohl, *The Empire and the Lombards*, 105-106.

138. Παύλος Διάκονος, *HL* IV, 34, σ. 128. Agnellus, 106, σ. 348. Βλ. Λουγγής, *Ιταλία*, 124.

139. *LP* I, 321, 7-8. Το κεφάλι του μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπως και αυτό του επίσης *intarta* Μζεζ το 668: McCormick, *Eternal Victory*, 72-73 σημ. 134.

βάρδους δούκες του Forum Julii (Cividale)¹⁴⁰. Η σύγκρουση του εξάρχου Γρηγορίου με λογγοβαρδικά στρατεύματα υποδεικνύει ότι οι δυνατότητες για πολεμικές επιχειρήσεις ήταν ακόμη μεγάλες, αλλά οι ετήσιες διπλωματικές συνεννοήσεις του Αγιλούλφου με τους Φράγγους και το Βυζάντιο έως τον θάνατό του (616)¹⁴¹ δείχνουν την πρόθεση για μία εκ των πραγμάτων αποδοχή της παρουσίας τους στην Ιταλία. Η πολιτική αυτή της διατήρησης επικοινωνίας με την Κωνσταντινούπολη παράλληλα με την υπεράσπιση των θέσεων, που είχαν ως τότε καταλάβει οι Λογγοβάρδοι, πρέπει να μεταβλήθηκε επί Ροθαρίου (636-652), όπως δείχνουν οι επιθέσεις του από την Τοσκάνη ως τα όρια του κράτους των Φράγγων, αλλά και την ίδια τη Ραβέννα¹⁴².

Ένας από τους διαδόχους του Γρηγορίου, ο Ισαάκιος¹⁴³, παρέμεινε έξαρχος για δέκα οκτώ χρόνια (625/6-643/4). Στο εκτενές κείμενο του επιτυμβίου του ανηψιού του, που χρονολογείται ανάμεσα στο 625 και το 643, στα χρόνια δηλαδή της άσκησης του αξιώματός του στη Ραβέννα, περιγράφεται ως έξαρχος μέγας, ο οποίος *ἔργοις ἐδέιχθη τῶν Ἰταλῶν στρατευμάτων*¹⁴⁴. Ακόμη περισσότερο, ο Ισαάκιος επαινείται για την επιτυχημένη του θητεία στο στράτευμα στην επιτύμβια επιγραφή, την οποία του αφιέρωσε η σύζυγός του:

*Ἐνταῦθα κείται ὁ στρατηγίσας καλῶς
 Ῥώμην τε φυλάξας ἀβλαβῆ καὶ τὴν Δύσιν
 Τρὶς ἕξ ἔνιαυτοῖς τοῖς γαληνοῖς δεσπότηαις
 Ἰσαάκιος τῶν βασιλέων ὁ σύμμαχος,
 Ὁ τῆς ἀπάσης Ἀρμενίας κόσμος μέγας
 Ἀρμένιος ἦν γὰρ οὗτος ἐκ λαμπροῦ γένους

 Ἐν ταῖς ἀνατολαῖς ἡλίου καὶ τῇ Δύσει
 Στρατοῦ γὰρ ἤρξε τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ἔω¹⁴⁵.*

Σύμφωνα με τα σχόλια του Guillou, ο Ισαάκιος είναι πιθανό να σκοτώθηκε σε μάχη, καθώς κάτι τέτοιο υπονοείται στην αναφορά για την *ἐκ καμάτων εὐδοξίαν* στο

140. Παῦλος Διάκονος, *HL IV*, 38, σ. 132. Ο Ψευδο-Φρεδεγάριος (IV, 69 σ. 238) ανάγει την ιστορία στην περίοδο της θητείας του εξάρχου Ισαάκ. Βλ. Christou, *Byzanz und die Langobarden*, 194.

141. Παῦλος Διάκονος, *HL IV*, 40, σ. 133.

142. Παῦλος Διάκονος, *HL IV*, 45, σ. 135.

143. Βλ. Ravagnani, *Bizantini in Italia*, 106-109.

144. Βλ. Guillou, *Recueil*, αρ. 108, σ. 114-115.

145. Βλ. Falkenhausen, *I Bizantini in Italia*, στο: *Bizantini in Italia*, 33 και εικ. αρ. 10. Πρβλ. Στ. Λαμπάκης, Πολιτικοκοινωνικά και καθημερινά ἀπὸ τὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα τῶν Βυζαντινῶν, στο: *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση*, Αθήνα 1989, 616-617.

επιτύμβιο¹⁴⁶. Από τις ελάχιστες αναφορές που έχουμε για τη δράση του, φαίνεται ότι ηττήθηκε όταν συγκρούστηκε με τον Αριοάλδο και ως συνέπεια τού κατέβαλε βαρύ φόρο¹⁴⁷. Ίσως επίσης να είναι εκείνος ο οποίος, αν και δεν αναφέρεται ρητά, επιχείρησε την επίθεση στο Monte Gargano¹⁴⁸. Η παραμονή και η επιθετικότητα των Λογγοβάρδων στην Ιταλία ασκούσε εξαιρετικές πιέσεις στους εξάρχους, οι οποίοι πρέπει να έχουν υπό τις διαταγές τους ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις για να τους αντιμετωπίζουν. Η ιδιαίτερη αυτή κατάσταση, με την απόσταση από την κεντρική εξουσία και την ενισχυμένη δύναμη του στρατού του Εξαρχάτου, προκαλούσε συχνότατα εσωτερικές αντιθέσεις, στις οποίες οι τοπικοί παράγοντες λειτουργούσαν καταλυτικά, αυξάνοντας έτσι, την κρισιμότητα του προβλήματος. Σε όλες όμως τις περιπτώσεις, η δυσαρέσκεια που εκφράζεται από τις δυτικές πηγές για τις εξεγέρσεις του στρατού του Εξαρχάτου έχει ευρύτερη σημασία και υποδηλώνει τη γενικότερη αποστροφή για τη μόνιμη παρουσία βυζαντινών στρατευμάτων στην Ιταλία. Το κλίμα αυτό πρέπει να γινόταν ολοένα και πιο δυσάρεστο και να επηρέαζε τις σχέσεις του στρατού του Εξαρχάτου με τους ισχυρούς παράγοντες της τοπικής κοσμικής και εκκλησιαστικής αριστοκρατίας. Η επίθεση κατά του επισκοπέου του Λατερανού, που πραγματοποιήθηκε από τον χαρτουλάριο Μαυρίκιο και τον προϊστάμενό του, έξαρχο Ισαάκιο, με αίτημα την απόδοση της μισθοδοσίας του στρατού, από τον πάπα Ονώριο (625-638)¹⁴⁹, επέφερε αντιδράσεις τόσο στη Ρώμη, όσο και στη Ραβέννα. Το πρόχειρα επί τόπου συγκροτημένο στρατιωτικό σώμα από όσους τύγχανε να έχουν στη διάθεσή τους όπλα, που επιχείρησε να αντιμετωπίσει την εξέγερση, δεν υπήρξε αρκετά δυνατό ώστε να την ανακόψει και να προστατεύσει το Λατερανό.

Αν και αυτή η κίνησή του δεν είχε επιτυχία, η συγκρότηση αυτής της φρουράς μάλλον αποτέλεσε τον προπομπό της μεταγενέστερης *militia Romanae urbis*. Το στρατιωτικό αυτό σώμα της Ρώμης λίγο μεταγενέστερα έδειχνε ανεξάρτητο από το στρατό του Εξαρχάτου και προσηλωμένο στον πάπα¹⁵⁰. Η διαμόρφωση της *militia Romanae urbis* σε στρατιωτικό σώμα πιστό στη Ρώμη και τον πάπα πρέπει να έγινε βαθμιαία και να περιέλαβε αρχικά στον πυρήνα του τις ομάδες που, κατά την εξέγερση του Μαυρικίου στο *episcopio suprascripto Lateranensem*, περιγράφονται ως *omnes armati qui inventi sunt in civitate Romana, apuero usque ad senem ... , et non potuerunt manu militare in-*

146. Guillou, *Recueil*, αρ. 109, σ. 116-117: η επιγραφή χρονολογείται το 642-643. Βλ. Cosentino, *Protopografia* II, 225-226 (Isaacius).

147. Ψευδο-Φρεδεγάριος, IV, 69, σ. 238. Βλ. Λουγγής, *Ιταλία*, 125.

148. Ο Παύλος Διάκονος (*HL* IV, 46, σ. 135) μνημονεύει ανακατάληψη μόνο του ιερού, που ήταν αφιερωμένο στον Αρχάγγελο Μιχαήλ, από τον νέο δούκα του Μπενεβέντο, τον Γριμουάλδο. Γενικά για την τιτλοφορία του Ισαακίου βλ. *PLRE* III, 719-721 (Isaacius 8). Ο Brown (*Gentlemen and Officers*, 86) τοποθετεί την επιχείρηση επί Κώνσταντος Β', το 650.

149. *LPI*, 328, 6-7. Βλ. Richards, *Popes and Papacy*, 183-184. Kaegi, *Heraclius*, 272-273.

150. Βλ. σχετικά πιο κάτω, σ. 210-213.

*troire, quia resisterunt eis qui erant cum sanctissimo domno Severino*¹⁵¹. Στην εξέγερση συμμετείχε στη συνέχεια και ο έξαρχος Ισαάκιος, ο οποίος όχι μόνο δεν τιμώρησε τον στασιαστή χαρτουλάριο Μαυρίκιο, αλλά την ολοκλήρωσε με τη διαρπαγή πολλών σκευών, τα οποία έστειλε στον αυτοκράτορα Ηράκλειο¹⁵².

Η συγκέντρωση στρατού στη Ρώμη από τον χαρτουλάριο Μαυρίκιο με στόχο την καθάρωση του Ισαακίου έδειξε στη συνέχεια ότι οι συνθήκες στην έδρα του πάπα εξακολουθούσαν και μετά την επέμβαση του Ισαακίου να είναι αδιέξοδες. Από τη Ραβέννα στάλθηκε στη Ρώμη ο σακελλάριος Donus, στον οποίο τελικά προσχώρησαν όλοι οι *judices* που είχαν συνταχθεί με τον Μαυρίκιο. Έτσι, ο τελευταίος αναγκάστηκε να καταφύγει στο ναό της Santa Maria ad Praesepe. Η σύλληψή του και η απομάκρυνσή του από τη Ρώμη φαίνεται ότι τον αποδυνάμωσε στρατιωτικά. Θανατώθηκε κατά τη μεταφορά του στη Ραβέννα από τον σκρίβωνα Μαρίνο και τον χαρτουλάριο Thomatius με απόφαση του εξάρχου. Το κεφάλι μεταφέρθηκε στη Ραβέννα και τοποθετήθηκε σε περίοπτη θέση στον Ιππόδρομό της, ενώ οι συνένοχοί του φυλακίστηκαν¹⁵³. Ο θάνατος του Ισαακίου πιθανότατα αιφνίδιος, μολοντί ανακούφισε την παπική αρχή στη Ρώμη δεν άφησε το Έξαρχάτο χωρίς ηγέτη, καθώς ο διάδοχός του Θεόδωρος Καλλιπίας (α' θητεία: 643-645) τον αντικατέστησε άμεσα¹⁵⁴.

Υπό αυτές τις συνθήκες η πίστη των δυνάμεων του Έξαρχάτου προς την Κωνσταντινούπολη πρέπει να κλονίστηκε, όπως δείχνει η στάση που τήρησε ο στρατός της Ιταλίας (*exercitus Italiae*) κατά τη μεταφορά του αυτοκρατορικού διατάγματος του Κώνσταντος Β' προς τον πάπα με τον έξαρχο Ολύμπιο (648-653). Επίσκοποι, εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, κήτορες ολόκληρης της επαρχίας, όσο και οι άρχοντες του στρατού στη Ρώμη και τη Ραβέννα, δηλαδή ολόκληρη η Ιταλία, έπρεπε να υπογράψουν το διάταγμα¹⁵⁵. Επιπλέον ο Κώνστας Β', σύμφωνα με τον Βίο του πάπα Μαρτίνου (649-653), έχοντας συμβουλευτεί τον πατριό Πλάτωνα και τον *gloriosus* Eupraxius, υπέδειξε στον Ολύμπιο να συγκεντρώσει στρατό και να συλλάβει τον πάπα. Αν και κάτι τέτοιο ήταν αδύνατο, θα έπρεπε ο έξαρχος αυτός, σύμφωνα πάντα με τις οδηγίες του Κώνσταντος Β', να κινητοποιήσει στρατό στη Ραβέννα και τη Ρώμη. Ο Ολύμπιος *armans se cum exercitu* επιχείρησε να επιβάλει τον αυτοκρατορικό «Τύπο» και κατηγορήθηκε ότι επιχείρησε *scisma sanctae ecclesiae intromittere*¹⁵⁶. Ωστόσο, η μαρτυρία της υστεροφημίας του Ολυμπίου ως *δυσωνίμου ... ματαίου ανθρώπου τυραννήσαντος*¹⁵⁷

151. *LPI*, 328,8-10. Βλ. Λουγγής, *Ιταλία*, 125.

152. *LPI*, 329,2-5. Βλ. *PLRE* III, 419-420 (Donus 2).

153. *LPI*, 331-332. Βλ. McCormick, *Eternal Victory*, 257.

154. *LPI*, 332,6-8. Βλ. Richards, *Popes and Papacy*, 187.

155. *LPI*, 337,9-10.

156. *LPI*, 337,18-19. Βλ. Λουγγής, *Ιταλία*, 125-126. Cosentino, *Prosopografia* I, 417 (Eupraxius 1).

157. Βλ. P. Peeters, Une vie grecque du pape S. Martin I, *An. Boll.* 51 (1933) 256 [στο εξής: Peeters, Une vie grecque]. Kaegi, *Unrest*, 163-164.

αντανακλά τη στρατιωτική επιβολή του, αλλά βέβαια, ταυτόχρονα και την αντίδραση του Λατερανού σε αυτήν, όπως δείχνει και η περιγραφή της ήττας του στρατού του στη Σικελία και του θανάτου του σε επιχειρήσεις κατά των Σαρακηνών¹⁵⁸. Ο *exercitus* της Ραβέννας δεν ήταν ικανός να βοηθήσει τον έξαρχο, μολοντί η αντίδραση στη μετάβαση του αρχιεπισκόπου της πόλης, Maugus σε Σύνοδο στη Ρώμη το 649¹⁵⁹, όπως δείχνει η σχετική διαμαρτυρία, προδίδει προσήλωση στην κεντρική εξουσία, πράγμα που θα συνέβαλε στα ιδιαίτερα προνόμια της πρωτεύουσας του Έξαρχάτου, που θεσπίστηκαν μετέπειτα από τον Κώνσταντα Β΄ και προέβλεπαν αυτοκεφαλία και ανεξαρτησία της Ραβέννας από τη Ρώμη.

Αυτός ο στρατός της Ραβέννας δεν πρέπει να διαφέρει από το στρατό του Έξαρχάτου, που ονομάζεται *exercitus* της Ιταλίας (*Italiae*), όπως και ο επικεφαλής του έξαρχος αποκαλείται *exarchus Italiae* ή *exarcus per Italiam residens in Ravenna*. Είναι πιθανόν, ο ασηκρήτις Γρηγόριος γιος του Φωτεινού, ο οποίος επισκέφθηκε τον Μάξιμο τον Ομολογητή στη Ρώμη για να τον πείσει να αποδεχθεί τον «Τύπο»¹⁶⁰ να ταυτίζεται με τον Γρηγόριο, γιο του εξάρχου Φωτίου του Βίου του Θεοδώρου Συκεών. Τόσο η πίεση που άσκησε για τον «Τύπο», ο γιος του Φωτεινού, Γρηγόριος, όσο και η ανάλογη συμπεριφορά του Θεοδώρου Χειλά¹⁶¹, που συνδεόταν εξ αγχιστείας με έναν άλλον έξαρχο, τον πατριόκιο Πλάτωνα (649-;), γνωστό ίσως από την εποχή που ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Πύρρος (638-641 και 654)¹⁶² είχε φτάσει στη Ρώμη¹⁶³, δείχνουν ότι, κατά τη βασιλεία του Κώνσταντος Β΄, οι περισσότεροι έξαρχοι, παρότι βρίσκονται στην ορθόδοξη Ιταλία, επιχειρούν να επιβάλουν τη μονοθελητική πολιτική της Κωνσταντινούπολης. Παρά τις έντονες αυτές πιέσεις που ασκούνται από μία σειρά εξάρχων, τα περιθώρια της δράσης τους στη Ρώμη είναι πολύ περιορισμένα σε σχέση με τους προκατόχους τους, όπως ο Ελευθέριος και ιδιαίτερα ο Ισαάκιος, επί Ηρακλείου, οπότε οι δυνάμεις που διέθεταν φαίνεται ότι ήταν περισσότερες. Πιστός, πάντως, στην κεντρική εξουσία ήταν πάντοτε ο έξαρχος Θεόδωρος Καλλιοπίας (643-645 και 653), ο οποίος όταν έφτασε στη Ραβέννα έλαβε εντολή να οδηγήσει από εκεί στρατό στη Ρώμη, ώστε να διασφαλίσει την εφαρμογή του αυτοκρατορικού διατάγματος του «Τύπου»¹⁶⁴. Οι τοπικοί άρχοντες της Ρώμης και ο πάπας επιχείρησαν να αντισταθούν, χωρίς όμως

158. *LPI*, 337, 9-13. Βλ. Λουγγής, *Ιταλία*, 126.

159. Βλ. Diehl, *Ravenna*, 271. Simonini, *Autocefalia*, 77.

160. *Acta Maximi*, *PG* 90, 113D-116A. Βλ. *PLRE* III, 554 (Gregorius 20).

161. Βλ. *PmbZ*, # 7299.

162. Βλ. Van Dieten, *Geschichte der Patriarchen*, 57-65.

163. Σύμφωνα με τη σχετική αναφορά στην αφήγηση της δικαστικής διαδικασίας στην οποία υποβλήθηκε ο Μάξιμος ο Ομολογητής το 654: *Acta Maximi*, *PG* 90, 113C. *LPI*, 337, 11. Στράτος, *Βυζάντιον*, Δ΄, 95-96. *PmbZ*, # 6266. Για τις σχέσεις συγγένειας ανάμεσα στα μέλη της συγκλητικής αριστοκρατίας και ιδιαίτερα για την οικογένεια του πατριόκιο Πλάτωνα βλ. Haldon, *Seventh Century*, 168-170.

164. Βλ. Peeters, *Une vie grecque*, 255.

να διαθέτουν επαρκείς δυνάμεις και έτσι ο έξαρχος Θεόδωρος έμεινε σταθερός στις αυτοκρατορικές εντολές και οδήγησε τον πάπα Μαρτίνο στην Κωνσταντινούπολη¹⁶⁵.

Ο Θεόδωρος Καλλιοπάς μαζί με τον βασιλικό κουβικουλάριο Θεόδωρο Pellurium, έφτασαν με αυτοκρατορική εντολή στη Ρώμη¹⁶⁶, όταν ο προηγούμενος έξαρχος, Ολύμπιος, είχε ήδη αποτύχει να επιβάλει τον «Τύπο». Αν και το αξίωμα του κουβικουλαρίου θα μπορούσε να συνδέεται με αυτό του εξάρχου, όπως και μεταγενέστερα με τον Θεοφύλακτο επί Τιβερίου-Αψιμάρου και τον Σχολαστικό επί Αναστασίου¹⁶⁷, η ταυτόχρονη παρουσία του Θεοδώρου Καλλιοπά και του κουβικουλαρίου Θεοδώρου, πρέπει να παραπέμπει στην αποφασιστικότητα της Κωνσταντινούπολης να επιβάλει δυναμικά την πολιτική της στον πάπα. Γενικότερα, η τάση αυτή να ανατίθεται η ανώτατη εξουσία του Εξαρχάτου σε αξιωματούχους από το αυτοκρατορικό περιβάλλον συνδεόταν με τη γνωστή, τόσο κατά τον έκτο, όσο και τον έβδομο αιώνα, συνήθεια της υπαγωγής στρατευμάτων σε κουβικουλαρίους¹⁶⁸. Ήδη ο έξαρχος Ελευθέριος (616-619), όπως και ο Σμάραγδος, ήταν χαρτουλάριος πριν γίνει *praepositus sacri cubiculi*. Ο Ελευθέριος μνημονεύεται επιπλέον ως πατρικίος και ευνούχος¹⁶⁹ και, όπως μεταγενέστερα στον Βίο του Γρηγορίου Β΄ και ο έξαρχος Ευτύχιος (710-713 και 727-751) αποκαλείται *patricius et eunuchus*¹⁷⁰, ο οποίος κατείχε σημαντική στρατιωτική δύναμη και έδειχνε έμπιστος του Λέοντος Γ΄, πιθανότατα προερχόμενος από την αυτοκρατορική αυλή. Είναι ευνόητο ότι οι κουβικουλάριοι που είχαν αναλάβει το αξίωμα του εξάρχου δεν μπορούσαν να διεκδικήσουν το αυτοκρατορικό αξίωμα, ως ευνούχοι, μολονότι κάποιοι από αυτούς φαίνεται ή κατηγορήθηκαν από τις πηγές ότι το επιχειρήσαν¹⁷¹.

Ο κουβικουλάριος Θεόδωρος θα μπορούσε να υπηρετεί στο δουκάτο της Ρώμης, το οποίο έτεινε σιγά-σιγά προς αυτονομία, ως ανώτατος αξιωματούχος, που εκπροσωπούσε τις βυζαντινές αρχές με ένα αξιόμαχο στρατιωτικό σώμα ικανό να αντιμετωπίσει κάθε αντίδραση στη Ρώμη. Πιθανόν, όμως, να ήταν και ο επικεφαλής του Εξαρχάτου, μέχρι την άφιξη του Καλλιοπά. Ο έξαρχος Θεόδωρος Καλλιοπάς, ο οποίος από τον βιογράφο του πάπα Μαρτίνου (649-653) αναφέρεται ως *τις έκ των άρχόντων έν Ραβέννη*¹⁷², παρέλαβε στρατό με τον οποίο βάδισε κατά της Ρώμης μαζί με *τῶ Ραβεννησίῳ*

165. Βλ. Ravegnani, *Bizantini in Italia*, 110-113. Για το ταξίδι προς την Κωνσταντινούπολη βλ. McCormick, *Origins*, 483-488.

166. *LP I*, 338, 14-15. Βλ. Peeters, *Une vie grecque*, 255. Richards, *Popes and Papacy*, 188.

167. Η τιτλοφορία του χαρτουλαρίου και του κουβικουλαρίου, την οποία φέρουν οι έξαρχοι Ιταλίας επιβεβαιώνει τη στενή σχέση τους με τον αυτοκράτορα: Bavant, *Le duché byzantin de Rome*, 68-69.

168. *LP I*, 317, 2-3 338, 15 383, 1-2 392, 17. Βλ. Guillard, *Recherches I*, 277-279. Haldon, *Praetorians*, 461.

169. *LP I*, 321, 7. Παύλος Διάκονος, *HL IV*, 34, σ. 128. Βλ. *PLRE III*, 435-436 (Eleutherius).

170. *LP I*, 405, 19. Βλ. Ravegnani, *Bizantini in Italia*, 128-135.

171. Για τη σημασία του αξιώματος του κουβικουλαρίου ως έμπιστου αυτοκρατορικού αξιωματούχου βλ. Lounghis, *Ambassades*, 308-309. Bavant, *Le duché byzantin de Rome*, 66-70.

172. Βλ. Peeters, *Une vie grecque*, 256.

ἐξερχέτω¹⁷³ και, στη συνέχεια, με τη βοήθεια του κουβικουλαρίου Θεοδώρου εξανάγκασε τον πάπα και τη συνοδεία του να τους ακολουθήσει στη βυζαντινή πρωτεύουσα. Η σύγκρουση με τον πάπα, η οποία έχει στρατιωτική μορφή, στηρίχθηκε στη δυναμική παρουσία του νέου εξάρχου Θεοδώρου Καλλιοπά και στην ικανότητά του να διατηρεί στρατεύματα πιθανόν περιορισμένα σε αριθμό, αλλά πιστά στον ίδιο και κατ' ἐπέκταση στην Κωνσταντινούπολη.

Η δύναμη επιβολής στη Ρώμη –στην περίπτωση της άφιξης του Καλλιοπά από τη Ραβέννα είχε την αφετηρία της στη στρατιωτική ισχύ της Κωνσταντινούπολης την περίοδο αυτή– θα γίνει εμφανέστερη το 663 μετά την άφιξη των ανατολικών θεμάτων στην Ιταλία με επικεφαλής τον αυτοκράτορα Κώνσταντα Β΄. Οι αντιδράσεις, ωστόσο, στη Ρώμη επί πάπα Μαρτίνου (649-654) και ιδιαίτερα λίγο πριν τη σύλληψή του, δείχνουν ότι τα στρατιωτικά τμήματα του Εξαρχάτου, ιδιαίτερα όσα βρίσκονταν στη Ρώμη, έτειναν να διαχωριστούν και κάποια από αυτά να εμφανιστούν απρόθυμα να συγκρουστούν με την παπική αρχή. Η γενικότερη στρατιωτική ευχέρεια του Κώνσταντος Β΄ αλλά και οι στρατιωτικές δυνάμεις, ακόμη και τα πλοία με τα οποία μπορεί να μετέφερε κάποιες από αυτές και φαίνεται ότι είχε στη διάθεσή του και ο Θεόδωρος Καλλιοπάς για να μεταφέρει τον πάπα στη βυζαντινή πρωτεύουσα στη συνέχεια, δεν επέτρεψαν την περαιτέρω εξέλιξη αυτών των αντιδράσεων, οι οποίες θα εμφανιστούν εντονότερα μετά τη δολοφονία του Κώνσταντος Β΄ στη Σικελία (668).

Οι διαδικασίες, πάντως, της σύλληψης όπως καταγράφονται στον Βίο του πάπα Μαρτίνου, αφήνουν την εντύπωση ότι είχε ήδη συγκροτηθεί μία στρατιωτική ομάδα στη Ρώμη, πιθανότατα μικρή σε αριθμό και για το λόγο αυτό ανέτοιμη να αντιμετωπίσει μία κινητοποίηση καλά οργανωμένη στρατιωτικά με τις οδηγίες της Κωνσταντινούπολης. Οι αντιδράσεις των υφισταμένων του Καλλιοπά, του κουβικουλαρίου Θεοδώρου και του χαρτουλαρίου που έλαβε μέρος στη σύλληψη του πάπα, δεν άφησαν περιθώρια σε υπαναχωρήσεις ή στρεβλώσεις του αρχικού σκοπού της αποστολής, που ήταν η εφαρμογή του «Τύπου» και η παραδειγματική τιμωρία όσων είχαν, με προεξάρχοντα τον πάπα Μαρτίνο, επιχειρήσει να τον καταδικάσουν με τη Σύνοδο του Λατερανού. Όπως το 638 και το 643 ο χαρτουλάριος Μαυρίκιος¹⁷⁴ βρισκόταν στη Ρώμη, ενώ εξάρχος Ραβέννας ήταν ο Ισαάκιος, έτσι και ο Καλλιοπάς απέστειλε τον χαρτουλάριό του για να συλλάβει τον πάπα, ο οποίος φαίνεται ότι συνοδευόταν από στρατιωτικό σώμα, σύμφωνα με την περιγραφή της σύγκρουσης που προηγήθηκε της σύλληψής του.

Στην περιγραφή της διαδικασίας σύλληψης του πάπα Μαρτίνου αναφέρεται ως επικεφαλής της αποστολής ο χαρτουλάριος, ο οποίος στάλθηκε στο Λατερανό από τον Καλλιοπά και είναι πολύ πιθανό να ήταν υφιστάμενός του. Μεταγενέστερα, ένας ακόμη χαρτουλάριος διακρίθηκε στην Ιταλία, ο Παύλος, οικείος χαρτουλάριος του αυτοκράτορα Λέοντος Γ΄ με την ανάδειξή του σε στρατηγό Σικελίας, κάτι που θα μπορού-

173. Βλ. Peeters, *Une vie grecque*, 255.

174. Βλ. Cosentino, *Prosopografia* II, 356-357 (Mauricius 7).

σε να υποδεικνύει ότι ο χαρτουλάριος, ο οποίος συνέλαβε τον πάπα Μαρτίνο, ήταν ένας ακόμη αυτοκρατορικός απεσταλμένος, και μάλιστα η παράλληλη παρουσία του με τον Θεόδωρο Καλλιοπά στην επιχείρηση της σύλληψης του πάπα Μαρτίνου δείχνει τη σημασία που η Κωνσταντινούπολη είχε προσδώσει στο γεγονός. Η μεταγενέστερη παρουσία ενός χαρτουλαρίου στην ανώτατη θέση του θέματος Σικελίας, όπως αυτή του Παύλου, πρέπει να συνδέεται με τις ιδιαίτερες απαιτήσεις της διαχείρισης αφενός των σημαντικών αποθεμάτων του νησιού¹⁷⁵ και αφετέρου των επιχειρησιακών προβλημάτων που προέκυπταν από τη στρατιωτική συνύπαρξη στρατού και στόλου.

Στις συνθήκες του έβδομου αιώνα που τα θεματικά στρατεύματα τείνουν να γίνουν οι κύριες μονάδες κρούσης της αυτοκρατορίας και να αποκτούν αρχηγούς που προέρχονται από τα ίδια, η παρουσία των κουβικουλαρίων και των χαρτουλαρίων πρέπει να συνδέεται με τις ανάγκες της εκστρατείας, οι οποίες εκπληρώνονταν από υπηρεσίες γραμματειακής ή οικονομικής επιστασίας των αυτοκρατορικών υπηρεσιών¹⁷⁶. Ο συνδυασμός του αξιώματος του κουβικουλαρίου με αυτό του χαρτουλαρίου δείχνει, άλλωστε, ισχυρούς αξιωματούχους της αυτοκρατορικής αυλής, δηλαδή έμπιστους του αυτοκράτορα, κάτι που επιβεβαιώνεται και από την αναφορά στον χαρτουλάριο και κουβικουλάριο Βαάνη σε δύο επιστολές του πάπα Βιταλιανού (657-672)¹⁷⁷. Τόσο η πρώτη από τις δύο επιστολές, αποδέκτης της οποίας ήταν ο χαρτουλάριος Βαάνης, όσο και η δεύτερη, που απευθύνεται στον επίσκοπο Συρακουσών Γεώργιο, είχαν στόχο τη μεσολάβηση αυτού του τόσο σημαντικού αξιωματούχου στον Κώνσταντα Β΄ για την υπόθεση του επισκόπου Λάμπης (Κρήτη), Ιωάννη¹⁷⁸. Τη σημαίνουσα θέση του χαρτουλαρίου και κουβικουλαρίου Βαάνη στην αυλή του Κώνσταντος Β΄, κατά την παρουσία του στη Σικελία, υποδεικνύει η τοποθέτησή του στο άμεσο αυτοκρατορικό περιβάλλον, ενώ τα στρατεύματα από τα δύο θέματα των Ανατολικών και των Αρμενιάκων βρισκόταν επίσης στην Ιταλία.

Πέρα από την απόλυτη επιβολή του Θεοδώρου Καλλιοπά στη Ραβέννα και τη Ρώμη, η επιστασία του στη μεταφορά του πάπα με στόλο στην Κωνσταντινούπολη, όπως δείχνουν οι συχνά επαναλαμβανόμενες αναφορές σε αυτήν από τις πηγές, είναι προφανέστατη. Κατά τους σταθμούς του ταξιδιού αυτού στη Μεσσήνη, την Καλαβρία, αλλά και στα νησιά έως την Κωνσταντινούπολη, ο Θεόδωρος Καλλιοπάς δείχνει να έχει υπό τον έλεγχό του αρκετές στρατιωτικές δυνάμεις, αλλά κυρίως πλοία, ώστε η μεταφορά του πάπα να γίνει απρόσκοπτα. Μολονότι δεν φαίνεται οι διάσπαρτες ναυτικές μοίρες του Εξαρχάτου να απάρτιζαν έναν ιδιαίτερα μεγάλο στόλο, η άφιξη του

175. Βλ. πιο κάτω, σ. 248-250.

176. Βλ. Guiland, *Recherches I*, 277-279. Bavant, *Le duché byzantin de Rome*, 67-70.

177. Zacos – Veglery, αρ. 1086a. Βλ. R. Schieffer, *Kreta, Rom und Laon. Vier Briefe des Papstes Vitalian vom Jahre 668*, στο: *Papsttum, Kirche und Recht im Mittelalter. Festschrift für H. Fuhrmann zum 65. Geburtstag* (εκδ. H. Mordek), Tübingen 1991, 15-30. *PLRE III*, 1349 (Vaanes 3). *PmbZ*, # 710.

178. Βλ. D. Tsougarakis, *Byzantine Crete. From the 5th Century to the Venetian Conquest* [Historical Monographs 4], Athens 1988, 200-201.

Κώνσταντος Β΄ το 663 άλλαξε αυτήν την πραγματικότητα στην Ιταλία¹⁷⁹. Από τον Τάραντα που αποβιβάστηκε έφτασε στο Μπενεβέτο, καταλαμβάνοντας όλες σχεδόν τις πόλεις, από τις οποίες πέρασε, καθώς, αν και ισοπέδωσε την Luceria, δεν μπόρεσε να καταλάβει την Αχεροντία (Acerno)¹⁸⁰. Ο πολυάριθμος στρατός του Κώνσταντος Β΄ μετά την πολιορκία του Μπενεβέτο υποχώρησε στη Νεάπολη, κλείνοντας συμφωνία με τον Ρομουάλδο.

Η πορεία του από τη Ρώμη στη Νεάπολη πραγματοποιήθηκε μέσω της θαλάσσιας οδού, ενώ από τη Νεάπολη για τη Ρώμη πρέπει να υποθέσουμε ότι πήγε χρησιμοποιώντας δρόμο κοντά στην ακτή, για να αποφύγει την λογοβοαρδική Καπύη, και έφτασε στη Via Απλία μέσω Terracina, όπου και στρατοπέδευσε. Είναι πιθανό μία ανεπίγραφη θριαμβευτική στήλη που βρέθηκε στην Terracina να συνδέεται με την άφιξη του Κώνσταντος Β΄, ο οποίος, αφού ανέκτησε τις πιο πάνω πόλεις από τους Λογγοβάρδους, έφτασε στη Νεάπολη, πρωτεύουσα του βυζαντινού δουκάτου¹⁸¹, και από εκεί έφυγε για τη Ρώμη. Η Terracina ήταν ένα από τα κάστρα, στα οποία πρέπει να συγκεντρωνόταν ο *exercitus Italiae* και μαζί με το Fondi, τη Γαέτα και άλλα, κάλυπταν το νότιο σύνορο του δουκάτου της Ρώμης¹⁸². Στη στήλη αυτή, η οποία ίσως στήθηκε εν αναμονή της στρατιωτικής αυτής προέλασης του αυτοκράτορα¹⁸³, αναγράφεται το πολυχρόνιο *ὀρθοδόξων καὶ νικητῶν βασιλέων πολλὰ τὰ ἔτη*, που συνήθως απευθύνεται από το στρατό και προϋποθέτει τη φυσική παρουσία του αυτοκράτορα¹⁸⁴.

Οι ήττες επί των Βυζαντινών, η πρώτη από τον κόμη της Καπύης ενώ κατευθύνονταν προς τη Νεάπολη και η δεύτερη από τον Ρομουάλδο, ο οποίος νίκησε τον στρατηγό του Κώνσταντος, Saburgus, όπως αποκαλεί ο Παύλος Διάκονος τον επικεφαλής των Αρμενιάκων Σαβώριο, οδήγησαν τους Βυζαντινούς να στραφούν προς τη Ρώμη¹⁸⁵. Μολονότι επιχειρείται να προβληθεί η εικόνα υποχώρησης του βυζαντινού στρατού για να επαινεθούν οι Λογγοβάρδοι, οι αντιδράσεις μετά τη δολοφονία του Κώνσταντος για την απελευθέρωση του Μπενεβέτο και των περιχώρων του από τους Έλληνες, όπως αποκαλείται από τον Παύλο Διάκονο ο *exercitus Italiae*, δείχνουν το αντίθετο¹⁸⁶. Από τη Ρώμη ο βυζαντινός στρατός κατευθύνθηκε προς τη Νεάπολη και βάδισε μέσω Ρηγίου με σκοπό να περάσει στη Σικελία. Μετά τη μόνιμη εγκατάστασή του στο νησί επέβαλε

179. Περισσότερα για το στόλο βλ. πιο κάτω, σ. 226-247.

180. Βλ. Martin, *Pouille*, 216-221.

181. Αναφέρεται μάλιστα ότι ο Κώνστας Β΄ όρισε εκεί τον δούκα Βασίλειο: Cosentino, *Prosopografia* I, 203 (Basilii 17).

182. Guillon, *Recueil*, 132. A. J. Ekonomou, *Byzantine Rome and the Greek Popes. Eastern Influences on Rome and the Papacy from Gregory the Great to Zacharias, A.D. 590-752*, Plymouth 2007, 171-172 (στο εξής: Ekonomou, *Byzantine Rome*).

183. Guillon, *Recueil*, αρ. 119, σ. 130-132.

184. Για την επευφημία αυτή στη βυζαντινή αυλή βλ. ενδεικτικά *De Cer.* 373,7-8-649,21.

185. Παύλος Διάκονος, *HL* V, 7-11, σ. 147-148.

186. Παύλος Διάκονος, *HL* V, 16, σ. 151.

φορολογία στους κατοίκους και τους ιδιοκτήτες γης στην Καλαβρία, Σικελία, Αφρική και Σαρδηνία, ώστε όλοι υπέφεραν, ενώ με αυτοκρατορική εντολή και εξαιτίας της φιλαργυρίας των Ελλήνων αφαιρέθηκαν ιερά σκεύη και θησαυροί¹⁸⁷.

Ο *exercitus Italiae* συντόνιζε, πέρα από τα χερσαία στρατιωτικά σώματα, που έδρευαν στη Ραβέννα και τη Ρώμη, και ναυτικές δυνάμεις. Τη δυνατότητα αυτή φαίνεται ότι διέθετε και ο Έξαρχος Ιταλίας, μετά τη δολοφονία του Κώνσταντος Β', όταν χρειάστηκε να καταδιωχθεί το εξεγερμένο θέμα των Ανατολικών το 668 υπό τον Αρμένιο Μζεξ, οπότε τμήματά του, από την Ιστρία και την Καμπανία, δηλαδή χερσαίες δυνάμεις, συνέπραξαν με το στόλο της Σαρδηνίας και της Αφρικής και κατέφθασαν στις Συρακούσες¹⁸⁸. Αυτό υποδεικνύεται και από την ευχέρεια του εξάρχου Θεοδώρου (678-687) να διαθέσει στον πάπα Δόνο (676-678) καστελωμένους καράβους για να ταξιδέψουν στην Κωνσταντινούπολη¹⁸⁹. Με την εξόντωση του Αρμένιου στρατηγού των Ανατολικών, οι δυτικές αυτές ναυτικές δυνάμεις έκαναν προφανή την προτίμησή τους να υπερασπίζον τα εδάφη τους έναντι των ανατολικών θεμάτων που είχαν εκστρατεύσει κατά της Ιταλίας και είχαν επιχειρήσει να αλλάξουν τους τοπικούς συσχετισμούς, με την υπαγωγή τους στις στρατιωτικές προδιαγραφές της Ανατολής. Η απουσία, ωστόσο, βυζαντινών δυνάμεων από την Ιταλία μετά την εκδίωξη των θεματικών στρατών επέτρεψε την κάθοδο του δούκα του Μπενεβέντο Ρομουάλδου στον Τάραντα και το Βρινδήσιο και την κατάληψη των περιχώρων τους¹⁹⁰.

Ο Έξαρχος Ελευθέριος καταδίωξε στη Ρώμη και τη Νεάπολη τον Ιωάννη της Compsa ανάμεσα στο 615-618¹⁹¹, ο Έξαρχος Θεόδωρος συνέλαβε τον πάπα Μαρτίνο το 653 και ο Έξαρχος Ιωάννης Πλατύς (686-687) προκάλεσε κρίση στη Ρώμη¹⁹², επιχειρώντας να επιβάλει φιλοβυζαντινό ή πειθήνιο στον Έξαρχο πάπα¹⁹³, με εντεταλμένους *judices* για να επιβλέψουν την εκλογή μετά το θάνατο του Κόνωνος¹⁹⁴. Όλες οι παραπάνω ενέργειες, μολοντί δείχνουν την ανάμιξη των εξάρχων σε διαφορετικά ζητήματα, συνάδουν με

187. Παύλος Διάκονος, *HL V*, 11, σ. 149-150. *LP I*, 344. Βλ. Dölger, *Regesten*, αρ. 234. Η σκληρή κριτική για τον Κώνσταντα Β', που αφορούσε και τη δογματική του πολιτική, θα μπορούσε να ανάγεται στην όμοια στάση που είχε τηρήσει ο πάπας Γρηγόριος Α' παλαιότερα έναντι αξιωματούχων της διοίκησης και του στρατού: Brown, *Gentlemen and Officers*, 123 σημ. 25.

188. Παύλος Διάκονος, *HL V*, 12, σ. 150.

189. *ACO 2/2*, 1, σ. 10,3. Σφραγίδα που αναφέρεται σε Θεόδωρο Έξαρχο έχει βρεθεί στη Νίκαια: J.-Cl. Cheynet, *Les sceaux du Musée d'Iznik*, *REB 49* (1991) 222-223, αρ. 5. Είναι πιθανό σε αυτόν τον Έξαρχο Θεόδωρο να αναφέρεται και ο Agnellus (119, σ. 356) σχετικά με την ανέγερση στη Ραβέννα μονής αφιερωμένης στον προστάτη του άγιου.

190. Παύλος Διάκονος, *HL VI*, 1, σ. 164.

191. Βλ. Guillou, *Régionalisme*, 204-206.

192. Η περιγραφή της αντιπαράθεσης είναι εκτενέστατη στον Βίο Σεργίου (687-701): *LP I*, 371-372. Βλ. Λουγγής, *Ιταλία*, 138.

193. *LPI*, 372,4-6.

194. Ο Έξαρχος κατέφθασε στη Ρώμη *cum suis iudicibus*: *LPI*, 372,4-5.

τις πολιτικές διαθέσεις, που επικρατούσαν στην Κωνσταντινούπολη, ανάλογα με τον αυτοκράτορα και την πολιτική του στάση έναντι της Δύσης. Πάνω από όλα, δείχνουν ότι οι δυνάμεις του Εξαρχάτου αποτελούσαν ακόμη υπολογίσιμο παράγοντα στη Ρώμη και την Ιταλία. Οι *judices*, που πρέπει να ήταν ανώτατοι αξιωματούχοι και να συνδέονταν με την ανώτατη ιεραρχία του στρατού του Εξαρχάτου¹⁹⁵, όπως και οι *judices reipublicae* που είχαν σταθεί στο πλευρό του εξάρχου Ιωάννη (ο οποίος δολοφονήθηκε το 619), και όσοι είχαν συστρατευθεί υπό τον σακελλάριο *magister militum* Donus, τον εξάρχο Ραβέννας Ισαάκιο και το στρατό της Ρώμης το 643¹⁹⁶, κατά την εξέγερση του χαρτουλαρίου Μαυρικίου, έδειχναν υποτεταγμένοι στους εξάρχους, τουλάχιστον όσο οι τελευταίοι ήταν ισχυροί στην Ιταλία.

Η υποστήριξη αυτή ήταν σημαντική καθώς, όπως φαίνεται, τόσο την εποχή αυτή, όσο και μεταγενέστερα, οι *judices* είχαν στα χέρια τους αρκετή κοινωνική επιρροή και η παρουσία τους έδειχνε απαραίτητη για την κατοχύρωση επίσημων αποφάσεων¹⁹⁷. Η πρόσκληση του εξάρχου Ιωάννη Πλατύ από τον υποψήφιο πάπα Πασχάλιο, για να επέμβει στη Ρώμη υπέρ της εκλογής του, έδειξε ότι η συμβολή του στρατού της Ιταλίας ήταν πάντοτε σημαντική σε ό,τι αφορούσε εκκλησιαστικά ζητήματα. Η επιφύλαξη, ωστόσο, της ανοιχτής δραστηριοποίησης του στρατού του εξάρχου στη Ρώμη, όπως έπρεπε να γινόταν ως τότε, δείχνει ότι η ιερατεία του Σεργίου (687-701) ήταν, κατά πάσα πιθανότητα, μία εποχή τομής για τις σχέσεις Ραβέννας-Ρώμης και στρατού Ιταλίας-Ρώμης. Στην τάση του στρατού της Ρώμης να εκφράζει τη βούλησή του και να τήν επιβάλει χωρίς αλλότριες επεμβάσεις είχε οπωσδήποτε συμβάλει και το διάταγμα του Κωνσταντίνου Δ' για την άμεση επικύρωση της παπικής εκλογής στη Ρώμη χωρίς την αναμονή της αναγνώρισης από την Κωνσταντινούπολη, αφαιρώντας έτσι από τον εξάρχο την τουλάχιστον τυπική εποπτεία για την επικύρωση της παπικής εκλογής¹⁹⁸. Μολονότι η σχετική διατύπωση του *Liber Pontificalis* δεν αναφέρει κατά πόσον η παρέμβαση του εξάρχου Ραβέννας αντιστοιχούσε σε αρμοδιότητες, οι οποίες ήταν αυτονόητες, καθώς εκπροσωπούσε τον αυτοκράτορα στην Ιταλία, η απάλειψη αυτής της διευκρίνισης μάλλον υποδηλώνει ότι από την εποχή του πάπα Βενεδίκτου Β' (684-685), ο οποίος παρέλαβε τη σχετική αυτοκρατορική απόφαση, τα πράγματα είχαν πια αποκρυσταλλωθεί και οποιαδήποτε παρέμβαση στην παπική εκλογή αντιμετώπιζε δυναμικές αντιδράσεις στη Ρώμη.

Ο Ιωάννης Πλατύς είναι, επί Ιουστινιανού Β', ο εξάρχος που προσπαθεί να ελέγξει τον πάπα μέσα από τα νέα δεδομένα, που προέβλεπαν εκλογή χωρίς αναμονή της αυτοκρατορικής κέλευσης, όπως είχε μόλις οριστεί από τον Κωνσταντίνο Δ'¹⁹⁹. Η επεμβατική

195. Βλ. Bavant, *Le duché byzantin de Rome*, 44 σμμ. 15.

196. *LPI*, 331,10: *Omnes judices seu exercitus Romanus*.

197. Βλ. Guillou, *Régionalisme*, 193, 196, 204, 212, 300, 302.

198. *LPI*, 363,14. Βλ. Richards, *Popes and Papacy*, 203.

199. *LPI*, 371-372.

προσπάθεια του εξάρχου Ιωάννη είναι άμεσα συνδεδεμένη με τις αυτοκρατορικές επιλογές, αλλά το κλίμα που επικρατούσε τότε, ή έτεινε να επιβληθεί στην Ιταλία, στηριζόταν στο διάταγμα για την αυτοτελή λειτουργία της παπικής εκλογής. Η προγενέστερη αυτή πολιτική του Κωνσταντίνου Δ' προέβλεπε σειρά ευνοϊκών μέτρων για τον κλήρο της Ιταλίας, όπως η απαλλαγή των φόρων από τα πατριμόνια της ρωμαϊκής Εκκλησίας στην Καλαβρία και τη Σικελία και τα προνόμια της Ραβέννας και περιόριζε τις δυναμικές παρεμβάσεις του στρατού του Εξαρχάτου στις υποθέσεις της Ρώμης. Οι δεσμοί της Κωνσταντινούπολης με τα στρατεύματα του Εξαρχάτου της Ιταλίας, τους οποίους υπενθυμίζει η επίσημη μνεία του *exercitus Italiae* στη *jussio* του Ιουστινιανού Β'²⁰⁰, δεν ήταν αρκετοί στο εξής για να εξασφαλίσουν ούτε την υποταγή της Ρώμης, αλλά ούτε της ίδιας της Ραβέννας. Η διοικητική υπαγωγή του στρατού της Ιταλίας στην Κωνσταντινούπολη και η συναρτίθμισή του με τις πιστές στον αυτοκράτορα δυνάμεις σύντομα θα διαψευσθεί, καθώς στρατός από τη Ραβέννα συμμετείχε στην εκθρόνισή του (695), ενώ κατά την επάνοδό του στην εξουσία επιφανείς αριστοκράτες της Ραβέννας και ο αρχιεπίσκοπός της θα μεταφερθούν και θα τιμωρηθούν στην Κωνσταντινούπολη ενώπιον του αυτοκράτορα²⁰¹. Η τελευταία αυτή μετακίνηση υπήρξε καταλυτική για τις σχέσεις με το Εξαρχάτο, καθώς τα στρατεύματα της Ραβέννας θα αναδιοργανωθούν, υπό τον ευγενή και αγαπητό στον κλήρο της πόλης, Γεώργιο, σε *militiae* και *cohortes* για να πολεμήσουν τους *Grecoi*²⁰².

Ανάλογη κατάσταση σύμπτωσης στρατού και κλήρου, που τείνει να γίνει μόνιμη, απεικονίζεται στην προγενέστερη αμοιβαία συμμετοχή του (*una cum clero et exercitu*) στην τελετή της παιδικής κουράς των διαδόχων του Κωνσταντίνου Δ' στη Ρώμη (681)²⁰³. Πέρα από την τιμητική τελετουργική παρουσία στρατιωτικών σε εκκλησιαστικές τελετές, η διατύπωση αυτή παραπέμπει στην τάση που εκφράστηκε σαφέστερα λίγο αργότερα για τη συνύπαρξη του στρατού με τον κλήρο σε μεγάλες πόλεις, όπως η Ρώμη και η Ραβέννα. Σε αυτές ιδιαίτερα τις πόλεις, με την ισχυρή κατά παράδοση αριστοκρατία, ο κλήρος έπαιζε πάντοτε σημαντικό ρόλο και έτεινε να επεμβαίνει σε κοσμικά ζητήματα περισσότερο κάθε φορά που η Κωνσταντινούπολη δεν είχε ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις στην Ιταλία. Η ανάμειξη του στρατού της Ραβέννας, ενός αξιόλογου τμήματος του στρατού του Εξαρχάτου, στην ανατροπή του Ιουστινιανού Β' δείχνει ότι ήταν ένας σημαντικός πολιτικός παράγων και για την Ανατολή, καθώς εξέφραζε από κοινού με τον κλήρο και τα ανώτερα στρώματα δυσανεμία για τη στρατιωτική εποπτεία της Κωνσταντινούπολης.

200. Η σχετική αναφορά γίνεται στη *jussio* του Ιουστινιανού Β' (17. 2. 687): *ACO* 2/2, 2, σ. 886,23.

201. Agnellus, 137, σ. 367 και 138, σ. 368-369.

202. Agnellus, 140, σ. 369. Η κατάσταση θα επιδεινωθεί επί αρχιεπισκόπου Ιωάννη Ε' (726-744) με την άφιξη στην Ιταλία του διατάγματος της Εικονομαχίας, οπότε όσοι στρατιώτες από τη βυζαντινή φρουρά του Εξαρχάτου συγκρούστηκαν με τους στρατιώτες της Ραβέννας προσπάθησαν να διαφύγουν με τα πλοία, όπως χαρακτηριστικά περιγράφεται από τον Agnellus (153, σ. 377).

203. *LP* I, 363,14.

Η αντίδραση στην πολιτική της κεντρικής εξουσίας επαναλήφθηκε το 693, όταν στρατεύματα από τη Ραβέννα και την Πεντάπολη κινήθηκαν για να προστατεύσουν τον πάπα Σέργιο (687-701). Παρόμοιες ήταν οι αντιδράσεις της *militia totius Italiae*, η οποία συγκεντρώθηκε στη *Romanam civitatem*, για να αντιμετωπίσει τον εξάρχο Θεοφύλακτο, που, σύμφωνα με το *Liber Pontificalis*, διασώθηκε και οδηγήθηκε στη Ραβέννα με παρέμβαση του πάπα Ιωάννη C' (701-705)²⁰⁴. Η αντίδραση κατά του εξάρχου θα μπορούσε να οφείλεται και στην αδυναμία του να αντιμετωπίσει την επιδρομή του δούκα του Μπενεβέντο, Γιζούλφου²⁰⁵, ο οποίος εισέβαλε ανενόχλητος στην Καμπανία και μόνο η εκ των υστέρων παπική παρέμβαση κατόρθωσε να περισώσει τους αιχμαλώτους με εξαγορά²⁰⁶. Οι παπικές μεσολαβήσεις για τη συμφιλίωση ανάμεσα σε αντιμαχόμενες πλευρές, είτε πρόκειται για τους Βυζαντινούς και τους Λογγοβάρδους, είτε για τα στρατεύματα που βρίσκονται αντιμέτωπα στους κόλπους του Εξαρχάτου, είναι κοινός τόπος. Για τους εξάρχους και τους υφισταμένους τους από την άλλη πλευρά, οι ανάγκες της αντιμετώπισης των Λογγοβάρδων επέβαλλαν τη στρατιωτική επαγρύπνηση και εμπόδιζαν τη συμφιλίωση με τον πάπα.

Ο προκαθήμενος της Αγίας Έδρας επεδίωκε πάντως, την κατάπαυση των εχθροπραξιών σε κάθε περίπτωση. Η κινητοποίηση του δούκα της Νεάπολης, ο οποίος οδήγησε μία δύναμη να ελευθερώσει την Κύμη από τους Λογγοβάρδους το 716²⁰⁷, είναι πιθανό να εγγράφεται στη γενικότερη ανάγκη να διατηρούνται έστω και μικρά στρατιωτικά τμήματα σε περιοχές, όπου το Εξαρχάτο δεν διέθετε πλέον τον απαιτούμενο αριθμό στρατιωτών για να προσεγγίζει ακόμη και ζωτικής σημασίας κάστρα λόγω των μόνιμων λογγοβαρδικών εγκαταστάσεων. Η απώλεια της Κύμης, η οποία ανήκε στο δουκάτο της Ρώμης, θα σηματοδοτούσε την παύση της επικοινωνίας ανάμεσα στη Ρώμη και τη Νεάπολη²⁰⁸. Η ανάγκη της σήμαινε ότι κάθε καλά συντονισμένη στρατιωτική επιχείρηση είχε τη δυνατότητα να στέφεται με επιτυχία και ότι πιθανότατα κάθε φορά που μία οχυρή θέση βρισκόταν υπό απειλή, τουλάχιστον στις παρακτιες περιοχές νότια της Ρώμης, μπορούσε να αντιμετωπίζεται. Ο ανεφοδιασμός με στρατεύματα στη Νεάπολη πρέπει να ήταν πλέον καθοριστικός για ολόκληρη την περιοχή της Τουσκίας και της Καμπανίας.

Η κατάσταση πρέπει να ήταν ωστόσο αμφίρροπη κάθε φορά που τα στρατεύματα του Εξαρχάτου έχαναν κάποιο σημαντικό στρατιωτικό οχυρό, καθώς οι μονάδες τους δεν κάλυπταν πια ολόκληρη την Ιταλία, ενώ η παπική επιρροή στα δουκάτα του Σπολέτο και του Μπενεβέντο δημιουργούσε παράλληλα έναν επιπλέον εχθρικό ή αντίρροπο προς αυτά θύλακα. Ανάλογη ήταν η υπονόμευση των δυνατοτήτων των στρατευ-

204. *LPI*, 383,3-5.

205. Βλ. Λουγγής, *Ιταλία*, 139.

206. Παύλος Διάκονος, *HL VI*, 27, σ. 174. Βλ. Noble, *The Republic*, 23-24.

207. Παύλος Διάκονος, *HL VI*, 40, σ. 178-179. *LPI*, 400,4-21.

208. Βλ. Noble, *The Republic*, 26. Davis, *Lives*, 7 σημ. 25.

μάτων του Εξαρχάτου στην περιοχή της πρωτεύουσάς τους, Ραβέννας. Η πολιτική της αυτονομίησης έναντι της Ρώμης και του πάπα, καθώς ο αριθμός των στρατευμάτων που διέθετε το Εξαρχάτο ήταν ιδιαίτερα μικρός, ενώ αντίθετα ο στρατός των Λογγοβάρδων κέρδιζε έδαφος, αποδυνάμωνε κάθε δυνατότητα παρέμβασής τους. Υπό αυτές τις συνθήκες πραγματοποιήθηκε η κατάκτηση του κάστρου Narni πιθανότατα από τον δούκα του Σπολέτο Φαροάλδο και η απόσπασή του από το δουκάτο της Ρώμης²⁰⁹. Αν πάντως, πρόκειται για κάποια σύγχυση ή υπερβολή των πηγών²¹⁰ σχετικά με τις επιτυχίες του δούκα Φαροάλδου, η Ραβέννα δεν άργησε να πολιορκηθεί στη συνέχεια για κάποιες ημέρες από τον Λιουτπράνδο και πολύ σύντομα να καταληφθεί το λιμάνι της²¹¹.

Η επιχειρησιακή αδυναμία του στρατού της Ιταλίας θα μπορούσε να αποδοθεί άλλοτε στη συνειδητή πολιτική των αυτοκρατόρων της Κωνσταντινούπολης να αποσύρουν στρατεύματα, ικανοποιώντας την επιθυμία των παπών για διπλωματική ρύθμιση των πραγμάτων της Ιταλίας (Κωνσταντίνος Δ΄, Αρτέμιος-Αναστάσιος) και άλλοτε στην αθέλητη αρρυθμία στην αποστολή στρατευμάτων στην Ιταλία, κάτι που επιχειρήθηκε να βελτιωθεί επί Ιουστινιανού Β΄ και Λέοντος Γ΄. Ο τελευταίος, χωρίς να στείλει έναν ικανοποιητικό αριθμό στρατευμάτων για να ενισχύσει τον έξαρχο, πιστεύοντας ίσως, ότι τη Ρώμη θα μπορούσε να ελέγχει ο στόλος της Σικελίας²¹², επιχειρήσε να διευθετήσει τη σύγκρουση στους κόλπους του δουκάτου της Ρώμης με το διορισμό του σπαθαριού Μαρίνου ως δούκα²¹³, ο οποίος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη Ρώμη²¹⁴. Η αντίδραση της Κωνσταντινούπολης ήταν να στείλει τον πατρίκιο Παύλο στην Ιταλία ως έξαρχο.

Στη Ρώμη ξεσηκώθηκαν όμως όλοι και εξόντωσαν τους συνωμότες²¹⁵, πράγμα που επιβεβαιώνει ότι οι Ρωμαίοι, όπως σημειώνει το *Liber Pontificalis*, δηλαδή η τοπική πιθανότατα *militia (exercitus romanus)* ήταν τόσο ενισχυμένη που πλέον οι απεσταλμένοι της Κωνσταντινούπολης, ο δούκας και ο έξαρχος, δεν είχαν πολλά περιθώρια αντιδράσεων. Οι νέες αυτοκρατορικές διαταγές για την επιβολή *censum in provincia* εμποδίστηκαν από τον πάπα²¹⁶. Αυτό θα μπορούσε να επιφέρει την καθαίρεση ή θανάτωσή

209. Παύλος Διάκονος, *HL VI*, 48, σ. 181. *LP I*, 403,4-5. Βλ. Εκοπομου, *Byzantine Rome*, 300. Το κάστρο αυτό πρέπει να παραδόθηκε από τον Φαροάλδο στον Λιουτπράνδο, ο οποίος το επέστρεψε στον πάπα Ζαχαρία μαζί με άλλες πόλεις, αλλά καταλήφθηκε από τον Αϊστούλφο και επιστράφηκε και πάλι μετά τις εκστρατείες του Πιπίνου στην Ιταλία.

210. Ο Noble (*The Republic*, 41-42) υποστήριξε ότι καθώς αυτό δεν αναφέρεται από τον Βίο του πάπα Γρηγορίου Β΄, πιθανόν να συνέβη το 738 επί Ζαχαρία.

211. Παύλος Διάκονος, *HL VI*, 49, σ. 181-182. *LP I*, 403,5-8. Agnellus, 151, σ. 376. Βλ. Noble, *The Republic*, 25 σημ. 52.

212. Το θέμα Σικελίας είχε ήδη ιδρυθεί, βλ. πιο κάτω, σ. 239 και 256.

213. Βλ. Bavant, *Le duché byzantin de Rome*, 73-74. Cosentino, *Prosopografia II*, 337 (Marinus 17). Για το δουκάτο βλ. πιο κάτω, σ. 257.

214. *LP I*, 403,15.

215. *LP I*, 403,17-20.

216. *LP I*, 403,21-23. Βλ. Dölger, *Regesten*, αρ. 287.

του, κάτι που δεν κατάφερε ο Εξαρχος, αλλά επιχείρησε να φέρει σε πέρας ένας ακόμη σπαθάριος, που κόμιζε σχετικές αποφάσεις της Κωνσταντινούπολης στην Ιταλία. Νέοι αποσταλμένοι του εξάρχου που συγκεντρώθηκαν υπό τον κόμη του καθώς και στρατιώτες από τα κάστρα του Εξαρχάτου ανέλαβαν την ίδια αποστολή²¹⁷.

Το νέο διάταγμα για την επιβολή της Εικονομαχίας στην Ιταλία έδωσε τη δικαιολογία, ώστε να υποκινηθούν Ρωμαίοι και Λογγοβάρδοι, αλλά και οι στρατοί ή η στρατιωτική αριστοκρατία από την Πεντάπολη και τη Βενετία²¹⁸ και να επιβληθούν στον εξάρχο Παύλο που μετέφερε το διάταγμα²¹⁹. Στον αντίποδα αυτών των κινήσεων πρέπει να τοποθετηθεί η εξέγερση του δούκα Exhilaratus και του γιου του Αδριανού στην Καμπανία που είναι πιθανό να είχε βυζαντινή υποκίνηση ή υποστήριξη, καθώς η περιοχή αυτή παρέμενε σημαντική στρατηγικά και ο Λέων Γ' θα απαιτούσε την πλήρη σύμπλευση με την πολιτική του των στρατευμάτων που βρίσκονταν εκεί. Η κατάπιξη αυτής της εξέγερσης, καθώς και η τύφλωση του δούκα της Ρώμης Πέτρου, που επίσης επιχείρησε να συνεννοηθεί με τον Λέοντα Γ'²²⁰, δείχνουν την απόλυτη αδυναμία των Βυζαντινών να επιβληθούν στην Ιταλία ή ακόμη την πλήρη αποδυνάμωση όποιου στρατεύματος διέθεταν και θα ήταν χρήσιμο για τον έλεγχο κάθε απειλής προς τη Ρώμη.

Ο εμφύλιος, που ακολούθησε στη Ραβέννα και οδήγησε στη θανάτωση του πιστού στον Λέοντα Γ' εξάρχου Παύλου²²¹, ήταν προφανές ότι θα είχε ως άμεση συνέπεια την πτώση των κάστρων Emilia-Ferronianum, Monteveglio, Verabulum και των πόλεων Buxum και Persiceto, του Αύξιμου (Osimo) στην Αιμιλία καθώς και την Πεντάπολη²²². Η εμφάνιση του εξάρχου πατρικίου και ευνούχου Ευτυχίου (710-713 και 727-751) στη Νεάπολη δείχνει ότι ένα τμήμα της Ιταλίας ήταν εκτός ελέγχου, αλλά επιβεβαιώνει και το γεγονός ότι η αποστολή κάποιων δυνάμεων από την Ανατολή ήταν πάντοτε συνεχής. Η αντίδραση στην παρουσία του πατρικίου Ευτυχίου και κυρίως στο διάταγμα που μετέφερε ήταν καθολική. Αυτό υποδεικνύεται από το αποτυχημένο εγχείρημα της συμπίδρευσης του εξάρχου Ευτυχίου (β' θητεία: 727-751) με όλους τους δούκες (πιθανότατα ακόμη και αυτούς του Σπολέτο και του Μπενεβέντο²²³) και τον Λογγοβάρδο ηγεμόνα Λιουτπράνδο (713-744), ώστε να εγκαταλείψουν τον πάπα.

217. *LP I*, 404,3-4.

218. Παύλος Διάκονος, *HL VI*, 49, σ. 181-182: *Omnis quoque Ravennae exercitus vel Venetiarum talibus iussis uno animo restiterunt*. *LP I*, 404,24. Βλ. Noble, *The Republic*, 30. Για τη σχέση του δουκάτου της Βενετίας με το Εξαρχάτο βλ. A. Carile - S. Cosentino, *Storia della marinaria bizantina*, Milano 2004, 166-172.

219. Κατά τον Παύλο Διάκονο (*HL VI*, 49, σ. 181), η Ραβέννα και η Βενετία αποστάτησαν. Βλ. και *LP I*, 404,24.

220. *LP I*, 405,10-11.

221. *LP I*, 405,12-22. Βλ. Noble, *The Republic*, 29-30.

222. Από τον Λιουτπράνδο: Παύλος Διάκονος, *HL VI*, 49, σ. 181-182. *LP I*, 405,15-18.

223. Βλ. Davis, *Lives*, 13 σημ. 61.

Προηγουμένως όμως ο Λιουιπράνδος, όπως παλαιότερα και ο Αρίπερτος, είχε επιστρέψει τα πατρμόνια της Ρώμης στις Κόττιες Άλλεις, τα οποία είχαν αφαιρεθεί από τον Ροθάριο από το 640²²⁴, δείχνοντας έτσι, ότι οι λογγοβαρδικές πιέσεις δεν ήταν πάντοτε καταστροφικές για τη Ρώμη. Αυτή τη σημασία πρέπει να έχει και η αποστροφή του *Liber Pontificalis* ότι επί πάπα Γρηγορίου Β΄, οι Ρωμαίοι και οι Λογγοβάρδοι έγιναν αδελφοί²²⁵. Η κατάκτηση του κάστρου Σούτρι (Sutrium) από τους Λογγοβάρδους δείχνει, ωστόσο, ότι η πολεμική τους διάθεση δεν επηρεαζόταν από την ειχονόφιλη στάση του πάπα και αντίθετα η απομάκρυνση του βυζαντινού στρατού ήταν απολύτως βολική. Η συνεννόηση που έγινε και πάλι ανάμεσα στον πάπα και τον Λιουιπράνδο οδήγησε στην απελευθέρωση του κατακτημένου κάστρου. Ο τελευταίος επιχείρησε στη συνέχεια να ελέγξει τα κάστρα του Σπολέτο και του Μπενεβέτο με τη βοήθεια του εξάρχου Ευτυχίου, με αντάλλαγμα την ανάκτηση του δουκάτου της Ρώμης²²⁶.

Φαίνεται ότι η συμφωνία αυτή δεν ήταν ρεαλιστική, καθώς η έξοδος του πάπα στο *Campus Neronis*²²⁷ το 729 υπήρξε καταλυτική για τη συμμαχία. Ο Λιουιπράνδος και ο Ευτύχιος αποσύρθηκαν. Παρόλο που ο Γρηγόριος Β΄, απευθύνοντας επιστολές στον Λέοντα Γ΄, επισείει αποφθεγματικά την απειλή *ὑπαγεν δῖωξον τοὺς ἀνέμους ... ἂν τρεῖς μιλίους ὑποχωρήσει εἰς τὴν χώραν τῆς Καμπανίας*²²⁸, στον Βίο του η κατάληψη της Καμπανίας περιγράφεται με τα μελανότερα χρώματα. Αυτές οι ακραίες διατυπώσεις δεν μπορούσαν να σημαίνουν παρά ότι, πράγματι, οι σχέσεις με τους Λογγοβάρδους χρησιμοποιούνταν προσχηματικά, όπως φαίνεται και από τη διατύπωση της επιστολής προς τον Λέοντα Γ΄ για την απόσχιση από το Βυζάντιο των όμορων δουκάτων²²⁹, αλλά και της ίδιας της Ρώμης, στα οποία θα τοποθετούσαν δικούς τους άρχοντες²³⁰. Τόσο η ήττα που υπέστη ο Λιουιπράνδος στο Αρμίνον (Rimini), όσο και η έφοδος από επίσης βυζαντινά στρατεύματα στην Πεντάπολη και η αντεπίθεση στρατού από τη Βενετία κατά των Λογγοβάρδων που είχαν επιχειρήσει να καταλάβουν τη Ραβέννα, αλλά και η προσπάθεια του δούκα της Περυσίας Αγάθωνα²³¹, δείχνουν όμως ότι ακόμη και κατά τη βασιλεία του Λιουιπράνδου υπήρχαν αρκετές δυνάμεις που επέμεναν να έχουν κάθε διάθεση να συνεργαστούν με τον εξάρχο²³².

224. Παύλος Διάκονος, *HL VI*, 28, σ. 174 και 43, σ. 179. *LP I*, 398,5-8.

225. *LP I*, 406,16-20. Βλ. Gouillard, *Aux origines*, 295,243-244.

226. Παύλος Διάκονος, *HL VI*, 55, σ. 184.

227. *LP I*, 407,19-25. Βλ. Bertolini, *Roma*, 35-39. Bavant, *Le duché byzantin de Rome*, 83. Βλ. και πιο κάτω, σ. 211-212.

228. Gouillard, *Aux origines*, 295,243-244.

229. Ο Gouillard (*Aux origines*, 294 σημ. 260) αντιλαμβάνεται ότι πρόκειται για τα δουκάτα του Μπενεβέτο και του Σπολέτο.

230. Gouillard, *Aux origines*, 295,232.

231. Παύλος Διάκονος, *HL VI*, 54, σ. 183-184. Βλ. Brown, *Gentlemen and Officers*, 91-92. Noble, *The Republic*, 41.

232. Ο εξάρχος Ευτύχιος κατέφυγε στους Βενετούς, οι οποίοι τον βοήθησαν να ανακαταλάβει τη Ραβέννα. Βλ. *PmbZ*, # 1870.

Η εξέγερση του Τιβερίου Petasius στο κάστρο Monterano της Τουσκίας και η αποστολή του κεφαλιού του στην Κωνσταντινούπολη πιθανόν αποκαλύπτει μία επιμέρους αντίδραση σε αυτή την ολοκληρωτική επικράτηση του Λιουπτράνδου στην Ιταλία. Η αντίδραση αυτή βρήκε έδαφος και στα κάστρα Luna και Blera. Ο πάπας μερίμνησε και για την καταστολή αυτής της εξέγερσης, στέλνοντας στρατό και εκκλησιαστικούς αξιωματούχους²³³, κάτι που δείχνει ότι ο στρατός της Ρώμης ταυτιζόταν με τον ρωμαϊκό κλήρο. Ο διάδοχός του Γρηγόριος Γ' (731-741) ήταν φυσικό, μετά τη στρατιωτική στήριξη που τού είχε εξασφαλίσει η φρουρά της Ρώμης, να αρχίσει να αντιστρέφει την αυτοκρατορική πολιτική και να καταβάλλει συνεχώς προσπάθειες για την αποστολή στην Κωνσταντινούπολη εγγράφων και κεμένων που προειδοποιούσαν σχετικά με την Εικονομαχία. Αν και τα κείμενα αυτά δεν επιδόθηκαν στον αυτοκράτορα από τον κομιστή τους πρεσβύτερο Γεώργιο, εξαιτίας της παρεμπόδισής τους από τον εκπρόσωπο της αυτοκρατορικής αρχής στη Σικελία, η πρόθεση της απευθείας συνεννόησης με τον αυτοκράτορα παραπέμπει σε παλαιότερη πρακτική, την οποία όμως, η στρατιωτική εικονομαχική ανασυγκρότηση της Κωνσταντινούπολης πλέον δεν ευνοούσε.

Κατά το δεύτερο εγχείρημα της αποστολής των κεμένων αυτών, ο κομιστής τους εμποδίστηκε εκ νέου να φτάσει στον προορισμό του από τη Σικελία. Την απαγόρευση αυτή πρέπει να επέβαλε ο στρατηγός Σικελίας Σέργιος²³⁴, πιθανότατα εκείνος ο οποίος είχε εξεγερθεί το 717/8 αφού είχε επιστρέψει στη θέση του²³⁵. Η αντίδραση του Γρηγορίου Γ' δεν σταμάτησε. Συγκάλεσε Σύνοδο, στην οποία πήραν μέρος και οι αρχιεπίσκοποι Grado και Ραβέννας, μαζί με έναν μεγάλο αριθμό επισκόπων *Sperie partis*²³⁶. Η συνοδική αυτή συνάντηση δείχνει μία ομοιούσα εχθρική στάση κατά της Κωνσταντινούπολης από όλους τους επισκόπους της Δύσης υπό τον πάπα. Ιδιαίτερη πολιτική σημασία είχε η συμμετοχή του προκαθήμενου της Ραβέννας²³⁷. Οι συνοδικές αποφάσεις είχαν την τύχη των προηγούμενων κεμένων και η αποστολή τους στην Κωνσταντινούπολη εμποδιζόταν και πάλι στη Σικελία από τον στρατηγό Σέργιο. Όπως σημειώνεται με έμφαση, *cuncta generalitas istius provinciae Italiae* διαμαρτυρόταν συνεχώς με επιστολές προς τους αυτοκράτορες Λέοντα και Κωνσταντίνο²³⁸.

Ο έξαρχος Ραβέννας Εντύχιος δεν φαίνεται να επιχειρούσε καμία παρέμβαση σε όλα αυτά τα τεκταινόμενα, ενώ ο Βίος του Γρηγορίου Γ' στο *Liber Pontificalis* δεν κάνει

233. Για την προσμέτρηση της εξέγερσης αυτής στις αντιδράσεις κατά του πάπα βλ. Noble, *The Republic*, 37.

234. Βλ. M. Nicianian - V. Prigent, *Les stratèges de Sicile. De la naissance du thème au règne de Léon V*, *REB* 61 (2003) 101-103 [στο εξής: Nicianian - Prigent, *Les stratèges de Sicile*]. Caruso, *Sulla rivolta*, 87-95. *PmbZ*, #1875.

235. *LP I*, 416-417. Νικηφόρος (de Boor), 55,9-11. Θεοφάνης, 398,21 και 399,2. Για την υπόθεση αυτή βλ. Davis, *Lives*, 21 σημ. 11. Kaegi, *Unrest*, 211-212.

236. *LP I*, 416,7-8. Βλ. Noble, *The Republic*, 38-39.

237. Davis, *Lives*, 20 σημ. 8. Zuckerman, *Learning from the Enemy*, 90.

238. *LP I*, 416-417.

καθόλου λόγο για την εκστρατεία κατά της Ρώμης υπό τον στρατηγό των Κιβυρραιωτών Μάνη ούτε για τη δήμευση των παπικών πατρμονίων στη Σικελία²³⁹. Με τον εδαφικό περιορισμό της Ιταλίας από τους Λογγοβάρδους και τον αποκλεισμό του εξάρχου στη Ραβέννα προσφερόταν στον πάπα η δυνατότητα να οριοθετήσει με δικά του πλέον στρατεύματα τα εδάφη που βρισκόνταν κοντά στη Ρώμη και να θεμελιώσει σταδιακά την πολιτική οντότητα του κράτους του²⁴⁰. Η επιθετικότητα των Λογγοβάρδων συνεχίστηκε²⁴¹, ενώ ο Ευτύχιος (727-751) πρέπει να είχε για δεύτερη φορά αποσταλεί στην Ιταλία, δείχνοντας την περιορισμένη δύναμη της φρουράς της Ρώμης υπό τον πάπα, αλλά και τη γεωγραφική έκταση της στρατιωτικής επέμβασης των Λογγοβάρδων, που είχαν αρχίσει να πιέζουν και την Καμπανία²⁴².

Ο Γρηγόριος Β΄ έστειλε τότε αντιπροσωπεία στους Φράγγους για να ζητήσει βοήθεια²⁴³, κάτι που θα επιδρούσε ακόμη περισσότερο στην απομάκρυνση από τις επεμβάσεις της Κωνσταντινούπολης της Ιταλίας και στην ανανέωση των εξωτερικών συμμαχιών της Ρώμης που, έτσι, αποκτούσε όλο και περισσότερο στενούς δεσμούς με τη Δύση και τους Φράγγους, ενώ το δουκάτο της αναβαθμιζόταν από τις παπικές δραστηριότητες. Αν το Βυζάντιο δεν μπορούσε να προσεγγίσει με πλοία τη Ρώμη, το μόνο μέσο που –σύμφωνα με τον ομώνυμο προκάτοχο του Γρηγορίου Γ΄²⁴⁴– ήταν δυνατό να την βοηθήσει, γινόταν πλέον αυτονόητο ότι ακόμη και ο δούκας του Σπολέτο Τρασαμούνδος θα επιχειρούσε να επεκταθεί, όπως και έκανε με τη διεκδίκηση του κάστρου Gallese, το οποίο ανήκε στο δουκάτο της Ρώμης και ήταν σημαντικό για την επικοινωνία με τη Ραβέννα²⁴⁵. Η επαναφορά και η προσάρτηση του κάστρου στη *sancta respublica* και στον *Christo dilectus exercitus romanus*²⁴⁶ δείχνουν τη μετάβαση από τη διοικητική οντότητα του δουκάτου της Ρώμης σε μία «αγία πολιτεία», καθώς η ενέργεια αυτή επιτύχανε τόσο την υπονόμηση του Λιουτπράνδου όσο και των στρατευμάτων της Ραβέννας που θα βρισκόνταν αποκομμένα από τη Ρώμη, ενώ το δουκάτο της ήταν πλέον στα χέρια του Τρασαμούνδου και του πάπα.

239. Θεοφάνης, 404,4-5, 409,15-18, 410,4-9. Για τον συνδυασμό των δογματικών μέτρων με τα φορολογικά από τον Λέοντα Γ΄ βλ. Zuckerman, *Learning from the Enemy*, 86-87.

240. Noble, *The Republic*, 40. Davis, *Lives*, 21 σημ. 13.

241. *LPI*, 420,17-20. Βλ. και το σχόλιο για τον ετεροχρονισμό της διήγησης σχετικά με την επίθεση του Λιουτπράνδου στις σ. 424-425.

242. *LPI*, 420,17-20. Ο Davis (*Lives*, 14 σημ. 66 και 35 σημ. 3) θεωρεί ότι ο Ευτύχιος ήταν παρών στη συμφωνία, ενώ ο Παύλος Διάκονος (*HL VI*, 55, σ. 184) συγγεί την εκστρατεία του Λιουτπράνδου του 729 με αυτή του 739.

243. *LPI*, 420,18-21. Πρόκειται πάντοτε για το τμήμα της διήγησης το οποίο θεωρείται μεταγενέστερη προσθήκη.

244. Gouillard, *Aux origines*, 297,265-267.

245. Βλ. Bavant, *Le duché byzantin de Rome*, 83. Noble, *The Republic*, 43. Davis, *Lives*, 27 σημ. 51.

246. *LPI*, 420-421. Βλ. Brown, *Gentlemen and Officers*, 94-95.

Από τον Παύλο Διάκονο αναφέρεται ότι ο Λιουτπράνδος είχε ξεκινήσει από την Ιταλία για να προσφέρει βοήθεια στον Κάρολο Μάρτελο για να αντιμετωπίσει τους Άραβες στην Προβηγγία²⁴⁷. Ως αντίποινα για τη συνεργασία του δούκα του Σπολέτο Τρασασμούνδου με τον πάπα Γρηγόριο Γ΄ στη Ρώμη, ο Λιουτπράνδος κατέλαβε τα κάστρα Amelia, Hortae (Orte), Polimartium (Bomarzo) και Blera, σύμφωνα με τον Βίο του διαδόχου του πάπα Ζαχαρία (741-752)²⁴⁸. Στο πρώτο τμήμα του Βίου του Ζαχαρία προβάλλεται ακόμη η δικαιολογία ότι ο Τρασασμούνδος κατέφυγε στο δουκάτο της Ρώμης, εξαιτίας της αδυναμίας του πάπα Γρηγορίου Γ΄ και του πατρικίου και δούκα της Ρώμης Στεφάνου²⁴⁹ να τον αντιμετωπίσουν, ενώ ο Παύλος Διάκονος αναφέρει ρητά ότι ο δούκας του Σπολέτο εξεγέρθηκε κατά του βασιλέα των Λογγοβάρδων και αντικαταστάθηκε από τον Χιλδέρικου²⁵⁰ αλλά ο Τρασασμούνδος ανακατέλαβε το Σπολέτο²⁵¹. Η συμφωνία, η οποία, όπως φαίνεται, είχε συναφθεί με τον πάπα για την επιστροφή των τεσσάρων κάστρων δεν τηρήθηκε από τον Τρασασμούνδο, ενώ επιπλέον προκάλεσε την προετοιμασία του Λιουτπράνδου να επιχειρήσει επίθεση κατά της Ρώμης (741)²⁵².

Η άμεση συμφωνία του πάπα Ζαχαρία με τον Λιουτπράνδο για την επιστροφή των τεσσάρων κάστρων άφηνε τον Τρασασμούνδο εκτεθειμένο, ενώ ο *exercitus Romanus* έσπευσε να συμμαχήσει με τον Λιουτπράνδο²⁵³. Στα παλαιά συμμαχικά στη Ρώμη δουκάτα, του Μπενβέντο και του Σπολέτο, επιβλήθηκαν νέοι επικεφαλής από τον Λιουτπράνδο, ο Γιζούλφος και ο Αγκιλπράνδος αντίστοιχα²⁵⁴. Η Ρώμη πιεζόταν ασφυκτικά, ενώ οι τέσσερις πόλεις δεν είχαν ακόμη επιστραφεί στο δουκάτο της έστι, ο θρησκευτικός της ηγέτης αναγκάστηκε να μεταβεί στο Τερνί και να έρθει σε νέα συμφωνία με τον Λογγοβάρδο βασιλέα²⁵⁵ χωρίς καμία βυζαντινή ανάμειξη, όπως και σε όλες τις προηγούμενες ενέργειές του. Η απουσία του εξάρχου και του δούκα της Ρώμης από τη διμερή αυτή συνάντηση αποκαλύπτει το βαθμό της ανεξαρτητοποίησης του πάπα και της ανάδειξής του σε ύπατο πολιτικό παράγοντα.

Η περιγραφή της μετακίνησης του ίδιου και της συνοδείας του από τη Ρώμη προς το Τερνί, στην περιοχή του Σπολέτο, που ο Λιουτπράνδος είχε πλέον υπό τον έλεγχό του, δεν περιέχει ούτε μία αναφορά σε κάποιο συνοδευτικό ή τμηματικό στρατιωτικό

247. Παύλος Διάκονος, *HL VI*, 54, σ. 183-184. Βλ. Noble, *The Republic*, 42 σημ. 131.

248. *LP I*, 426,10-11. Βλ. Simonini, *Autocefalia*, 143-144. Davis, *Lives*, 35 σημ. 5-6. Για την ελληνική καταγωγή του βλ. Ekonomou, *Byzantine Rome*, 247.

249. Βλ. Bavant, *Le duché byzantin de Rome*, 77. Davis, *Lives*, 35 σημ. 5.

250. Η εξέγερση αυτή προκάλεσε μάλιστα αντιδράσεις και στα άλλα δουκάτα και οδήγησε στην εξόντωση του Χιλδέρικου από τον Τρασασμούνδο: Παύλος Διάκονος, *HL VI*, 55, σ. 184. Βλ. Bertolini, *Roma*, 45-50.

251. Παύλος Διάκονος, *HL VI*, 55, σ. 184.

252. *LP I*, 426-427. Βλ. Davis, *Lives*, 36 σημ. 16.

253. Για την εξέγερση του Τρασασμούνδου βλ. Παύλος Διάκονος, *HL VI*, 55-57, σ. 184-185 και *LP I*, 427,4-8.

254. Παύλος Διάκονος, *HL VI*, 55, σ. 184 και 57, σ. 185. Βλ. Noble, *The Republic*, 50.

255. *LPI*, 427-428.

σώμα. Η υποδοχή του πάπα από τον εκπρόσωπο του Λιουτπράνδου, Γριμουάλδο, ο οποίος τον παρέλαβε στην πόλη Narni και τον οδήγησε στον Λογγοβάρδο βασιλέα και η παρουσία όλων των υποτελών δουκών καθώς και μεγάλου στρατού στο Terni, στη συνάντηση αυτή, αντικατοπτρίζει την αντιμετώπισή του πάπα ως πολιτικού αρχηγού. Με τη συμφωνία που επήλθε στη συνέχεια τα τέσσερα κάστρα επανήλθαν στον πάπα και τα πατριμόνια της Sabina, του Narni, του Osimo, του Αγκώνος μαζί με τη Numana, την κοιλάδα Magna και την περιοχή του Sutri. Η συμφωνία ήταν εικοσαετής και προέβλεπε επιπλέον και απελευθέρωση αιχμαλώτων, ανάμεσα στους οποίους βρισκόνταν επιφανείς αξιωματούχοι της Ραβέννας. Η επιστροφή του προς τη Ρώμη με συνοδεία των δουκών και των καστών, δια μέσου των πόλεων και των περιοχών που δόθηκαν και πάλι στον πάπα, περιγράφεται θριαμβικά ως *victoriae palma in hac urbe Roma*²⁵⁶.

Ο Λιουτπράνδος στράφηκε τότε (741) στη Ραβέννα και ο *gloriosus patricius* και έξαρχος Ευτύχιος²⁵⁷ μαζί με τον αρχιεπίσκοπο Ιωάννη και τους κατοίκους της Αιμιλίας (Emilia) και της Πεντάπολης έστειλαν επιστολή στον πάπα Ζαχαρία να σπεύσει να τους σώσει. Η εμφανής ταπείνωση του εξάρχου και η ανεπιτυχής μεσολάβηση στον Λιουτπράνδο να επιστρέψει το κάστρο της Καισηνής (Cesena) στη Ραβέννα, δείχνουν τη δραματική αλλαγή των συσχετισμών στην Ιταλία. Ο πάπας άφησε τη Ρώμη στον δούκα Στέφανο και πήγε στη Ραβέννα, όπου του επιφυλάχθηκε θερμή υποδοχή, κάνοντας φανερό ότι πολιτικός ηγέτης, όχι μόνο στη Ρώμη αλλά και σε ολόκληρη την Ιταλία ήταν ο πάπας. Η έξοδος του από την πρωτεύουσα του Εξαρχάτου προς το Ticinum (Τίκινον/ Παβία), την έδρα του Λιουτπράνδου, και η συμφωνία για την επιστροφή της Cesena στη Ραβέννα επισφράγισαν την πολιτική του αναγνώριση από το Εξαρχάτο και τους Λογγοβάρδους, ως ρυθμιστή των καταστάσεων στην Ιταλία. Έτσι, στον Βίο του πάπα Ζαχαρία (741-752) μπορούσε να αναφερθεί πανηγυρικά ότι οι άνθρωποι της Ραβέννας και της Πεντάπολης ελευθερώθηκαν με δική του πρωτοβουλία. Σημειώνεται, επίσης, ότι ο θάνατος του Λιουτπράνδου (713-744) απολύτρωσε τους κατοίκους της Ρώμης, της Ραβέννας αλλά και τους ίδιους τους Λογγοβάρδους και ότι όλη η Ιταλία γνώρισε την ειρήνη για είκοσι έτη, κάτι που βελτιώθηκε ακόμη περισσότερο μετά την εκδίωξη του Χιλπέρικου και την αντικατάστασή του από τον Ράτχις (Ratchis, 744-749)²⁵⁸.

Αυτή τη σχετικά ήρεμη κατάσταση στη Ρώμη δεν μετέβαλε ούτε η αποστολή στην Κωνσταντινούπολη αποκρισιαριών, οι οποίοι ήρθαν σε συνεννόηση με τον σφετεριστή του θρόνου της Αγτάβασδο (744), επειδή αυτός βρισκόταν τότε στην Κωνσταντινούπολη, καθώς δεν υπέστησαν τιμωρίες, όταν ο Κωνσταντίνος Ε΄ επανήλθε στο θρόνο, ενώ δωρήθηκαν δύο κτήματα γνωστά ως Ninfa και Norma στη ρωμαϊκή Εκκλησία²⁵⁹. Ο βασιλέας των Λογγοβάρδων Ράτχις επιχείρησε να καταλάβει την Περούσια (Perugia),

256. *LP I*, 428,5.

257. Βλ. Cosentino, *Prosopografia I*, 427-429 (Eutychius 9).

258. *LP I*, 431,15-19. Βλ. Brown, *Byzantine Italy*, 326-327. Noble, *The Republic*, 53-54.

259. Βλ. Lounghis, *Ambassades*, 133. Herrin, *Christendom*, 354-355.

όπως και άλλες πόλεις της Πεντάπολης (749), αλλά με την παρέμβαση του πάπα Ζαχαρία παραιτήθηκε και μεταγενέστερα χειροτονήθηκε κληρικός. Ο διάδοχός του, Αϊστούλφος (749-756), μολοντί ανανέωσε αρχικά τη συνθήκη του Λιουτπράνδου για σαράντα χρόνια, στη συνέχεια άρχισε να ασκεί πιέσεις για υψηλή φορολογία και πολύ σύντομα κατέλαβε τη Ραβέννα (751)²⁶⁰. Η άφιξη του απεσταλμένου του Κωνσταντίνου Ε΄, σιλεντιαρίου Ιωάννη, ο οποίος μετέφερε μία επιστολή προς τον πάπα Στέφανο και μία προς τον Αϊστούλφο²⁶¹, δεν μπορούσε παρά να σημαίνει ότι η Κωνσταντινούπολη προσπαθούσε να υποκαταστήσει τον πάπα που συνεννοούνταν με τους Λογγοβάρδους με έναν δικό της άνθρωπο.

Η προσέγγιση με τον τελευταίο στη Ραβέννα²⁶² δεν υπήρξε γόνιμη και ο εκπρόσωπος της αυτοκρατορικής αρχής επέστρεψε στη Ρώμη χωρίς συμφωνία. Έτσι ο πάπας Στέφανος έστειλε πίσω τον αυτοκρατορικό απεσταλμένο στην Κωνσταντινούπολη μαζί με κληρικούς, ζητώντας από τον Κωνσταντίνο Ε΄ να μεταβεί ο ίδιος ή να στείλει βοήθεια στην Ιταλία με κάθε μέσο (*exercitandis*) ώστε να απαλλαγεί η Ρώμη από τον Αϊστούλφο²⁶³. Το έργο της σωτηρίας, όσο δεν ερχόταν στρατός από την Κωνσταντινούπολη, το είχε αναλάβει ο πάπας Στέφανος, όπως τονίζεται στον Βίο του, στέλνοντας συνέχεια δώρα στον Αϊστούλφο και φροντίζοντας για το Έξαρχάτο της Ραβέννας και για τους ανθρώπους ολόκληρης της Ιταλίας. Όπως και οι προκάτοχοί του, πράγμα που επίσης υπογραμμίζεται στον Βίο του, προσέφυγε στους Φράγγους για να αποσταλούν στη Ρώμη εκπρόσωποί τους και να εκπληρωθούν οι υποσχέσεις του Πιπίνου· οι απεσταλμένοι των Φράγγων έφτασαν στην Αιώνια Πόλη, ενώ ο Αϊστούλφος συνέχιζε να ασκεί πιέσεις σε όλες τις οχυρωμένες πόλεις, καταλαμβάνοντας το κάστρο Ceccano, το οποίο ανήκε στα παπικά πατρμόνια²⁶⁴.

Όταν ο σιλεντιάριος Ιωάννης επέστρεψε στη Ρώμη από την Κωνσταντινούπολη, έφερε μαζί του επιστολή του Κωνσταντίνου Ε΄, σύμφωνα με την οποία ο πάπας έπρεπε να φροντίσει για τη Ραβέννα και όσες πόλεις της ανήκαν. Οι διαβουλεύσεις με τους Φράγγους έγιναν αναγκαστικά πιο επιτακτικές και ο πάπας με συνοδεία κληρικών, αξιωματούχων και των αρχηγών της *militia* ξεκίνησε για το ταξίδι του προς τους Φράγγους κατευθυνόμενος προς την Παβία, αλλά ο Αϊστούλφος παρέμεινε ανένδοτος, τόσο απέναντί του, όσο και προς τις παρακλήσεις που του μετέφερε ο απεσταλμένος του αυτοκράτορα. Έτσι άρχισαν διαπραγματεύσεις για να συναινέσει ο Αϊστούλφος, ώστε ο πάπας να μεταβεί στο βασίλειο των Φράγγων (753). Όταν έφτασε στη μονή του Αγί-

260. Βλ. Noble, *The Republic*, 56-60.

261. *LP I*, 442,6-10. Βλ. Noble, *The Republic*, 73-74. Lounghis, *Ambassades*, 134-135. Herrin, *Christendom*, 371-373.

262. Τονίζεται επίσης ότι ο Ιωάννης πήγε στη Ραβέννα σταλμένος από τον πάπα μαζί με τον αδελφό του τελευταίου, διάκονο Παύλο: *LP I*, 442,8-10.

263. *LP I*, 442,12-16. Βλ. Simonini, *Autocefalia*, 144-147.

264. *LP I*, 444,16-17. T. F. X. Noble, *The Papacy in the Eighth and Ninth Centuries*, στο: *The New Cambridge Medieval History II, c. 700-c. 900* (εκδ. R. McKitterick), Cambridge 2006³, 567-568.

ου Μαυρικίου στα εδάφη του βασιλείου των Φράγγων, η παπική συνοδεία οδηγήθηκε από τον δούκα Ροθάρδο στον Πιπίνο. Ο πάπας ζήτησε δύο πράγματα: την ειρήνη στο όνομα του Αγίου Πέτρου και του κράτους των Ρωμαίων, πράγμα που αμέσως έγινε δεκτό, όπως και η αποκατάσταση του Εξαρχάτου της Ραβέννας. Ο πάπας διαχειμάσε στο αββαείο του Αγίου Διονυσίου, όπου και έστεψε επίσημα τον Πιπίνο και τους γιους του βασιλείς των Φράγγων (28. 7. 754)²⁶⁵.

Η κάθοδος στρατιωτικών σωμάτων των Φράγγων στην Ιταλία που επακολούθησε, η εισβολή στα εδάφη τους και η πολιορκία της έδρας των Λογγοβάρδων οδήγησαν στην πρώτη συμφωνία ανάμεσα σε Ρωμαίους, Φράγγους και Λογγοβάρδους με όρο την επιστροφή της Ραβέννας από τον Αϊστούλφο²⁶⁶. Η επάνοδος του πάπα στη Ρώμη πλαισιώθηκε από μία πανηγυρική υποδοχή στο Campus Neronis. Ο Αϊστούλφος επιχείρησε, ωστόσο, να πολιορκήσει τη Ρώμη (756) και ανακατέλαβε το κάστρο Narni, πράγμα που οδήγησε τον Πιπίνο, ο οποίος ειδοποιήθηκε με απεσταλμένο μέσω θαλάσσης να κατέβει στα σύνορα της Ιταλίας. Τότε έφτασαν στη Ρώμη οι πρέσβεις του Κωνσταντίνου Ε', Γεώργιος πρωτασηκρήτης και Ιωάννης σιλεντιάριος, οι οποίοι κατευθύνονταν προς τους Φράγγους. Ο πάπας τους έδωσε συνοδεία και μέσω της θαλάσσιας οδού έφτασαν στη Μασσαλία, όπου ανακάλυψαν ότι ο Πιπίνος είχε εισβάλει στην Ιταλία και έτσι ο πρωτασηκρήτης Γεώργιος αναγκάστηκε να προστρέξει στην Παβία για να υποσχεθεί ανταλλάγματα στον Πιπίνο, αν παρέδιδε τη Ραβέννα και τις εξαρτημένες από αυτήν πόλεις στον αυτοκράτορα²⁶⁷.

Μετά την άρνηση του Φράγγου βασιλέα να επιστρέψει τα παλαιά εδάφη του Εξαρχάτου στην Κωνσταντινούπολη με το επιχείρημα ότι τα είχε ήδη υποσχεθεί στον πάπα, ο αυτοκρατορικός απεσταλμένος επέστρεψε στη Ρώμη, ενώ η πίεση των Φράγγων στην Παβία ανάγκασε τον Αϊστούλφο να υπογράψει ξανά ειρήνη (755), επιστρέφοντας και το κάστρο του Commacchio στα βόρεια του Εξαρχάτου²⁶⁸. Πριν από την αναχώρησή του ο Πιπίνος επιβεβαίωσε εγγράφως την αποχώρηση του Αϊστούλφου από την Πεντάπολη, την Αμιλία και τη Ραβέννα. Ο θάνατος του Αϊστούλφου και η διαδοχή του από τον δούκα της Τουσκίας Desiderius (756-774) δεν άλλαξε σε τίποτε την κατάσταση, όταν επιχείρησε να ανακηρυχθεί βασιλέας των Λογγοβάρδων, απευθυνόμενος στον πάπα, υπέγραψε παρουσία αντιπροσώπου του Πιπίνου την εκχώρηση όλων των πόλεων του δουκάτου του στον πάπα. Η ενοποίηση των στρατευμάτων του Desiderius με εκείνα της Ρώμης και η θριαμβολογία στο *Liber Pontificalis* για την εδαφική επέκταση του παπικού κράτους της Ρώμης προέβαλαν τις νέες προοπτικές της διακυβέρνησης της Ιταλίας. Ο πάπας κατείχε πια τα εδάφη τα οποία του είχαν επίσημα εκχωρηθεί από τους Φράγγους αλλά και ο αρχιεπίσκοπος της Ραβέννας, Σέργιος (744-769), μπορούσε

265. LPI, 445-448. Βλ. Diehl, *Ravenne*, 218-227.

266. LPI, 451,1-6.

267. LPI, 451-453. Βλ. Lounghis, *Ambassades*, 149-150.

268. LPI, 452-454. Βλ. Noble, *The Republic*, 90-93.

να ισχυρίζεται ότι είχε στη δικαιοδοσία του ολόκληρη την Πεντάπολη και υπό τον έλεγχό του, όπως και ο έξαρχος, την περιοχή από το Persiceto έως την Τουσκάνη²⁶⁹.

β. Ο *exercitus romanus*, το δουκάτο της Ρώμης και η *sancta res publica*

Ο *exercitus romanus* εμφανίζει διπλή υπόσταση γιατί, ενώ βρισκόταν στη δικαιοδοσία του εξάρχου της Ραβέννας, καθώς είχε την έδρα του στη Ρώμη, δεχόταν συνεχώς την επιρροή της αριστοκρατίας και του πάπα. Κατ' αρχήν όμως, πρόκειται για το κατεξοχήν ρωμαϊκό στράτευμα, που ως τμήμα του Εξαρχάτου μαχόταν κατά των εξωτερικών εχθρών που απειλούσαν τη Ρώμη²⁷⁰. Ο *exercitus romanus* αναφέρεται κυρίως σε στρατεύματα που έδρευαν στη Ρώμη²⁷¹. Η συγκρότηση του δουκάτου της Ρώμης πρέπει να επηρεάστηκε από την ιδιαίτερη οργάνωση των δουκάτων, που άρχισαν να εμφανίζονται στην Ιταλία μετά την κάθοδο των Λογγοβάρδων υπό τη μορφή μόνιμων εγκαταστάσεων συμπαγών στρατιωτικών ομάδων σε καθορισμένες γεωγραφικές περιοχές.

Η στρατιωτική οργάνωση των δουκάτων, θα μπορούσε να παραπέμψει και στους δούκες του πρώιμου βυζαντινού στρατού, οι οποίοι ήταν επικεφαλής στρατιωτικών σωμάτων²⁷². Τα δουκάτα των Λογγοβάρδων λειτουργούσαν στην Ιταλία χωρίς αισθήματα υποτέλειας απέναντι στους Βυζαντινούς· αντίθετα, οι Λογγοβάρδοι συμπεριφέρονταν ως νικητές και ο στρατός τους προετοιμαζόταν συνεχώς για πολεμικές συγκρούσεις. Τα λογγοβαρδικά δουκάτα ήταν αρκετά σε αριθμό από το 574²⁷³. Κατά το έτος αυτό οι Λογγοβάρδοι παραμερίζουν τη βασιλεία για ένα μικρό διάστημα²⁷⁴. Η κατανομή των δουκάτων στο χώρο της Ιταλίας που ανήκουν στους Λογγοβάρδους και τους Βυζαντινούς παρουσιάζει μία σημαντική διαφορά. Ενώ τα λογγοβαρδικά δουκάτα είναι διάσπαρτα στον χώρο, οι Βυζαντινοί βρίσκονται περιορισμένοι σε κάστρα, χωρίς να διαθέτουν μεγάλες σε αριθμό στρατιωτικές δυνάμεις για πόλεμο σε ανοικτό πεδίο²⁷⁵. Καθώς οι φρουρές αυτών των κάστρων δεν μπορούν την εποχή αυτή να αναπτυχθούν

269. Agnellus, 159, σ. 380. Βλ. Noble, *The Republic*, 104-105.

270. Βλ. Bavant, *Le duché byzantin de Rome*, 62. W. Pohl, *L'armée romaine et les Lombards: stratégies militaires et politiques στο: L'armée romaine et les barbares du IIIe au VIIe siècle* (εκδ. Fr. Vallet - M. Kazanski) [Mémoires publiées par l'Association Française d'Archéologie Mérovingienne V], Rouen 1993, 291-296 (στο εξής: *L'armée romaine*).

271. Σύμφωνα με τον Brown (*Gentlemen and Officers*, 93 κε.), η φρουρά αυτή είχε πάντοτε και κυρίαρχο πολιτικό ρόλο στη Ρώμη.

272. Προκόπιος, *Πολ.*, Α', 17, 46 = I, 90. Για τους δούκες, ως υφισταμένους του εξάρχου κατά την πρόωμη εποχή του Εξαρχάτου βλ. Brown, *Gentlemen and Officers*, 55-56.

273. Παύλος Διάκονος *HL* III, 16, σ. 100-101. Βλ. Hartmann, *Geschichte Italiens* II/1, 41.

274. Παύλος Διάκονος *HL* II, 32, σ. 90. Βλ. Hartmann, *Geschichte Italiens* I/1, 44. Weise, *Italien und die Langobardenherrscher*, 32. Brown, *Gentlemen and Officers*, 44-45.

275. Βλ. Bavant, *Le duché byzantin de Rome*, 45, 50.

σε στρατεύματα εκστρατειών, οι απαραίτητοι στρατοί για τα Εξαρχάτα έρχονται από την Ανατολή, αλλά αντιμετωπίζουν δυσκολίες, όταν υπάρχουν προβλήματα στα Βαλκάνια ή ανατολικότερα, οπότε η αποστολή στην Ιταλία γίνεται δυσχερής.

Οι εγκαταστάσεις των Λογγοβάρδων σε ιδιαίτερες εδαφικά περιφέρειες για κάθε γένος²⁷⁶ μπορεί να εξηγήσει την κατάκτηση της Ιταλίας. Η ιδιαίτερη αυτή κοινωνική οργάνωση σε συμπαγείς ομάδες δεν ευνοούσε τη στρατολογία από τους Λογγοβάρδους εποίκους²⁷⁷. Έτσι, η ανανέωση των απωλειών των βυζαντινών στρατευμάτων από την Ιταλία δεν μπορούσε να γίνει παρά μόνο από τις περιοχές της Πεντάπολης και της Ραβέννας, δηλαδή, τα εδάφη του Εξαρχάτου, τα οποία είχαν μείνει σε βυζαντινά χέρια, μετά τη λογγοβαρδική εισβολή. Πέρα από τον περιορισμό τους τα εδάφη του Εξαρχάτου ήταν σχετικά άγονα και δεν απέδιδαν όσα ήταν απαραίτητα για τη διατήρηση πολυάριθμων στρατιωτικών δυνάμεων. Η διαδρομή της Via Flaminia στην κορυφή των Απεννίνων δημιουργούσε επιπλέον δυσκολίες στην επικοινωνία ανάμεσα στα δύο βυζαντινά τμήματα της Ιταλίας και στις μετακινήσεις στρατιωτικού δυναμικού, σε αντίθεση με τις πεδιάδες, που κατοικούνται από τους Λογγοβάρδους²⁷⁸.

Μετά το 584 βασιλεύει ο Αύθαρι (584-590), με τον τίτλο του Φλαβίου²⁷⁹, με τον οποίο λήγει το *interregnum*, δηλαδή η περίοδος ανάμεσα σε αυτήν τη βασιλεία και εκείνη του Κλεφ (572-574), κατά την οποία οι δούκες λειτουργούσαν ανεξάρτητα και χωρίς να απευθύνονται σε κεντρική αρχή. Η ανάδειξη, όμως, των πιο ισχυρών από αυτούς ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τη στρατιωτική τους ισχύ. Τούτο φαίνεται με την κατάκτηση εδαφών ως το Ρήγιο της Ιταλίας από τον Αύθαρι, μέσω των περιοχών του Σπολέτο και του Μπενεβέτο²⁸⁰. Το δουκάτο της Ρώμης για να συγκροτηθεί έπρεπε να έχει πάντως την έγκριση του εξάρχου της Ραβέννας. Ο τίτλος του δούκα στη Δύση δεν είχε ίσως τον αυστηρό στρατιωτικό χαρακτήρα, όπως στη Ανατολή πριν από τον έβδομο αιώνα. Είναι επίσης πιθανό τα δουκάτα της Ιταλίας να είχαν επικεφαλής ημι-αυτόνομους δούκες σε ασαφή γεωγραφικά όρια, κατά το πρότυπο των Μεροβιγγίων²⁸¹. Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που είχαν προκαλέσει οι Λογγοβάρδοι στη Ρώμη στις επιστολές του Πελαγίου Β΄ προτείνεται ο διορισμός ενός δούκα, ενώ ο Γρηγόριος Α΄ παρακολουθεί στενά τις αμυντικές κινήσεις των *magistri militum*, χωρίς να εμπιστεύε-

276. Για την εσωτερική διάρθρωση των λογγοβαρδικών δουκάτων βλ. J. Durliat, *Armée et société vers 600. Le problème des soldes*, στο: *L'armée romaine*, 35-36.

277. Βλ. Bavant, *Le duché byzantin de Rome*, 45-46. Brown, *Gentlemen and Officers*, 72-73. Ο Ναρσής είχε στρατολογήσει Λογγοβάρδους. Βλ. σχετικά στο προηγούμενο κεφάλαιο. Επί Γιζούλφου (689-706), η αντάρκεια επεκτάθηκε και στην αυτοτελή έκδοση νομισμάτων: Martin, *Pouille*, 191.

278. Βλ. Hartmann, *Geschichte Italiens* II/1, 40. Guillou, *Régionalisme*, 61.

279. Παύλος Διάκονος, *HL* III, 16, σ. 101.

280. Παύλος Διάκονος, *HL* III, 32, σ. 112.

281. Βλ. R. McKitterick, *The Frankish Kingdoms under the Carolingians 751-987*, London-N. York 1993⁵, 23, 87.

ται τον έξαρχο. Η αναγκαιότητα της υπεράσπισης της Ρώμης, όπως περιγράφεται από τον Γρηγόριο Α΄, έθετε ως προϋπόθεση τη μόνιμη παρουσία στρατού στα τείχη της²⁸².

Η ιδιαίτερη αυτή επιδίωξη για τη στρατιωτική προστασία της Ρώμης, η οποία εκφραζόταν από τον πάπα, πρέπει να επέδρασε στην σταδιακή μετατροπή του *exercitus romanus* από τμήμα του στρατού του Εξαρχάτου σε σώμα που λειτουργούσε κατ' εντολήν του πάπα. Η εμφάνιση του τίτλου του δούκα στις πηγές, ως επικεφαλής αυτού του στρατιωτικού σώματος, συμπίπτει με τη σταθεροποίηση της παρουσίας του στη Ρώμη και την απομάκρυνσή του από την έδρα του Εξαρχάτου, λόγω των ιδιαίτερων προβλημάτων που είχαν δημιουργήσει οι Λογγοβάρδοι. Αυτό το σώμα έχει το 638 και το 643 επικεφαλής έναν χαρτουλάριο, τον Μαυρίκιο, ενώ έξαρχος στη Ραβέννα ήταν ο Ισαάκιος. Η θέση του Μαυρικίου ανάμεσα σε δύο τόσο ισχυρούς πόλους εξουσίας και ο αριθμός των στρατευμάτων, που είχε στη διάθεσή του, πρέπει να τον οδήγησαν στην ακραία πράξη της εξέγερσης. Το 640 ο χαρτουλάριος Μαυρίκιος οδήγησε σε εξέγερση το στρατό της Ρώμης κατά του πάπα Σεβερίνου με την έγκριση και πιθανότατα την υποκίνηση του εξάρχου Ραβέννας Ισαακίου και αίτημα την κατάσχεση της παπικής περιουσίας²⁸³. Την ισορροπία αυτή, ανάμεσα σε στρατό και αριστοκρατία ανέτρεψε η έλευση του εξάρχου Ισαακίου στη Ρώμη²⁸⁴. Ο Μαυρίκιος, μολοντί δεν αναφέρεται στις πηγές, θα μπορούσε να κατέχει αμοδιότητες ενός δούκα²⁸⁵, καθώς, πέρα από τα στρατεύματα της Ρώμης, σε βοήθειά του έσπευσαν και διακεκριμένοι αξιωματούχοι, όπως οι *judices*²⁸⁶. Η στροφή, όμως, της ανταρσίας κατά του εξάρχου Ραβέννας Ισαακίου και η σθεναρή αντίσταση κατά των απεσταλμένων του στη Ρώμη, του σακελλαρίου Donus και του σκρίβωνα Μαρίνου²⁸⁷, μετέβαλαν την εύνοια, την οποία είχαν εκφράσει προς τον Μαυρίκιο, οι υποστηρικτές του, ανάμεσα στους οποίους και οι *judices*, οι οποίοι προσχώρησαν στον σακελλάριο Donus²⁸⁸. Το εγχείρημα της ανατροπής του Ισαακίου έδειξε στη συνέχεια ότι οι συνθήκες στην έδρα του πάπα εξακολουθούσαν να είναι εχθρικές προς τη Ραβέννα, αλλά η τάση αυτή για αυτονομία περιοριζόταν σημαντικά, όταν στην Ιταλία υπήρχαν πολύ ισχυροί ή παντοδύναμοι έξαρχοι, όπως ο Ισαάκιος²⁸⁹.

Ανάλογη υπακοή δείχνει η μνεία σε ορθοδόξους και νικητές βασιλείς της επιγραφής της Terracina, που πρέπει να απευθυνόταν στον Κώνσταντα Β΄ από τον *exercitus Italiae*²⁹⁰. Η επιγραφή φέρει σε κατώτερη σειρά *mundificatus est forus iste tempore domi-*

282. Βλ. Bavant, *Le duché byzantin de Rome*, 54-58.

283. *LPI*, 328,5.

284. *LPI*, 328-329.

285. Βλ. Bavant, *Le duché byzantin de Rome*, 66-67.

286. *LPI*, 328,16-17.

287. Βλ. Haldon, *Praetorians*, 427.

288. *LPI*, 331,11.

289. Βλ. Bavant, *Le duché byzantin de Rome*, 66-67.

290. Guillou, *Recueil*, 132. Βλ. και πιο πάνω, σ. 192 σημ. 183.

ni Georgii consul et dux, χαράχθηκε πιθανόν εν αναμονή της στρατιωτικής προέλασης του αυτοκράτορα και η θριαμβευτική αυτή στήλη να στήθηκε επ' ευκαιρία του γεγονότος²⁹¹. Ο υψηλός τιμητικός τίτλος του υπάτου που φέρει ο δούξ Γεώργιος²⁹² παραπέμπει στη συγγλητική τάξη. Ο δούκας Ολύμπιος, ο οποίος επίσης φέρει τον υψηλό τίτλο *imperialis*, δείχνει να σχετίζεται στενά με τις αυτοκρατορικές υπηρεσίες, αλλά αποστέλλεται από τον πάπα Αγάθωνα (678-681) στον αρχιεπίσκοπο Ραβέννας Θεόδωρο (677-688)²⁹³. Η σύμπνοια ανάμεσα στην παλική αρχή και το Βυζάντιο ήταν αναμενόμενη, κατά τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ'²⁹⁴. Ένας απεσταλμένος του πάπα στη Ραβέννα, όπως ο Ολύμπιος, ο οποίος φέρει αυτοκρατορικό τίτλο, υπογραμμίζει την προηγμένη θέση της Ρώμης κυρίως έναντι της πρωτεύουσας του Εξαρχάτου. Η ανάθεση μίας αποστολής από έναν εκκλησιαστικό άρχοντα σε έναν κοσμικό αξιωματούχο, όπως ο δούκας της Ρώμης, προοιωνίζει την αντιμετάθεση των εξουσιών, η οποία θα αποκρυσταλλωθεί στο κοντινό μέλλον με την ίδρυση του παπικού κράτους.

Στην πραγματικότητα, η Κωνσταντινούπολη εκούσα άκουσα ανεχόταν στην πράξη την ανεξαρτησία του στρατού της Ρώμης, κάτι που θα ήταν αδιανόητο επί εξάρχου Ισαακίου ή Θεοδώρου Καλλιοπά, καθώς ο Κωνσταντίνος Δ' επεδίωκε ειρηνικές σχέσεις με τη Δύση, τις οποίες κατοχύρωνε με την αναγνώριση του πάπα ως ανώτατου πνευματικού της άρχοντα. Η ανάθεση της παπικής στέψης στον *felicissimum exercitum Romane civitatis*, καθώς και τον κλήρο και το λαό της Ρώμης, η οποία κατοχυρώθηκε με διάταγμά του²⁹⁵, άφηνε στα χέρια των αξιωματούχων του δουκάτου της Ρώμης την πατροπαράδοτη έγκρισή της από την Κωνσταντινούπολη. Η εμπιστοσύνη αυτή ήταν αμφίδρομη, με την έννοια ότι ο ίδιος αυτοκράτορας αποκόμισε πολιτικά οφέλη στην Κωνσταντινούπολη από την ενίσχυση του αισθήματος αυτοδιάθεσης του πάπα, ο οποίος *una cum clero et exercitu* συμμετείχε στην αναγνώριση της διαδοχής των γιων του, Ηρακλείου και Ιουστινιανού Β'²⁹⁶.

Τη νέα οριοθέτηση ανάμεσα στη Ρώμη και το στρατό του Εξαρχάτου εξέφραζε η άρνηση της εφαρμογής του τελετουργικού της υποδοχής του εξάρχου, στο οποίο ως τότε συμμετείχε αντιπροσωπεία από το στρατό της Ρώμης (*militia Romani exercitus*). Σύμφωνα με το χωρίο του *Liber Pontificalis*, ο εξάρχος Ιωάννης Πλατύς δεν έγινε δεκτός *nisi a propinquo Romanae civitatis ... nec signa nec banda cum militia Romani exercitus*

291. Guillou, *Recueil*, αρ. 119, σ. 130-132. Σύμφωνα με τον Guillou, ο Γεώργιος δεν πρέπει να ήταν δούξ στη Νεάπολη τον όγδοο αιώνα, αλλά στη Ρώμη το 663. Επίσης, βλ. Cosentino, *Prosopografia* II, 40 (Georgius 21).

292. Βλ. Bavant, *Le duché byzantin de Rome*, 70-71.

293. Βλ. Bavant, *Le duché byzantin de Rome*, 71-72. Cosentino, *Prosopografia* II, 40 (Georgius 21). Cosentino, *Prosopografia* II, 432-433 (Olympius 3).

294. Βλ. Leontsini, *The Pope and the Byzantine Emperor*, 103-104.

295. *LPI*, 363,12-13. Βλ. Dölger, *Regesten*, αρ. 252. E. Stein, *La disparition du Sénat de Rome à la fin du VIe siècle*, *Opera Minora Selecta*, Amsterdam 1968, 386-400.

296. *LPI*, 363,14.

*occurrissent ei iuxta consuetudinem in competenti loco*²⁹⁷. Η αντιπαράθεση των στρατευμάτων της Ρώμης με τον έξαρχο, εξαιτίας της ανάμειξης του στην παπική εκλογή αποκτούσε πολιτικό νόημα που συνέβαλε στον διαχωρισμό της τοπικής στρατιωτικής φρουράς από το στρατό του Εξαρχάτου. Η απουσία της *militia Romani exercitus* από την τιμητική υποδοχή του στρατού του Εξαρχάτου στον χώρο που γινόταν η τελετουργική του προϋπάντηση στη Ρώμη, δείχνει πιθανόν ότι μετά τις συνεχείς εξεγέρσεις των εξάρχων και την αναγνώριση του πάπα ως πνευματικού ηγέτη ανεξάρτητου από τον αυτοκράτορα, κάποιο τμήμα του *exercitus Romanae civitatis* απέκτησε αυτονομία και έπειτα να μεταβληθεί από τμήμα των βυζαντινών στρατευμάτων του Εξαρχάτου σε στρατό πιστό στον ανώτατο άρχοντα της Ρώμης, που κατά τη στιγμή εκείνη ήταν ο πάπας.

Ακόμη όμως, και κατά την εποχή αυτή που ο πυρήνας του δουκάτου αποκτά όλο και πιο τοπικά χαρακτηριστικά, ο *exercitus romanus* δεν αντιδρά όταν ένας ισχυρός έξαρχος, όπως ο πατριίκιος Ιωάννης Ριζοκόπος (710-;) σφαγιάζει τέσσερις κληρικούς στη Ρώμη, επιστρέφοντας από τη Νεάπολη, ενώ η παπική αποστολή όδευε για την Κωνσταντινούπολη μετά από αυτοκρατορική διαταγή του Ιουστινιανού Β'²⁹⁸. Υπό την ανάμνηση, ίσως, αυτού του γεγονότος ο νέος δούκας της Ρώμης, Πέτρος, που στάλθηκε από τον έξαρχο κατ' εντολήν και του Φιλιππικού-Βαρδάνη δεν έγινε δεκτός στη Ρώμη, καθώς ο νέος αυτοκράτορας είχε κατηγορηθεί για παραποίηση της Ορθοδοξίας²⁹⁹. Η αντίδραση στην πολιτική του Φιλιππικού, ίσως, είχε θεωρηθεί ως κενό εξουσίας στο δουκάτο της Ρώμης, αφού ο δούκας Χριστόφορος είχε εξεγερθεί εξαιτίας της ανάρρησης αυτού του αυτοκράτορα³⁰⁰. Οι ανοικτές συγκρούσεις ανάμεσα σε αντιμαχόμενες παρατάξεις που μοιράστηκαν ανάμεσα στον νέο δούκα Πέτρο και τον παλαιότερο κάτοχο του αξιώματος, Χριστόφορο, έδειχναν ότι η αντίθεση της Αιώνιας Πόλης με την πρωτεύουσα του Εξαρχάτου και την Κωνσταντινούπολη είχε πλέον αποκτήσει νέες πολλαπλές και πολυσύνθετες πλευρές, στις οποίες σημαντικό ρόλο, πέρα από τις στρατιωτικές δυνάμεις, είχε ο κλήρος της Ιταλίας. Αν δεχθούμε τη μαρτυρία για τη συνεννόηση ανάμεσα στον πάπα και τον δούκα Πέτρο, η συμφωνία, η οποία επήλθε στη συνέχεια για τη διατήρηση του αξιώματός του, αναδεικνύει την ολοένα αυξανόμενη επιρροή του πάπα στους αξιωματούχους, που βρίσκονταν ακόμη υπό τη στρατιωτική δικαιοδοσία του Εξαρχάτου.

Σε αυτήν τη μεταβατική κατάσταση μπορεί να ενταχθεί και η εφεκτικότητα του βασιλικού σπαθαρίου Μαρίνου, ο οποίος, ως δούξ της Ρώμης, μολονότι είχε αποσταλεί με αυτοκρατορική εντολή μάλιστα εν όψει μιας συνωμοσίας, δεν εμπόδισε τελικά την

297. *LPI*, 372,4-6. Βλ. Noble, *The Republic*, 191-192.

298. *LPI*, 390,1-3. Βλ. Ravagnani, *Bizantini in Italia*, 124-125.

299. Αγάθων Διάκονος, *ACO* 2/2, 2, σ. 899,12-24. *LPI*, 391,11.

300. *LPI*, 392,8-10. Βλ. Bavant, *Le duché byzantin de Rome*, 72. Cosentino, *Prosopografia* I, 285 (Christophorus 21).

επίθεση κατά του πάπα, την οποία είχαν ετοιμάσει ο δούξ Βασίλειος, ο χαρτουλάριος Ιορδάνης και ο υποδιάκονος Ιωάννης Lution³⁰¹. Η αδράνεια αυτή πρέπει ακριβώς να υποδεικνύει ότι οι συνθήκες δεν επέτρεπαν την πρόληψη ανάλογων φαινομένων από τους πρόσφατα αφιγμένους αξιωματούχους. Η αποτυχία των συνωμοτών δεν αποδίδεται στη βοήθεια του βασιλικού σπαθαρίου Μαρίνου, αλλά έμμεσα στη δυναμική που είχε αποκτήσει η στρατιωτική φρουρά της Ρώμης να προστατεύει τον εκκλησιαστικό της άρχοντα, κάτι που πιθανόν ανάγκασε τον βυζαντινό απεσταλμένο να εγκαταλείψει τη Ρώμη³⁰². Η αποσόβηση των επιθέσεων κατά του πάπα³⁰³ και η συμπαγής και οργανωμένη πλέον συγκρότηση του δουκάτου, το οποίο διέθετε έναν χαρτουλάριο υπό τον δούκα Βασίλειο, πρέπει να οφείλονται και στην ενδελεχή εποπτεία της Κωνσταντινούπολης, που συνέχιζε να προσπαθεί να αναθέτει σε έμπιστους της αξιωματούχους τη διοίκηση του δουκάτου. Η εξέλιξη της τιτλοφορίας των δουκών της Ρώμης από την υπατική θέση σε αυτή των σπαθαρίων ακολουθούσε εκείνη η οποία χαρακτήριζε την κεντρική διοίκηση από τον έβδομο στον όγδοο αιώνα³⁰⁴.

Οι αξιωματούχοι, που αποστέλλονται στο δουκάτο της Ρώμης από την Κωνσταντινούπολη την εποχή αυτή, είναι σπαθάριοι και πρέπει, τουλάχιστον σε επίπεδο διοικητικής προέλευσης, να παραμένουν πιστοί στην Κωνσταντινούπολη ακόμη και αν ο έξαρχος της Ραβέννας Παύλος συναντά αντιδράσεις σε ολόκληρη την Ιταλία, οι δουκικές αρχές της οποίας αντιδρούσαν σύσσωμες στην εικονομαχική πολιτική του αυτοκράτορα³⁰⁵. Ο δούκας Exhilaratus και ο γιος του Αδριανός, έχοντας έρθει σε σύγκρουση με τη ρωμαϊκή Εκκλησία, εξεγέρθηκαν στην Καμπανία, με βυζαντινή ίσως υποστήριξη, αλλά θανατώθηκαν και άμεσα επανήλθε δούκας ο Πέτρος, αν πρόκειται για εκείνον, ο οποίος είχε συνδιαλλαγεί παλαιότερα με τον πάπα Κωνσταντίνο και στη συνέχεια φαίνεται ότι απήλυθε στον αυτοκράτορα επιστολές με εχθρικές αποστροφές για τον πάπα, πράγμα που οδήγησε στην τύφλωσή του³⁰⁶.

Οι διπλωματικές συνεννοήσεις ανάμεσα στον Τρασαμούνδο και τον Γρηγόριο Γ' (731-741)³⁰⁷, μολοντί δεν κατάφεραν άμεσα να αποσταθεροποιήσουν τον Λιουπράνδο, υπενθύμιζαν ότι η *sancta respublica* προτιμούσε να έχει υπό την δική της επιστοασία το *corpus dilecti Christi exercitus romani*. Το δουκάτο της Ρώμης γνώρισε την πιο ριζι-

301. Βλ. Bavant, Le duché byzantin de Rome, 73. Cosentino, *Prosopografia* I, 204 (Basilus 22).

302. *LP I*, 403,11-15.

303. *LP I*, 403,17-25. Ο Παύλος πρέπει να κατείχε νωρίτερα το αξίωμα του στρατηγού Σικελίας βλ. *PmbZ*, #5815.

304. Βλ. Oikonomidès, *Listes*, 296, 297-298. Bavant, Le duché byzantin de Rome, 75.

305. Παύλος Διάκονος, *HL VI*, 49, σ. 181. *LP I*, 404. Βλ. Bavant, Le duché byzantin de Rome, 74. Για την πολιτική του έξαρχου Παύλου στην Ιταλία βλ. και πιο πάνω, σ. 174-175.

306. Για την υπόθεση ο Exhilaratus να ήταν δούκας της Ρώμης και να τον διαδέχθηκε ο Πέτρος βλ. Bavant, Le duché byzantin de Rome, 75, 77.

307. *LP I*, 420-421: *praeceptum in conpage sanctae republicae atque corpore Christo dilecti exercitus romani annexi*. Βλ. Bavant, Le duché byzantin de Rome, 83.

κή μεταβολή από μία διοικητική περιφέρεια υπαγόμενη στην Κωνσταντινούπολη σε μία εντελώς αυτοτελή οντότητα με πολιτικό ηγέτη τον πάπα ανάμεσα στο εγχείρημα του Λιουππράνδου να κατακτήσει ολόκληρη την Ιταλία και την κάθοδο του Πιλίνου, βασιλέα των Φράγγων. Αν ένας ακόμη, κατά πάσα πιθανότητα, δούκας, ο οποίος στη συνέχεια έγινε κληρικός, ο *consul et dux* Θεόδοτος, υπήρξε θείος του πάπα Αδριανού (772-795)³⁰⁸, το γεγονός αυτό δείχνει μία μεταβολή στην προέλευση αυτού του αξιωματούχου που είναι πλέον στενά δεμένος με την παπική αρχή. Όταν ο έξαρχος Ευτύχιος δεν είχε τα στρατιωτικά μέσα, η προσφυγή του πάπα Ζαχαρία (741-752) στον Λιουππράνδο και ο καθορισμός από τον ίδιο πάπα ότι κατά την απουσία του από τη Ρώμη ανώτατος άρχων θα ήταν ο πατριίκιος και δούκας Στέφανος³⁰⁹, αποκαλύπτουν πως οι δικαιοδοσίες του αυτοκράτορα και του εξάρχου για την Ιταλία και τη Ρώμη περνούσαν στα χέρια του πάπα.

Η έξοδος του πάπα από τη Ρώμη υποκαθιστούσε τη στρατιωτική δυναμική απέναντι στους Λογγοβάρδους με τη διπλωματία, η οποία ασκούσαν με προοπτικές που άλλαζαν τη φυσιογνωμία του δουκάτου, το οποίο απλωνόταν σε μία περιοχή σχετικά πιο περιορισμένη αλλά ανεξάρτητη από τον έξαρχο και τον αυτοκράτορα³¹⁰. Η τιτλοφορία του πατριίκιου, την οποία έφερε ο δούκας Στέφανος ισοδυναμούσε πλέον με εκείνη του εξάρχου³¹¹ και, πέρα από την προέλευση από την αριστοκρατία της Ρώμης, τόνιζε ακριβώς αυτήν την ανεξαρτησία. Ο δούκας Ευστάθιος, ο οποίος αποτέλεσε μέρος της διπλωματικής αποστολής που στάλθηκε στη Ραβέννα από τον πάπα Στέφανο, υπηρετούσε πλέον στενά την παπική πολιτική χωρίς να εκπροσωπεί την ευρύτερη περιφέρεια του δουκάτου της Ρώμης, που έπαψε να υφίσταται και γνώρισε και η ίδια στη συνέχεια ανάλογες κατατμήσεις³¹². Γενικότερα οι μνείες στον *exercitus et populus huius Romanae urbis* που παρατίθενται πλάι στον *exarcho Italiae presbiteri, diaconi et familiaris universus clerus axiomatice* στα παπικά κείμενα και οι επευφημίες *florentis romanus exercitus, universus militaris presentia*³¹³, έχει εκτιμηθεί ότι έχουν πατριωτικό χαρακτήρα³¹⁴. Αν όμως ο πατριωτικός χαρακτήρας ισχύει για τις τοπικές φρουρές των άλλων πόλεων των Ιταλικών επαρχιών, εδώ η φρουρά της Ρώμης προβάλλεται ως μέρος της οικουμενικότητας του Πάπα. Στην πραγματικότητα, το περιεχόμενο αυτής της

308. Βλ. τη σχετική ταύτιση από τον Bavant, *Le duché byzantin de Rome*, 76.

309. *LPI*, 426,8-10. Για τις σφραγίδες που ανήκουν στον δούκα Στέφανο βλ. Bavant, *Le duché byzantin de Rome*, 77 και *PmbZ*, # 6985.

310. Βλ. Bavant, *Le duché byzantin de Rome*, 78-79.

311. Βλ. Bavant, *Le duché byzantin de Rome*, 77-78.

312. Βλ. Bavant, *Le duché byzantin de Rome*, 86.

313. *Liber Diurnus Romanorum Pontificum*, έκδ. Th. E. von Sickel, Aalen 1966, αρ. LX, σ. 50,12-αρ. LXI, σ. 55,19-αρ. LXXXII, σ. 88,9-10. E. Patlagean, *Les armes et la cité à Rome du VIIe au IXe siècle, et le modèle européen des trois fonctions sociales, Mélanges de l'École Française de Rome (Moyen Âge - Temps Modernes)*, 86/1 (1974) 25-62 [= *Structure sociale, famille, chrétienté à Byzance, IVe-XIe siècle*, London 1981, II]. Brown, *Gentlemen and Officers*, 94.

314. *LPI*, 368,12-404,18-426,12.

πανηγυρικής έκφρασης, που προέρχεται από παπικά κείμενα, θα εκφράζει στο εξής τη στενή σχέση αυτού του στρατού με την παπική αρχή και τον ιδεολογικό του περιορισμό στην αριστοκρατία της Ρώμης, αλλά θα απομακρύνεται από τη ρωμαϊκότητα στην οποία, η Κωνσταντινούπολη απέδιδε την καταγωγή των θεσμών και την οικουμενική δυναμική της αυτοκρατορίας.

γ. Η στρατιωτική εμβέλεια του Εξαρχάτου της Αφρικής

Η αναφορά του Γενναδίου ως *exarchus Africae* (591-598) σε επιστολή του πάπα Γρηγορίου Α΄ το 591³¹⁵ αποτελεί την πρώτη γνωστή μνεία για το Εξαρχάτο της Αφρικής. Στην έδρα του Καρχηδόνα λειτουργούσε νομισματοκοπείο με παραγωγή ανάλογη με την Κωνσταντινούπολη και την Ιταλία³¹⁶. Ο Γεννάδιος, ως την αντικατάστασή του το 598 από τον στρατηγό Ηράκλειο, πολέμησε αποτελεσματικά τους Μαυριτανούς, ώστε ο Θεοφύλακος Σμοκάττης να διατείνεται ότι τα πράγματα *κατά την Λιβύην εὖ καὶ μάλα καλῶς διετίθετο τοῖς Ῥωμαίοις*³¹⁷. Στην εφημερίδα του Εξαρχάτου είναι πιθανό να οφείλεται το γεγονός ότι ο πατριάρχης και στρατηγός Ηράκλειος δεν αντέδρασε στην ανταρσία του Φωκά. Στην τελευταία αυτή περίοδο ηρεμίας για το Εξαρχάτο θα πρέπει να είχε συμβάλει και η επιλογή του Φωκά να μην διορίσει νέο έξαρχο στην Αφρική, όπως έκανε στην Ιταλία³¹⁸. Οι αντιπολιτευτικές κινήσεις κατά του Φωκά, οι οποίες άρχισαν να οργανώνονται στην Κωνσταντινούπολη, προκάλεσαν ανάλογες αντιδράσεις και στο Εξαρχάτο της Αφρικής. Σύμφωνα με τις ιδιαίτερα διεξοδικές περιγραφές του κόπτη επισκόπου της πόλης Νικίου Ιωάννη³¹⁹, η Λιβύη βρέθηκε εξαρχής υπό τον έλεγχο του εξάρχου Ηρακλείου, ενώ για τις περιοχές της Τριπολίτιδας και της Αιγύπτου απαιτήθηκαν αρκετές επιχειρήσεις, ώστε να προσχωρήσουν στην προετοιμασία της ανταρσίας κατά του Φωκά³²⁰.

315. Greg. Magni, *Reg. Epp.* I, 59, l. Βλ. J. Durliat, *Magister militum - ΣΤΡΑΤΗΛΑΤΗΣ dans l'empire byzantin (VIe - VIIe siècle)*, *BZ* 72 (1979) 306-320 [στο εξής: Durliat, *Magister militum - ΣΤΡΑΤΗΛΑΤΗΣ*].

316. C. Morriison - J. N. Barrandon - J. Poirier, *Nouvelles recherches sur l'histoire monétaire byzantine: évolution comparée de la monnaie d'or à Constantinople et dans les provinces d'Afrique et de Sicile*, *JÖB* 33 (1983) 273-275 [= C. Morriison, *Monnaie et finances à Byzance: analyses, techniques*, Aldershot 1994, X]. C. Morriison, *L'atelier de Carthage et la diffusion de la monnaie frappée dans l'Afrique vandale et byzantine (493-695)*, *Antiquité Tardive* 11 (2003) 65-68, χάρτης αρ. 5, που απεικονίζει τη διάδοση των νομισμάτων σε Δύση και Ανατολή.

317. Σμοκάττης, Ζ΄, 6, 7, 255. Βλ. Στράτος, *Βυζάντιον*, Α΄, 90-91.

318. Στράτος, *Βυζάντιον*, Α΄, 195-196.

319. J. Durliat, *Armée et société vers 600. Le problème des soldes*, στο: *L'armée romaine*, 33.

320. Στη Λιβύη είχαν γίνει οι συμφωνίες με τον Νικήτα (Νικήφορος [de Boor], 3, 12 και 6, 4) και σε αυτήν είχε στηριξει τις ελπίδες του μεταγενέστερα ο αυτοκράτορας Ηράκλειος για να ξεπεραστεί η σιτοδεία (λιμός) και η κρίση επιδημιών (λοιμός) του 619 στην Κωνσταντινούπολη, σχεδιάζοντας να μεταβεί εκεί, προφανώς για τον ανεφοδιασμό της πρωτεύουσας (στο ίδιο, 12, 10). Βλ. Στράτος, *Βυζάντιον*, Α΄, 196-197, 203. Kaegi, *Heraclius*, 53 και 101.

Η ναυτική εκστρατεία κατά της Κωνσταντινούπολης, στην οποία πήραν μέρος καστελλωμένα πλοία από το Εξαρχάτο της Αφρικής το 610, έδειχνε ότι ο Ηράκλειος στήριξε την επιχειρησιακή δυναμική της εφόδου στην Κωνσταντινούπολη σε ένα μεγάλο στόλο³²¹. Η συγκρότησή του πρέπει να έγινε σταδιακά και να είχε ως πυρήνα τα πλοία ή τους στολίσκους, τα οποία ο Ιωάννης Νικίου αναφέρει με διάφορες αφορμές, σε πολλές παράκτιες πόλεις της Αιγύπτου³²². Στις ναυτικές δυνάμεις του Εξαρχάτου θα μπορούσαν να συμμετέχουν και τα πλοία υπό τον δούκα Σαρδηνίας και πιθανότατα και από άλλα νησιά της Δ. Μεσογείου, όπως η Κορσική και οι Βαlearίδες³²³. Η στρατιωτική προστασία της Σαρδηνίας από τον έπαρχο των πραιτωρίων (Αφρικής) Ιννοκέντιο αποτυπώνεται στην αλληλογραφία του πάπα Γρηγορίου Α'³²⁴. Η επιρροή των βυζαντινών αξιωματούχων της Αφρικής στη Σαρδηνία ήταν φανερή όλο τον έβδομο αιώνα. Ο *praeses* Θεόδωρος αναμείχθηκε στα εκκλησιαστικά του νησιού επιχειρώντας να απομακρύνει την παπική επιρροή³²⁵. Ο πάπας Ονώριος (625-638) μάλιστα διαμαρτυρήθηκε όταν ο Θεόδωρος απευθύνθηκε επίσης για εκκλησιαστικά ζητήματα της Σαρδηνίας στον *Praef. praet. per Africam*³²⁶.

Η Σαρδηνία ανήκε στη διοίκηση Αφρικής³²⁷ και οι αρμοδιότητες του δούκα, ο οποίος ήταν επικεφαλής στο στρατό και το στόλο της, μετά την ίδρυση του Εξαρχάτου πρέπει να πέρασαν στις δικαιοδοσίες του εξάρχου της Καρχηδόνας³²⁸. Οι δυτικοί στόλοι είχαν ιδιαίτερη σημασία για τις επικοινωνίες και για τις οικονομικές δραστηριότητες τόσο των Εξαρχάτων, όσο και της Κωνσταντινούπολης. Η δυναμική αυτή έδινε ιδιαίτερο πολιτικό βάρος στη στάση που τηρούσαν οι εξάρχου Αφρικής έναντι της Κωνσταντινούπολης. Οι δεσμοί της αριστοκρατίας της Κωνσταντινούπολης με την ανώτατη

321. Ο Στράτος (*Βυζάντιον*, Α', 198) αμφισβητεί σχετικά τον Diehl, *Afrique*, 36. Για την ευημερία των παράκτιων πόλεων της Β. Αφρικής ως την αραβική κατάκτηση βλ. Christides, *Byzantine Libya*, 14-24.

322. Ιωάννης Νικίου, 95, σ. 403-97, σ. 410-107, σ. 428-112, σ. 438. Πλοία διέθετε επίσης και ο Βώνσοος, ο στρατηγός της Ανατολής, τον οποίο είχε στείλει ο Φωκάς κατά του Νικήτα· στο ίδιο, 107, σ. 422, 425-108, σ. 428-109, σ. 429. Ακόμη και κατά τις πρώτες αραβικές επιθέσεις η καταφυγή στα πλοία αποτέλεσε μέσο διάσωσης· στο ίδιο, 112, σ. 438-439. Πρβλ. Pringle, *Defence*, 44.

323. Η σημασία των νησιών αυτών για το στόλο στη Δύση, αλλά και τα προβλήματα σχετικά με τη διοικητική τους υπαγωγή στο Εξαρχάτο της Αφρικής έχουν αντιμετωπιστεί ήδη από τον Diehl, *Afrique*, 13-14, 36, 110, 469, 504-505 και 536. Ahrweiler, *Mer*, 3, 103. Antoniadis-Bibicou, *Histoire maritime*, 67-68. M. Vallejo Girvés, *Byzantine Spain and the African Exarchate: an Administrative Perspective*, *JÖB* 49 (1999) 13-23. Duval, *L'Afrique dans l'antiquité tardive*, 131.

324. Βλ. Diehl, *Afrique*, 514-515. *PLRE* III, 622 (Innocentius 3). Pringle, *Defence*, 52, 377 σημ. 83. Pryor – Jeffreys, *ΔΡΟΜΩΝ*, 164. Γενικότερα για την επαρχία Αφρικής βλ. Diehl, *Afrique*, 489-492.

325. Βλ. *PLRE* III, 1277 (Theodorus 161). *PLRE* III, 553 (Gregorius 16).

326. *Honorius Sergio subdiacono*, Mansi X, 582C. Βλ. W. E. Kaegi, *Byzantine Sardinia and Africa Face the Muslims: Seventh Century Evidence*, *Bizantinistica* 3 (2001) 6-7. Kaegi, *Heraclius*, 154-155.

327. Βλ. Diehl, *Afrique*, 13-14, 36, 110. Pringle, *Defence*, 43.

328. Greg. Magni, *Reg. Epp.* V, 38. Βλ. J.-M. Martin, *L'Occident chrétien dans le Livre des Cérémonies*, II, 48, *TM* 13 (2000) 631-633 [στο εξής: Martin, *Occident chrétien*].

ιεραρχία του Εξαρχάτου ήταν πολύ στενοί και μακροχρόνιοι³²⁹. Σε αυτές τις ιδιαίτερες σχέσεις πρέπει να βασίστηκε η πρόσκληση με αποστολέα τον κόμη των Εξουβιτώνων Πρίσκο, παλαιό στρατηγό του Μαυρικίου, η οποία απευθυνόταν στον πατρίκιο και στρατηγό Αφρικής Ηράκλειο και τον *υποστράτηγον αὐτοῦ* πατρίκιό Γρηγορά³³⁰, η οποία τους προέτρεπε να επιτεθούν κατά του καθεστώτος του Φωκά. Σύμφωνα με την παράδοση, η πρόσκληση αυτή έγινε με επιστολή, με την οποία ο Έξαρχος Ηράκλειος και ο υποστράτηγος Γρηγοράς παρακινούνταν να τοποθετήσουν τους γιους τους, Ηράκλειο και Νικήτα αντίστοιχα, επικεφαλής της επιχείρησης³³¹.

Ο βαθμός του υποστρατήγου έχει θεωρηθεί ότι απεικόνιζε τις αρμοδιότητες του παλαιότερου στρατιωτικού αξιωματούχου *magister militum*, ο οποίος βρισκόταν την εποχή αυτή υπό τον Έξαρχο³³². Όταν οι προθέσεις αυτές έγιναν γνωστές στον Φωκά, απαγορεύθηκε στα πλοία της Αφρικής να ταξιδεύουν ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και την Αλεξάνδρεια³³³, πράγμα που δείχνει ότι η πολύ σημαντική για τον ανεφοδιασμό της βυζαντινής πρωτεύουσας ναυτική επικοινωνία με την Αφρική, προσέθετε πολιτική ισχύ στο Εξαρχάτο της Καρχηδόνας. Η κινητικότητα των ταξιδιών από τα λιμάνια της Β. Αφρικής σε όλο το εύρος της Μεσογείου και οι στενές σχέσεις με τη βυζαντινή πρωτεύουσα, αλλά και την Ιταλία³³⁴, δείχνουν, πέρα από τη ναυτική δυναμική, και την οικονομική ευρωστία του Εξαρχάτου³³⁵. Στην ευημερία αυτή στηριζόταν το νομισμα-

329. Για τη διαχείριση της *Res privata* του αυτοκράτορα βλ. Diehl, *Afrique*, 499-502. Μία εξίσου σημα-ντική πτυχή αυτών των σχέσεων εξετάζεται από τον P. Sarris, *Aristocrats and Aliens in Early Byzantine Constantinople*, στο: *Style, Religion and Civilization. In Honour of Sir St. Runciman* (εκδ. E. Jeffreys), Cambridge 2006, 415-427.

330. Νικήφόρος (de Boor), 4,1-5,7. Θεοφάνης, 295,27-296,2. Βλ. *PLRE III*, 1056-1057 (Priscus 6).

331. Θεοφάνης, 295,27-296,2. Ο Νικήφόρος ([de Boor], 3,11-18) δεν αναφέρεται στην πρόσκληση από την Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με μία ακόμη μνεία του Θεοφάνη (σ. 297,6), την πρόσκληση επανέλαβε και η σύγκλητος την επόμενη χρονιά. Ο Ηράκλειος είχε υποκινηθεί κατά του Φωκά, όπως αναφέρει ο Ιωάννης Νικίου (107, σ. 421-422), από τους οπαδούς του Μαυρικίου Tenkerā και Θεόδωρο, γιο του κυβερνήτη Μηνά, ο οποίος είχε χάσει το αξίωμά του επί Φωκά. Οι δραστηριότητες αυτές έγιναν γνωστές στον Φωκά από τον πατριάρχη Αλεξανδρείας Θεόδωρο και ανώτατους αξιωματούχους της Αιγύπτου.

332. Diehl, *Afrique*, 496-497. Durlant, *Magister militum - ΣΤΡΑΤΗΛΑΤΗΣ*, 313-314. Βλ. όμως, τις επιφυλάξεις του Zuckerman, *La haute hiérarchie*, 172-173.

333. Ιωάννης Νικίου, 109 σ. 431. Θεοφάνης, 296,2-3.

334. Βλ. McCormick, *Origins*, 81-82 και 508-511. Η Κωνσταντινούπολη ήταν συχνός προορισμός ταξιδιωτών από την Αφρική για το πρώτο μισό του έβδομου αιώνα: βλ. ενδεικτικά τις σχετικές αναφορές από τα Θαύματα του Αγίου Αρτεμίου (4, σ. 82,20-44, σ. 220,16). Ο Μαυρίκιος είχε θεσπίσει την προστασία των ναυκλήρων και των εμπορευμάτων τους από την Αλεξάνδρεια: Ιωάννης Νικίου, 103, σ. 418.

335. Βλ. N. Oikonomides, *A Collection of Dated byzantine Lead Seals*, *Dumbarton Oaks*, Washington 1986, αρ. 19: αποθήκη Αφρικής 673/4. Haldon, *Seventh Century*, 10-12. M. Léontsini, *Les communications maritimes en Méditerranée occidentale au VIIe siècle et les "flottes byzantines d'intervention"*, *Mésogéios* 13-14 (2001) 109-122.

τοκοπέοι της Καρχηδόνας, που είχε εκδώσει υπατικά νομίσματα του Ηρακλείου³³⁶. Οι προετοιμασίες πάντως, για την εκστρατεία από το Εξαρχάτο της Αφρικής στην Κωνσταντινούπολη, υπό τον Ηράκλειο τον πρεσβύτερο, είναι πιθανό να βασίστηκαν και στη γενικότερη διάθεση των μονοφυσιτικών πληθυσμών της Αιγύπτου να απαλλαγούν από την Κωνσταντινούπολη και η ανατροπή του καθεστώτος του Φωκά αποτελούσε καλή ευκαιρία. Ήταν μία μοναδική περίπτωση, που ένας τόσο μεγάλος στόλος μετέφερε έναν τόσο σημαντικό όγκο στρατευμάτων από τη Δύση, επεμβαίνοντας στην Ανατολή με στόχο την αυτοκρατορική ανατροπή.

Τα καστελλωμένα πλοία μετέφεραν στην Κωνσταντινούπολη *στρατὸν πολὺν ἀπὸ Ἀφρικῆς καὶ Μαυριτανίας* υπό τις διαταγές του γιου του εξάρχου Αφρικής, Ηρακλείου³³⁷. Από τον πατριάρχη Νικηφόρο γίνεται λόγος για την καθόπλιση «πλείστου στόλου» *ἐκ τῶν Ἄφρων καὶ Μαυρουσίων ἀνδρῶν*³³⁸, πράγμα που δείχνει ότι πέρα από τις υπάρχουσες ναυτικές δυνάμεις του Εξαρχάτου ναυπηγήθηκαν επιπλέον πλοία. Το μέγεθος, όμως, της εκστρατείας και, ίσως, η επαγρύπνηση για την επιτυχία της από όλες τις δυνάμεις που διέθετε το Εξαρχάτο και η Αίγυπτος, υποδηλώνονται και από τη συμβολή χερσαίων δυνάμεων υπό τον Νικήτα, γιο του Γρηγορά, υποστρατήγου του Εξαρχάτου. Η παράλληλη με τη ναυτική εκστρατεία στρατιωτική αυτή κινητοποίηση προς την Κωνσταντινούπολη με *λαδὸν πολὺν πεζικὸν ἀπὸ Ἀλεξανδρείας καὶ Πενταπόλεως* (Κυθηναϊκής), κατά τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη³³⁹, ή *ἱππικὴ στρατιᾶ πολλῆ*, κατά την *Ιστορία* του πατριάρχη Νικηφόρου³⁴⁰, επικεφαλής της οποίας ήταν ο Νικήτας, δείχνει τις δυνατότητες στρατολόγησης από το ανθρωπινό δυναμικό του Εξαρχάτου, το οποίο στη διάρκεια της εκστρατείας θα μπορούσε να ενισχύεται και από το μητροπολιτικό κέντρο της Αλεξάνδρειας.

Αν ο Γρηγοράς υπήρξε υποστράτηγος του εξάρχου Ηρακλείου και ο γιος του Νικήτας, επίσης μετέπειτα εξάρχος Αφρικής, είχε την ευχέρεια να στρατολογή δυνάμεις πεζικές ή ιππικές στην Αλεξάνδρεια και την Πεντάπολη, τότε είναι προφανές ότι το Εξαρχάτο της Καρχηδόνας μπορούσε, εφόσον το επιδίωκε, να επιβάλλεται στρατιωτικά σε ολόκληρη την περιοχή της Β. Αφρικής, ακόμη και πριν ο Νικήτας αναλάβει την εκστρατεία στην Αίγυπτο. Οι παραπάνω αναφορές δείχνουν, κυρίως, ότι ο πλούτος της Πεντάπολης, αλλά και οι επί τόπου στρατολογίες, υπήρξαν πολύ σημαντικοί πα-

336. Βλ. P. Grierson, *The Consular Coinage of "Heraclius" and the Revolt against Phocas of 608-100, Numismatic Chronicle* 10 (1950) 71-93. Πρβλ. τα σχόλια του Pringle (*Defence*, 44-45) για τις σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη.

337. Ο Ιωάννης Νικίου (109, σ. 431) προσθέτει ότι ο στόλος γινόταν ασμένως δεκτός από τη μεριά των Πρασίνων που συναντούσε στα νησιά, κατά την πορεία του προς την Κωνσταντινούπολη. *Πασχάλιον Χρονικόν*, 699,19-700,13. Θεοφάνης, 298,15-19.

338. Νικηφόρος (de Boor), 3,18-20. Βλ. C. Zuckerman, *Epitaphe d'un soldat Africain d'Heraclius servant dans une unité indigène découverte à Constantinople, Antiquité Tardive* 6 (1998) 377-382.

339. Ιωάννης Νικίου, 107 σ. 421. Θεοφάνης, 298,20-21.

340. Νικηφόρος (de Boor), 3,21-4,1.

ράγοντες για την ενίσχυση της ναυτικής εκστρατείας προς την Κωνσταντινούπολη³⁴¹. Όσα στοιχεία παραδίδονται κυρίως από τον Ιωάννη Νικίου για την κινητοποίηση του στρατηγού Νικήτα με σκοπό την κατάλυση της βασιλείας του Φωκά, δείχνουν ότι αυτή η απόλυτη εποπτεία δεν ήταν τόσο αυτονόητη· ο Φωκάς επιχείρησε να ανακόψει κάθε αντίδραση στέλνοντας χρήματα και στρατεύματα με τον έπαρχο της Κωνσταντινούπολης με σκοπό να οργανώσει ένα αντικίνημα κατά του Ηρακλείου³⁴². Από την άλλη πλευρά, ο στρατηγός του Ηρακλείου, Βωνάκις, είχε οργανώσει ήδη στρατό στην Πεντάπολη και ανέμενε να τον ενώσει με αυτόν του Νικήτα³⁴³.

Παρά τις προσπάθειες αυτές, η σθεναρή υποστήριξη που παρείχαν στον Φωκά ο κυβερνήτης αυγουστάλιος και ο ορθόδοξος πατριάρχης Αλεξανδρείας Θεόδωρος Σκορβών, ο οποίος υπήρξε πολύ σημαντικός σύμμαχος του Φωκά, αλλά κυρίως η αναμονή της άφιξης του κόμη της Ανατολής Βώνοσου, ο οποίος συγκέντρωσε στρατεύματα στην Αντιόχεια, ως απεσταλμένος του Φωκά, γενίκευσαν τις αντιδράσεις και οδήγησαν σε εξέγερση³⁴⁴. Ο Ηράκλειος μετά την επικράτησή του στην Αλεξάνδρεια μετέφερε εκεί τα δικά του στρατεύματα, ενώ με την επίβλεψη του Βωνάκι φρόντισε να συλληφθούν και να κρατηθούν όλοι οι στρατιώτες που βρίσκονταν στα αγκυροβολημένα πλοία στο Φάρο³⁴⁵. Η σταδιακή υποταγή της Αλεξάνδρειας στο στρατό του Εξαρχάτου, υπό τον Ηράκλειο τον πρεσβύτερο, δεν σήμαινε ότι ολόκληρη η Αίγυπτος είχε προσχωρήσει στην ανατροπή του Φωκά· αντίθετα, καθώς ο Βώνοσος κατευθυνόταν στην Αίγυπτο με χερσαίες δυνάμεις και ναυτικό, αρκετοί άρχοντες προτιμούσαν να αντιμετωπίσουν τον στρατιωτικό αξιωματούχο Βωνάκι, ο οποίος είχε τοποθετηθεί εκεί από τον Ηράκλειο³⁴⁶. Παρά την άφιξη του Βώνοσου στην Αίγυπτο με στρατεύματα και την αναδιοργάνωση που επιχείρησε στη συνέχεια κυρίως ανάμεσα στους οπαδούς του Φωκά στην Αίγυπτο, οι συγκρούσεις ανέδειξαν τον στρατηγό Νικήτα ως απόλυτο ρυθμιστή.

Οι δυνάμεις που προσχώρησαν στον Νικήτα, στις οποίες συγκαταλέγονταν τακτικά στρατεύματα, βάρβαροι, πολίτες της Αλεξάνδρειας, ο δήμος των Πρασίνων, ναύτες και τοξότες, καθώς και ο έλεγχος των στρατιωτικών αποθεμάτων, πρόσφεραν στον υφιστάμενο αξιωματούχο του Ηρακλείου υπεροχή έναντι του Βώνοσου³⁴⁷. Η αίσθηση ότι το καθεστώς του Φωκά βρισκόταν υπό αμφισβήτηση από τους επικεφαλής του Εξαρχάτου της Αφρικής οδήγησε πολλούς συμμάχους του τελευταίου, ακόμη και τον δήμο των

341. Βλ. Στράτος, *Βυζάντιον*, Α', 199. Christides, *Byzantine Libya*, 19-24.

342. Ο Ιωάννης Νικίου (105-106, σ. 420-421) τον αποκαλεί στρατηγό της επαρχίας της Ανατολής. Βλ. *PLRE III*, 239-240 (Bonosus 2).

343. Ιωάννης Νικίου, 107, σ. 422. Βλ. *PLRE III*, 237 (Bonakis).

344. Ιωάννης Νικίου, 107 σ. 422-427· για τις ομάδες που συσπειρώθηκαν γύρω από τον απεσταλμένο του Φωκά, Βώνοσο, και του Ηρακλείου, Νικήτα, βλ. στο ίδιο, 108, σ. 427-428.

345. Ιωάννης Νικίου, 107, σ. 424-426.

346. Ιωάννης Νικίου, 107, σ. 425.

347. Ιωάννης Νικίου, 107, σ. 426-427.

Βενέτων, να περάσουν στην παράταξη του Νικήτα. Οι προσχωρήσεις αυτές οδήγησαν σε νέες κοινωνικές αναταραχές και αιματηρές εσωτερικές συγκρούσεις³⁴⁸. Ενώ η προέλαση του Βώνουου συνεχιζόταν, όλες οι πόλεις της Αιγύπτου άρχισαν να συμμαχούν με τον Νικήτα³⁴⁹, εξαιτίας ίσως της στρατηγικής που εφάρμοσε ο τελευταίος, με βάση τη γνώση των γεωγραφικών δεδομένων του χώρου και των κοινωνικών ιδιαιτεροτήτων. Οι ανώτατοι άρχοντες του Εξαρχάτου της Αφρικής, αλλά και ο ίδιος ο έξαρχος λειτουργούσαν ως παράγοντες συντήρησης και επαναφοράς του αριστοκρατικού χαρακτήρα της κεντρικής εξουσίας που είχε ανατραπεί από τον Φωκά, και συνεπώς οι κινήσεις της ήταν αρκετά περιορισμένες. Ο στρατηγός Νικήτας υπέταξε την Αλεξάνδρεια, πόλη με μεγάλη σημασία για ολόκληρη την αυτοκρατορία και οπωσδήποτε και για την οικονομική και πολιτική σταθερότητα της πρωτεύουσας.

Η σύγκρουση ανάμεσα στον Φωκά και τον Ηράκλειο ανέδειξε τη σημασία της διεκδίκησης της Αιγύπτου και της Αλεξάνδρειας για τη Δύση (Εξαρχάτο Αφρικής), ενώ ως τότε η επαρχία αυτή, όπως και η Τριπολίτιδα, ανήκαν στην Επαρχότητα της Ανατολής³⁵⁰. Η εξέγερση αυτή κατά του Φωκά έφερε στο προσκήνιο επίσης τοπικούς ανταγωνισμούς, όπως εκείνους που εκδηλώθηκαν ανάμεσα στη Ρώμη και τη Ραβέννα μετά από αυτοκρατορικές παρεμβάσεις. Το Εξαρχάτο της Καρχηδόνας δεν πρέπει να διέφερε ως προς τη στρατιωτική του οργάνωση από εκείνο της Ιταλίας, στο βαθμό που οι δυνάμεις και των δύο ήταν διασκορπισμένες και χωρίς ιδιαίτερη συνοχή· η διοίκηση του έδειχνε πάντως περισσότερη νομιμοφροσύνη προς τη συγκλητική αριστοκρατία της Κωνσταντινούπολης από ό,τι οι συχνά εξεγειρόμενοι έξαρχοι Ραβέννας, οι οποίοι δεν μπορούσαν να κάνουν αντίστοιχες επεμβάσεις στην πρωτεύουσα.

Το ναυτικό που διέθετε ο Ηράκλειος, όπως δείχνει η αναφορά για τα καστελλωμένα πλοία, επανδρωμένα με στρατό από την Αφρική και τη Μαυριτανία, τις δύο μεγάλες διοικητικές περιφέρειες του Εξαρχάτου στο δυτικό άκρο της αφρικανικής ηπείρου, και το πεζικό ή ιππικό από την Αλεξάνδρεια (Αίγυπτο) και την Πεντάπολη (Κυρηναϊκή)³⁵¹, που είχε συγκεντρώσει ο Νικήτας, συγκροτούσαν μία πολυάριθμη δύναμη. Η επιστροφή αυτών των δυνάμεων πρέπει να υπήρξε αποκορύφωμα έκτακτης κινητοποίησης χερσαίων και ναυτικών δυνάμεων. Η περσική εισβολή, η οποία είχε ξεκινήσει από την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο και σύμφωνα με τον Θεοφάνη, είχε επεκταθεί στη Λιβύη και την Αιθιοπία (614)³⁵², δείχνει πάντως, ότι ο στρατός του Εξαρχάτου, επικεφαλής του οποίου ήταν ο πατρίκιος Νικήτας, δεν διατήρησε την αριθμητική του δύναμη, όπως

348. Ιωάννης Νικίου, 108-109, σ. 427-430.

349. Ιωάννης Νικίου, 109, σ. 431.

350. Βλ. Duval, *L'Afrique dans l'antiquité tardive*, 131.

351. Για τη διοικητική εξέλιξη των επαρχιών της Αφρικής βλ. Pringle, *Defence*, 42-43.

352. Θεοφάνης, 301,9-13. Βλ. Στράτος, *Βυζάντιον, Α'*, 278-279. Για την επίδραση της περσικής εισβολής στην Αίγυπτο βλ. L. S. B. MacCoull, *Coptic Egypt During the Persian Occupation. The Papyrological Evidence*, *Studi Classici e Orientali* 36 (1986) 307-313. Pringle, *Defence*, 44-45.

το 610, ώστε να τους αντιμετωπίσει αποτελεσματικά, μολονότι η Καρχηδόνα δεν απειλήθηκε³⁵³. Ο αντίκτυπος της ολιγοετούς κατοχής της Αιγύπτου από τους Πέρσες στην τροφοδοσία της Κωνσταντινούπολης ήταν σημαντικός, καθώς από το 618 μαρτυρείται η διακοπή της διανομής του δημοτικού άρτου, ενώ από το δεύτερο μισό του έβδομου αιώνα οι συναλλαγές ανάμεσα στην Αφρική και τα κέντρα της Μεσογείου μειώθηκαν δραματικά³⁵⁴. Μεταγενέστερα, ο Ηράκλειος έστειλε *κατά Σαρακηνών τών έν Αιγύπτω* αρχικά τους στρατηγούς Ιωάννη της Βαρκαίνης (δούκα Λιβύης και Πενταπόλεως) και Μαρίνο και στη συνέχεια τον κουβικουλάριο Μαριανό³⁵⁵ για να διαπραγματευθεί με τον πατριάρχη Αλεξανδρείας Κύρο συμφωνία με τους Άραβες³⁵⁶. Στη συνέχεια όμως, ο πατριάρχης Κύρος ανακλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη³⁵⁷.

Ο στρατός του Εξαρχάτου μπορεί να κινητοποιήθηκε και πάλι, όταν ο Κωνσταντίνος Γ', κατά την εξαιρετικά σύντομη βασιλεία του, επιχείρησε να συνεννοηθεί με επιφανείς αξιωματούχους από την Αίγυπτο στην Κωνσταντινούπολη και να προετοιμάσει αποστολή πλοίων μαζί με τον πιθανότατα δούκα και ανγουστάλιο της Αιγύπτου, τον οποίο ο Ιωάννης Νικίου αποκαλεί στρατηγό Θεόδωρο³⁵⁸. Η επιχείρηση δεν πραγματοποιήθηκε, ίσως εξαιτίας του θανάτου του (641). Μετά την αποκατάσταση του Κύρου Αλεξανδρείας στο αξίωμά του από την Μαρίνα και τον Ηρακλώνα στάλθηκε πιθανότατα κάποιο στράτευμα με επικεφαλής τον στρατηγό Κωνσταντίνο³⁵⁹. Όταν ο πατριάρχης και οι ανώτατοι λειτουργοί της Αιγύπτου, κατά το ταξίδι της επιστροφής τους είχαν φτάσει στη Ρόδο, ο Αρμένιος στρατιωτικός αξιωματούχος Βαλεντίνος τούς απήθυνε επιστολή με την προτροπή να μην υπακούσουν στην Μαρίνα και τον Ηρακλώνα (641)³⁶⁰. Την ίδια επιστολή απέστειλε και σε αρμόδιες αρχές της Αιγύπτου και της Αφρικής³⁶¹.

353. Θεοφάνης, 301,12. Βλ. Στράτος, *Βυζάντιον*, Α', 279-280.

354. *Πασχάλιο Χρονικόν*, 711,11-15. Νικηφόρος (de Boor), 12,4-8. Βλ. Av. Cameron, *Vandal and Byzantine North Africa στο: Late Antiquity: Empire and Successors AD. 425-600* (εκδ. Av. Cameron - B. Ward Perkins - M. Whitby), *The Cambridge Ancient History*, τόμ. XIV, Cambridge 2000, 568-569.

355. Ιωάννης Νικίου, 111, σ. 434. Νικηφόρος (de Boor), 24,17-18. *PLRE III*, 704-705 (Ioannis 249), 829-830 (Marianus 5) και 833 (Marinus 11).

356. Νικηφόρος (de Boor), 24,16-25. Ιωάννης Νικίου, 106, σ. 444. Βλ. Στράτος, *Βυζάντιον*, Γ', 98. Fr. Winkelmann, *Ägypten und Byzanz vor den arabischen Eroberung*, *BSI 40* (1979) 161-172 [= *Studien zu Konstantin dem Grossen und zur byzantinischen Kirchengeschichte. Ausgewählte Aufsätze* (εκδ. W. Brandes - J. F. Haldon), Birmingham 1993, IV].

357. Νικηφόρος (de Boor), 26,16-27,3. Βλ. Στράτος, *Βυζάντιον*, Γ', 111-112.

358. Ιωάννης Νικίου, 116, σ. 444-445. Βλ. *PLRE III*, 1280-1282 (Theodorus 166).

359. Ιωάννης Νικίου, 119, σ. 452. Βλ. *PLRE III*, 349 (Constantinus 37). Pringle, *Defence*, 45-46.

360. Στη Ρόδο μαρτυρούνται δραστηριότητες σε σχέση με τον εξοπλισμό πλοίων, όπως δείχνει η μνεία περί των *ἀρμενορράφων*. *Doctrina Jacobi V*, 20, σ. 215 σημ. 136.

361. Ιωάννης Νικίου, 120, σ. 453.

Η πυκνή επικοινωνία ανώτατων αξιωματούχων του Εξαρχάτου με τα μέλη της αριστοκρατίας της πρωτεύουσας αποτελεί τεκμήριο για τις ιδιαίτερες πτυχές των πολιτικών πραγμάτων στην Αφρική. Ο έπαρχος των πραιτωριών Γεώργιος³⁶², ο οποίος αναφέρεται από τον Μάξιμο τον Ομολογητή (640), ανακλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη από την Μαρίνα. Νωρίτερα όμως, σε αυτόν απευθυνόταν επιστολή μέσω του καγκελαρίου Θεοδώρου από την σύζυγο του Ιωάννη κουβικουλαρίου με σκοπό τη ρύθμιση μοναστικών ζητημάτων³⁶³. Σε έναν ισχυρό στρατιωτικό αξιωματούχο, τον στρατηγό Νουμιδίας Πέτρο, είχε εμπιστευθεί ο Ηράκλειος την αντιμετώπιση των Σαρακηνών της Αφρικής το 633 ή 634. Η χρονολόγηση αυτής της αποστολής στηρίζεται στην αφήγηση της δίκης του Μαξίμου (655)³⁶⁴. Σύμφωνα με αυτήν, ο Μάξιμος εμπόδισε τον στρατηγό Πέτρο να δραστηριοποιηθεί στρατιωτικά, πράγμα που σήμαινε ανυπακοή των αυτοκρατορικών εντολών. Η στάση αυτή δεν είχε πάντως άμεσες συνέπειες, εφόσον ο Πέτρος διατήρησε το αξίωμά του και η μνήμη του αναφέρεται ως μακαρία, ενώ στοιχεία που έχουν συγκεντρωθεί από μία σειρά κειμένων, καθώς και το επιτύμβιό του στη Σουφέτουλα, στην περίπτωση βέβαια που αφορούν στο ίδιο πρόσωπο, δείχνουν έναν ανώτατο αξιωματούχο της Αφρικής, ο οποίος θα μπορούσε να είναι και ο επικεφαλής ενός σημαντικού τμήματος του στρατού του Εξαρχάτου³⁶⁵.

Η παρουσία και η δράση του Μαξίμου στη Β. Αφρική, η οποία συνέπεσε με εκείνη του πατριάρχη Ιεροσολύμων Σωφρονίου, είχε σημαντική επίδραση στην κοινωνία του Εξαρχάτου³⁶⁶ και συνέβαλε στην ενίσχυση της Ορθοδοξίας³⁶⁷, με αποτέλεσμα η παρουσία των επισκόπων της Αφρικής στη Σύνοδο του Λατερανού (649) να είναι σημαντική³⁶⁸. Η συμμετοχή του ορθόδοξου κλήρου της Αφρικής στη Σύνοδο αυτή έκανε προ-

362. Βλ. P. Sherwood, *An Annotated Date-List of the Works of Maximus the Confessor* [Studia Anselmiana 30], Roma 1952, 7-8 (στο εξής: Sherwood, *An Annotated Date-List*). Στράτος, *Βυζάντιον*, Β', 828 και Γ', 201. Pringle, *Defence*, 45-46, 53. *PLRE* III, 521 (Georgius 50). Πιθανότητα, ο Γεώργιος να ταυτίζεται με τον ομώνυμό του έπαρχο Καρχηδόνας, που αναφέρεται στο κείμενο *Doctrina Jacobi* I, 2. σ. 71 και σ. 70 με τη σημ. 1.

363. *PG* 91, 460A. Βλ. Γιαννόπουλος, *Αυτοκρατορική αυλή*, 120. *PLRE* III, 1280 (Theodorus 165).

364. *Acta Maximi*, *PG* 90, 112A. Βλ. *PLRE* III, 1013 (Petrus 70). W. Brandes, "Juristische" Krisenbewältigung im 7. Jahrhundert? Die Prozesse gegen Papst Martin I. und Maximos Homologetes, *Fontes Minores* 10 (1998) 141-212. Pringle, *Defence*, 45. Zuckerman, *La haute hiérarchie*, 173-174.

365. Βλ. Zuckerman, *La haute hiérarchie*, 173-174. Για την υπόθεση ο στρατηγός Νουμιδίας να ήταν έξαρχος Αφρικής βλ. Duval, *L'Afrique dans l'antiquité tardive*, 131.

366. Βλ. Sherwood, *An Annotated Date-List*, 5-7. Στράτος, *Βυζάντιον*, Β', 761-763. Cameron, *Byzantine Africa*, 54-55. Για την έκφραση των ιδιαίτερων στοιχείων στη θρησκευτικότητα της Β. Αφρικής βλ. Christides, *Byzantine Libya*, 13-14.

367. Βλ. Herrin, *Christendom*, 249-252. Για την παλαιότερη στάση επιφανών μελών του κλήρου της Αφρικής βλ. Diehl, *Afrique*, 432-435. Cameron, *Byzantine Africa*, 49-53. Για την αποτύπωση των διαφοροποιήσεων των θρησκευτικών πεποιθήσεων στα μνημεία βλ. Duval, *L'Afrique dans l'antiquité tardive*, 126-127.

368. Βλ. Cameron, *Byzantine Africa*, 54. Pringle, *Defence*, 45. Ekonomou, *Byzantine Rome*, 131-132.

φανές ότι τα δυτικά τμήματα της αυτοκρατορίας βρίσκονταν σε σύμπνοια σε σχέση με τα θρησκευτικά ζητήματα και ήταν διατεθειμένα να συγκρουστούν με κάθε πολιτική παρέμβαση της Κωνσταντινούπολης. Η συνολική αντίδραση του ανώτατου κλήρου και της αριστοκρατίας του Εξαρχάτου στη μονοθελητική πολιτική του Κώνσταντος Β΄ και η ομοφροσύνη τους με τον πάπα, είχε και πολιτικές προεκτάσεις στο Εξαρχάτο της Αφρικής³⁶⁹. Η αμφιθυμία, που εμφανίζεται την εποχή αυτή στο Εξαρχάτο της Αφρικής, οφείλεται βέβαια και στην πολιτική κρίση του 641, με τις ανακλήσεις των ανώτατων αξιωματούχων της στην Κωνσταντινούπολη αλλά και στην τάση να ασκούνται πιέσεις από την κεντρική εξουσία σε δογματικά ζητήματα, κάτι που είχε ήδη προκαλέσει ο Ηράκλειος το 638 με την έκδοση της «Εκθεσης». Αν ο τίτλος πατριάρχης Αφρικής, που φέρει ο Πέτρος, σχετίζεται με αυτόν τον στρατιωτικό αξιωματούχο³⁷⁰, τότε θα μπορούσε να συγκριθεί με τον τίτλο του πατρικίου Σικελίας Δωροθέου, ο οποίος επίσης αναφέρεται στη δίκη του Μαξίμου³⁷¹. Και οι δύο τίτλοι δείχνουν ότι η Κωνσταντινούπολη έχει πάντοτε ένα τουλάχιστον μέλος από την ανώτερη συγκλητική τάξη με αξιοσημείωτη παρουσία σε στρατηγικά σημεία της Δύσης και με αρμοδιότητες επικεντρωμένες σε πολιτικά και στρατιωτικά θέματα.

Ο στρατηγός Πέτρος, όπως και να είχαν τα πράγματα, είτε λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων είτε λόγω των ισχών στρατιωτικών του δυναμειών, δεν βοήθησε να αντιμετωπιστούν οι Άραβες που προεκτείνονταν όλο και δυτικότερα³⁷². Ο Ηράκλειος και ο Νικήτας είχαν κατορθώσει να συγκεντρώσουν στρατεύματα από ολόκληρη την Αφρική αλλά κυρίως τη μονοφυσική Αίγυπτο, δείχνοντας ότι η αυξημένη οικονομική και πολιτική επιρροή τους μπορούσε να συμβάλει στη δημιουργία ισχυρού στρατού και στόλου. Μεταγενέστερα όμως, η συμπαράταξη των ανώτερων αξιωματούχων με την ορθόδοξη Ρώμη και την ανώτερη συγκλητική τάξη³⁷³, αποδυνάμωσαν τη στρατιωτική ζωτικότητα του Εξαρχάτου.

Η Κωνσταντινούπολη, μετά την άνοδο του Κώνσταντος Β΄ στο θρόνο και την προσπάθεια να αναδειχθούν τα στρατεύματα της Μικράς Ασίας σε καθοριστικό παράγοντα για τη σταθεροποίηση της κεντρικής εξουσίας και τον έλεγχο της αριστοκρατικής και ορθόδοξης Δύσης³⁷⁴ δεν σταμάτησε να περιλαμβάνει στους στόχους της τον έλεγχο αυτής της τόσο προσοδοφόρας επαρχίας στη βασιλεία αυτή πρέπει να έγινε η αποστο-

369. Βλ. Corsi, *La politica italiana*, 758-760. Pringle, *Defence*, 46.

370. Βλ. Pringle, *Defence*, 45-46. Zuckerman, *La haute hiérarchie*, 173-174.

371. *Commemoratio*, Mansi X, 855E.

372. Βλ. Christides, *Byzantine Libya*, 39.

373. Diehl, *Afrique*, 556. Όπως δείχνουν οι αναφορές στο επιστολογραφικό έργο του Μαξίμου του Ομολογητή: Sherwood, *An Annotated Date-List*, 7-9.

374. Στο Εξαρχάτο της Αφρικής εκδηλώνεται κατά του Κώνσταντος Β΄ η στάση του πατρικίου Γρηγορίου η οποία θυμίζει την αντίδραση του Ηρακλείου το 610: Λουγγής, *Δοκίμιο*, 22. Για την άνοδο του στρατού τον έβδομο αιώνα και την επιδρασή της στην αυτοκρατορική πολιτική βλ. Λουγγής, στο *ίδιο*, 27. Kaegi, *Unrest*, 159-160. Haldon, *Seventh Century*, 305-308.

λή του στρατηγού Μανουήλ στην Αλεξάνδρεια, ο οποίος την ανακατέλαβε για μικρό διάστημα (645-646), σε μία περίοδο που γινόταν ένα πρώτο βήμα από τον Μωαβία Α΄ να δημιουργήσει έναν αραβικό στόλο στην Α. Μεσόγειο³⁷⁵. Από την εποχή που ο δουξ και αυγουστάλιος Αιγύπτου Νικήτας παύει να αναφέρεται σε σχέση με τις υποθέσεις του Εξαρχάτου³⁷⁶ δεν γνωρίζουμε τον διάδοχό του- το Εξαρχάτο πρέπει, όμως, να παρέμεινε στα χέρια της οικογένειας του Ηρακλείου, καθώς ο Έξαρχος Γρηγόριος (645-647) έχει θεωρηθεί γιος του Νικήτα³⁷⁷. Παρά τον υψηλό τίτλο του *πατρικίου*³⁷⁸, οι στρατιωτικές δυνάμεις, τις οποίες έδειξε να έχει υπό τις διαταγές του στη μάχη της Σουφέτουλα (647) πρέπει να προέρχονταν από την τοπική στρατολογία³⁷⁹, καθώς ένα χρόνο νωρίτερα είχε εξεγερθεί κατά της Κωνσταντινούπολης. Η ήττα του εξάρχου Γρηγορίου έχει, επίσης, αποδοθεί και στο γεγονός ότι επέλεξε να πολεμήσει εκτός των τειχών³⁸⁰. Η ευχέρειά του αυτή πρέπει να οφειλόταν και στη συνέχιση της παλαιότερης πρακτικής που είχε εφαρμοστεί από τον πατρίκιο Νικήτα, να συγκεντρώνει στρατεύματα *in situ*, αλλά και από το γεγονός ότι δεν θα μπορούσε να ανεφοδιάζεται από την κεντρική εξουσία καθώς οι σχέσεις του εξάρχου με την Κωνσταντινούπολη δεν ήταν αγαστές.

Σύμφωνα με τον Ιωάννη Νικίου, οι τοπικές φρουρές των αιγυπτιακών πόλεων δεν είχαν φανεί επαρκείς για την υπεράσπιση της Αιγύπτου από την αραβική εισβολή (639-641)³⁸¹. Με αυτήν τη μάχη το Εξαρχάτο είχε δείξει τα όρια της στρατιωτικής του δύνα-

375. Ο Θεοφάνης (σ. 348,13-14) κάνει λόγο για ναυτική επιδρομή κατά της Σικελίας το 662/3. Βλ. όμως, Mango – Scott, *Theophanes*, 487 σημ. 1. Από την ίδια πηγή (Θεοφάνης, 338,20-27) αναφέρεται ότι ο Ηράκλειος διαφώνησε με την εθελοντική υποταγή του πατριάρχη Αλεξανδρείας Κύρου στους Σαρακηνούς το 633 και τότε έστειλε αυγουστάλιο τον Αρμένιο Μανουήλ. Σύμφωνα όμως με νεότερες έρευνες (Mango – Scott, *στο ίδιο*, 471 σημ. 6), το επεισόδιο με τον Κύρο περιβάλλεται με όχι και τόσο αληθινά στοιχεία, ενώ η αποστολή του Μανουήλ πρέπει να συνδέεται με την πολιορκία της Βαβυλώνας (της Αιγύπτου το 640). Βλ. Στράτος, *Βυζάντιον*, Γ΄, αφ. XVIII, 229. Antoniadis-Bibicou, *Histoire maritime*, 79.

376. Μολονότι ο στρατηγός Νουμιδίας Πέτρος έχει θεωρηθεί Έξαρχος: Στράτος, *Βυζάντιον*, Β΄, 828. Cameron, *Byzantine Africa*, 56 σημ. 235.

377. Βλ. *PLRE* III, 554 (Fl. Gregorius 19).

378. Ψευδο-Φρεδεγάριος, IV, 81 σ. 254. Θεοφάνης, 343,15-16. Kaegi, *Unrest*, 159-160.

379. Για τη σημασία της στρατολογίας Βερβέρων και την τελευταία σημαντική συμμαχία μαζί τους στη μάχη της Σουφέτουλα: Christides, *Byzantine Libya*, 11-13, 43, 46. Για την επιλογή του χώρου της μάχης βλ. και Pringle, *Defence*, 46-47.

380. Βλ. Christides, *Byzantine Libya*, 60.

381. Βλ. Fr. Winkelmann, Die Stellung Ägyptens im oströmisch-byzantinischen Reich, *Graeco-Coptica. Griechen und Kopten im byzantinischen Ägypten* (εκδ. P. Nagen) [Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Wissenschaftliche Beiträge 1978 4/48 {I 29}], Halle/S. 1984, 11-35 [= *Studien zu Konstantin dem Grossen und zur byzantinischen Kirchengeschichte. Ausgewählte Aufsätze* (εκδ. W. Brandes – J. F. Haldon), Birmingham 1993, V].

μης³⁸². Τόσο το συγκεχυμένο στις πηγές ναυτικό εγχείρημα του Μανουήλ, στο οποίο, όπως φάνηκε, δεν στάθηκε δυνατό να συγκεντρωθούν τα απαραίτητα σε αριθμό στρατεύματα, όσο και η διαδοχική στρατιωτική αδρανοποίηση του στρατηγού Νουμιδίας Πέτρου το 642/3³⁸³, καθώς και η εξέγερση και η επακόλουθη ήττα του εξάρχου Αφρικής Γρηγορίου (646), που σήμανε και την αρχή της πτώσης του Εξάρχτου, έδειχναν ότι τα στρατιωτικά δεδομένα απαιτούσαν αναδιάρθρωση και στήριξη από την Κωνσταντινούπολη, αν και οι αραβικές πηγές μιλούν για αριθμητική υπεροχή των Βυζαντινών έναντι των Αράβων ακόμη και σε ιπικά στρατεύματα³⁸⁴. Ως δούξ, πιθανότατα Νουμιδίας, αναφέρεται ο Αρμένιος Ιωάννης μαζί με τον πατρίκιο Φλάβιο Γρηγόριο σε επιγραφή, η οποία λόγω της μνείας του τελευταίου και της αναγραφής *Constantini imperatoris*³⁸⁵, έχει αποδοθεί στον Κώνσταντα Β'. Πολύ κοντά χρονικά στην εξέγερση του εξάρχου Γρηγορίου βρίσκεται η πληροφορία ότι ο Κώνστας Β', μετά από παράκληση του Θεοδώρου Ρστούνι (645/6)³⁸⁶, είχε επαναφέρει στην Κωνσταντινούπολη επιφανείς Αρμένιους, που είχαν εξοριστεί στην Αφρική, επειδή παλαιότερα είχαν συνωμοτήσει κατά του Ηρακλείου (637)³⁸⁷. Στον Smbat Bagratuni (Συμβάτιο Μπαγκρατούνι) έδωσε μάλιστα το αξίωμα του πρωτοσπαθαρίου και κανδιδάτου³⁸⁸, γεγονός που δείχνει ότι ο αυτοκράτορας αυτός επιδίωκε την ανανέωση στις ανώτερες θέσεις της αυτοκρατορικής αυλής. Μία ακόμη σπάνια πληροφορία για έναν δούκα Τριπολίτιδος, αρμενικής καταγωγής, που τοποθετείται γύρω στα μέσα του έβδομου αιώνα, δείχνει ότι η παρουσία βυζαντινών στρατιωτικών αξιωματούχων στο Εξάρχατο περιοριζόταν σε πολύ συγκεκριμένες περιοχές³⁸⁹.

Στην αναδιάρθρωση των στρατιωτικών δυνάμεων της Δύσης, και στην προκειμένη περίπτωση της Αφρικής, με σκοπό την αναχαίτιση της αραβικής επέκτασης, πρέπει να στηρίχθηκε η απόφαση του Κώνσταντος Β' να εκστρατεύσει στη Δύση. Αν και τα ίχνη

382. Βλ. Diehl, *Afrique*, 554-556. W. Brandes, Konstantin der Grosse in den monotheletischen Streitigkeiten des 7. Jahrhunderts, στο: *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)* [ΙΒΕ/ΕΙΕ - Διεθνή Συμπόσια 9], Αθήνα 2001, 89-107. Pringle, *Defence*, 46-47.

383. Βλ. W. E. Kaegi, The Interrelationship of Seventh-Century Muslim Raids Into Anatolia with the Struggle for North Africa, *BF* 28 (2004) 21-44.

384. Βλ. Christides, *Byzantine Libya*, 62.

385. Βλ. *PLRE* III, 705 (Ioannis 252). Pringle, *Defence*, 338, αρ. 57. Η αναφορά στον δούκα Θηβαΐδος Πέτρο στις αρχές του όγδοου αιώνα δείχνει τη διατήρηση ορισμένων αξιωμάτων, που με τον χρόνο θα υποβαθμίζονται σε όφελος της αραβικής ανώτερης ιεραρχίας. Christides, *Byzantine Libya*, 64.

386. Sebēos, XXXII, 106. Βλ. *PLRE* III, 1282-1283 (Theodorus Rshtuni 167).

387. Για την εξέγερση βλ. επίσης, Νικηφόρος (de Boor), 25,16-26. Πρβλ. Στράτος, *Βυζάντιον*, Γ', 147-148. Για τις σχέσεις με τους Αρμένιους βλ. Kaegi, *Unrest*, 161-162.

388. Sebēos, XXXII, 106. Βλ. *PLRE* IIIB, 1211 (Symbatius 2).

389. Μετέπειτα πατρίκιος Nerseh Kamsarakan: Zuckerman, La haute hiérarchie, 174-175. Η διατήρηση αυτής της περιοχής είναι πιθανό να οφειλόταν στην ειλικρινασία Τριπολίτιδας - Σικελίας μέσω Παντελαρίας. Christides, *Byzantine Libya*, 19.

αυτής της εκστρατείας δεν έχουν εντοπιστεί στην Αφρική, η ύπαρξη βυζαντινών στρατευμάτων στη Σαρδηνία υποδεικνύεται από τη μνεία του Κωνσταντίνου *ύπατου και δουκός* επίσης σε επιγραφή στην πόλη Turris Libisonis (Porto Torres), που αναφέρεται σε νίκη επί των Λογγοβάρδων. Σύμφωνα με την επιγραφή, ο Κωνσταντίνος, *πανεύφημος ύπατος και δούξ τής δουλικής τής Σαρδών νήσου*, προσφέρει *τά τής νίκης σύμβολα* στον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο, τον οποίο αποκαλεί *μόνον τροπαιοῦχον τής ὄλης οἰκουμένης δεσπότην και ἔχθρων ὀλετήρα Λαγγοβαρδῶν και λοιπῶν βαρβάρων*³⁹⁰. Η νίκη, στην οποία παραπέμπει η επιγραφή, ίσως σχετιζόταν με τη συμβολή δυνάμεων του νησιού σε στρατιωτικές αποστολές κατά την παρουσία του Κωνσταντος Β΄ στην Ιταλία. Ο θριαμβικός χαρακτήρας της επιγραφής είναι παρόμοιος εκείνης της Terracina, η οποία επίσης έχει συνδεθεί με την προέλαση του ίδιου αυτοκράτορα στη Ρώμη. Θα μπορούσε ακόμη να υπονοείται και η συνδρομή πλοίων από τη Σαρδηνία στην αποστολή του πατρικίου Νικηφόρου από τη Σικελία στην Αφρική ή σε κάποια άλλη επιχείρηση την ίδια εποχή³⁹¹.

Ο πατρίκιος Νικηφόρος πρέπει να ήταν Αρμένιος, εφόσον ταυτίζεται με τον πατέρα του μετέπειτα αυτοκράτορα Φιλιππικού-Βαρδάνη (711-713)³⁹². Η αποστολή του δεν υπήρξε επιτυχής³⁹³, αφού δεν υλοποιήθηκε κανένα σχέδιο για περαιτέρω ενίσχυση του Νικηφόρου, ίσως και εξαιτίας της δολοφονίας του Κώνσταντος Β΄ το 668. Το εγχείρημα της επιβολής φορολογίας *per diagrapha seu capita atque nauticatione* στους κατοίκους και τους ιδιοκτήτες γης και πλοίων στην Καλαβρία, Σικελία, Αφρική και Σαρδηνία³⁹⁴ δείχνει ότι οι παράκτιες πόλεις της Αφρικής παρέμεναν συνδεδεμένες με τα νησιά της Δ. Μεσογείου ιδιαίτερα κατά την παρουσία του Κώνσταντος Β΄ στη Σικελία. Για την Αφρική υπάρχει και η μαρτυρία των αραβικών πηγών ότι οι κάτοικοί της αρνήθηκαν να δώσουν φορολογία στους Βυζαντινούς την εποχή αυτή³⁹⁵.

390. Ο αυτοκράτορας αυτός θα μπορούσε να είναι είτε ο Κώνστας Β΄, είτε ο Κωνσταντίνος Δ΄. Βλ. S. Mazzarino, *Su un'iscrizione trionfale di Turris Libisonis*, *Epigraphica* 2 (1940), 292-313. Guillou, *Recueil*, αρ. 230, 243-246, πίν. 230. D. Feissel, *Chroniques d'épigraphie byzantine 1987-2004* [Collège de France - CNRS. Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance - Monographies 20], Paris 2006, αρ. 1078. McCormick, *Eternal Victory*, 257. Zanini, *Le Italie bizantine*, 86. Martin, *Occident chrétien*, 632-633. Cosentino, *Prosopografia* I, 312 (Constantinus 17).

391. Βλ. Diehl, *Afrique*, 570. Pringle, *Defence*, 47-48. Christides, *Byzantine Libya*, 43 με την παρατήρηση ότι οι δυνάμεις αυτής της αποστολής δεν πρέπει να ήταν επαρκείς.

392. Αγάθων Διάκονος, *ACO* 2/2, 2, σ. 899,9. Θεοφάνης, 372,8 και 382,7-8, για την καταγωγή του Βαρδάνη από τη Μελιτηνή (Αρμενία Δ΄). Βλ. Λουγγής, *Δοκίμιο*, 24.

393. Βλ. Christides, *Byzantine Libya*, 43. Σε αυτήν, ίσως, αναφέρεται η αποστολή από τον Κώνσταντα Β΄ ενός αξιωματούχου με σκοπό τη συγκέντρωση φόρων: W. E. Kaegi, *Gigthis and Olbia in the Pseudo-Methodius Apocalypse and their Significance*, *BF* 26 (2000) 163-164 [στο εξής: Kaegi, *Gigthis and Olbia*].

394. Παύλος Διάκονος, *HL* V, 11, σ. 150. *LP* I, 344,2-4. Βλ. Dölger, *Regesten*, αρ. 234. Herrin, *Christendom*, 349-350. Για το περιεχόμενο αυτής της φορολόγησης και το αραβικό του πρότυπο βλ. Zuckerman, *Learning from the Enemy*, 81-83, 135. Βλ και πιο κάτω, σ. 251.

395. Βλ. Christides, *Byzantine Libya*, 43. Kaegi, *Gigthis and Olbia*, 163.

Μία εκδοχή αυτής της αντίδρασης θα μπορούσε να εξηγηθεί και από τη σχετική πληροφρορία των αραβικών πηγών για την αποπομπή ενός απεσταλμένου του βυζαντινού αυτοκράτορα από τον λιθικό διάδοχο του εξάρχου Γρηγορίου, Γεννάδιο, η οποία χρονολογείται ίσως πριν από την εγκατάσταση του Κωνσταντος Β΄ στη Σικελία (663)³⁹⁶. Παρά τις παραπάνω ανεπαρκείς επεμβάσεις της Κωνσταντινούπολης στη Δύση, η δυναμική των στόλων της γίνεται περισσότερο προφανής, κατά την επέμβαση τους στη Σικελία με σκοπό την κατάπιξη της εξέγερσης του Αρμενίου στρατηγού των Ανατολικών Μζεζ (668). Στρατεύματα και στόλοι από την Ιταλία, την Καμπανία, την Ιστρία, την Αφρική και την Σαρδηνία, δηλαδή στρατεύματα της ορθόδοξης Δύσης, αντιμετώπισαν αυτήν την ανταρσία και έστειλαν στην Κωνσταντινούπολη το κεφάλι του Μζεζ³⁹⁷.

Ο Κώνστας Β΄, ίσως εξαιτίας της δολοφονίας του, αλλά στη συνέχεια και ο διάδοχός του Κωνσταντίνος Δ΄, δεν κατάφεραν να στείλουν αρκετές δυνάμεις στόλου και στρατού στην Αφρική για να ανακόψουν την αραβική προέλαση· η αποκατάσταση, όμως, της βυζαντινής κυριαρχίας στην Αφρική, αλλά και η συμφωνία που ο Ιουστινιανός Β΄ έκανε με τους Άραβες, που αναφέρονται στον Βίο του πάπα Ιωάννη Ε΄ (685-686)³⁹⁸ και στον Παύλο Διάκονο³⁹⁹ αντίστοιχα, προβάλλουν τις προτεραιότητες της μειζονος πολιτικής της Κωνσταντινούπολης για τη Δύση. Η στρατιωτική επιστάση της Αφρικής, παρά το γεγονός ότι δεν αναφέρεται από τα βυζαντινά κείμενα της εποχής, δεν φαίνεται να σταμάτησε, αφού οι Άραβες, ενώ ίδρυσαν το 670 το Καϊρούαν (Qayrawan/Τυνησία), μία στρατιωτικού τύπου εγκατάσταση, αναγκάστηκαν να το επαναδιεκδικήσουν για να το αποκτήσουν οριστικά, ώστε από εκεί να επιχειρήσουν την κατάληψη της Καρχηδόνας (698)⁴⁰⁰.

Η εξασθένηση των στρατών των Εξαρχάτων (Ιταλίας και Αφρικής) προς τα τέλη του έβδομου αιώνα, που μαζί με τους στόλους της Δύσης στη Σαρδηνία και το Σέπτον, αναφέρονται λίγο αργότερα στη *jussio* του Ιουστινιανού Β΄ (687)⁴⁰¹, εξηγείται από την αντίσταση που ρέπει να προέβαλλαν όλες αυτές οι δυτικές στρατιωτικές μονάδες στις προσπάθειες του αυτοκράτορα αυτού να ελέγχει όλες ανεξαιρέτως τις επαρχίες της αυτοκρατορίας με στόλους αφοσιωμένους στην κεντρική εξουσία⁴⁰². Θα μπορούσαμε

396. Βλ. Pringle, *Defence*, 47.

397. *LPI*, 346, 6. Ο *exercitus per partes Sardiniae* υπήρξε μέρος των στρατευμάτων, τα οποία υπό τον εξάρχο Ιταλίας κατέπνιξαν την ανταρσία του Μζεζ (668). Παύλος Διάκονος, *HL* V, 12, σ. 150.

398. *LP I*, 366. Βλ. Zuckerman, *Learning from the Enemy*, 119.

399. Παύλος Διάκονος, *HL* VI, 11, σ. 168.

400. Βλ. Christides, *Byzantine Libya*, 43-46, 61, 105. Για τις συχνές μάχες που χρειάστηκε να δώσουν οι Άραβες με τους Βυζαντινούς και τους Βερβέρους, επικεφαλής των οποίων, σύμφωνα με αραβική πηγή, αναφέρεται ο Mornac: Christides, στο *ίδιο*, 47.

401. *ACO* 2/2, 2, σ. 886,24. Πρβλ. Haldon, *Praetorians*, 428. Zuckerman, *Learning from the Enemy*, 118-119.

402. Βλ. πιο κάτω, σ. 241.

να πούμε ακόμη ότι η αναγραφή της Σαρδηνίας στην αυτοκρατορική σάκρα τονίζει με έναν ιδιαίτερο τρόπο ότι κάποια μοίρα του στόλου, που βρισκόταν στο νησί αυτό, αποτελούσε την εναλλακτική λύση για την περίπτωση που οι στόλοι της Αφρικής θα έπρεπε είτε λόγω αντιπολιτευτικών εντάσεων (έξαρχος Γρηγόριος, 647), είτε εξωτερικών πιέσεων (Άραβες) να ανασυνταχθούν⁴⁰³. Η ναυτική αποστολή του 698, επί Λεοντίου, η οποία βρέθηκε μπροστά στη νέα πραγματικότητα ενός καλά οργανωμένου αραβικού στόλου⁴⁰⁴, αντιμετώπισε πέρα από τη διχοστασία στο εσωτερικό του στόλου και προβλήματα ανεφοδιασμού που οδήγησαν στη συνέχεια σε εξέγερση ακόμη και σε ανατροπή της κεντρικής εξουσίας με την ανάδειξη ενός δρουγγαρίου των Κιβυρραιωτών, του Τιβερίου-Αψιμάρου⁴⁰⁵. Η οριστική αποχώρηση από την Καρχηδόνα το 698 και η αδυναμία για εσωτερική συνοχή στο στόλο, που είχε αναλάβει την προστασία της, θα μπορούσε να οφείλεται στην αδυναμία συντονισμού των Καραβισιάνων με την κεντρική εξουσία ή ακόμη στην ελλιπή του υποδομή για να αντιμετωπίσει τις νέες προκλήσεις. Αν και οι αποτυχημένες προσπάθειες αρχικά ενός βυζαντινού στόλου το 702⁴⁰⁶ και του τελευταίου βυζαντινού αξιωματούχου στο Σέπτον, πατρικίου Ιουλιανού, να αποτρέψουν την παράδοση των τελευταίων εδαφών της Αφρικής στους Άραβες δεν περιγράφονται επακριβώς στις πηγές⁴⁰⁷, δείχνουν πάντως μία συνεχή προσπάθεια για να ανακτηθεί ο έλεγχος αυτής της περιοχής.

Οι στόλοι. Παρακμή και τέλος του στόλου των Καραβισιάνων

α. Σύνθεση και επιστροφή

Η αναγκαιότητα για τη μεταφορά του στρατού στη Δύση δια του στόλου αναδεικνύει τη διαχρονική σημασία της διατήρησης ισχυρών ναυτικών δυνάμεων της αυτοκρατορίας στη Μεσόγειο. Παρά τις συνεχείς πιέσεις αρχικά από τους Λογγοβάρδους στην Ιταλία και λίγο αργότερα από τους Πέρσες και στη συνέχεια τους Άραβες στην Αφρική, η κίνηση των πλοίων σε λιμάνια της Μεσογείου δεν σταματά. Το Σέπτον και η

403. Βλ. Oikonomidès, *Une liste arabe*, 129.

404. Βλ. Christides, *Byzantine Libya*, 79-80. Pryor - Jeffreys, *ΔΡΟΜΩΝ*, 28. Για τον απόηχο της ειδήσης της πτώσης της Καρχηδόνας στην Κωνσταντινούπολη, τις προετοιμασίες για την εκστρατεία ανακατάληψής της και την επιστροφή του στόλου στην Ανατολή που ανέτρεψε τον Λεόντιο και ανέδειξε τον Τιβέριο-Αψιμάρο βλ. Νικηφόρος (de Boor), 39,12-40,16 και Θεοφάνης, 370,6-371,8.

405. Νικηφόρος (de Boor), 39-40. Θεοφάνης, 370,23-25. Βλ. Λουγγής, *Δοκίμιο*, 26-27.

406. *Cont. Hispana*, 74, 354. Βλ. Christides, *Byzantine Libya*, 50.

407. Βλ. Pryor - Jeffreys, *ΔΡΟΜΩΝ*, 29.

Καρχηδόνα στην Αφρική, η Νεάπολη (Τυρρηνική θάλασσα) και η Ραβέννα (Αδριατική θάλασσα) στην Ιταλία, καθώς και νησιά, όπως οι Βαλεαρίδες, η Σαρδηνία, η Κορσική, η Σικελία και η Μάλτα, αποτελούσαν τον έβδομο αιώνα σημαντικά κέντρα για τον ανεφοδιασμό της Ρώμης, αλλά και της Κωνσταντινούπολης⁴⁰⁸. Παρά το γεγονός ότι η κίνηση εμπορικών πλοίων μαρτυρείται σποραδικά στις πηγές⁴⁰⁹, οι σχέσεις τους με τις υποτεταγμένες ναυτικές διοικήσεις των Εξαρχάτων (πλοία που ναυλοχούσαν στη Σαρδηνία, στον κόλπο της Νεάπολης κ.λπ.) ήταν πάντα σημαντικές για την Κωνσταντινούπολη⁴¹⁰. Τα πλοία της Σικελίας πρέπει να υπάγονταν στην Κωνσταντινούπολη από το 537⁴¹¹.

Η απαγόρευση, που επιβλήθηκε από τον Φωκά για τον απόπλου προς την Αφρική, ακόμη και σταγωγών πλοίων⁴¹², είναι ενδεικτική της σημασίας που έκρυβε η δυναμική των δυτικών στόλων για τη βυζαντινή πρωτεύουσα. Η ανατροπή άλλωστε του Φωκά από τον Ηράκλειο βασίστηκε στη συνδρομή των καστελλωμένων πολεμικών πλοίων, τα οποία οδηγήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη από το Εξαρχάτο της Αφρικής. Τόσο η περιγραφή του γνωστού επεισοδίου της κατάλυσης της βασιλείας του Φωκά, όσο και μία ακόμη σειρά από μνείες δείχνουν έμμεσα ότι ο στόλος των Καραβισιάνων είχε τις βάσεις του στη Δύση. Ο στόλος αυτός δεν έδρευε στην Κωνσταντινούπολη, ενώ οι ελάχιστες αναφορές για τις κινήσεις του έως τα τέλη του έβδομου αιώνα, τον συνδέουν με τα νησιά του Αιγαίου (Κέα και Σκιάθο), που ανήκαν διοικητικά στην υπαρχία του Ιλλυρικού⁴¹³ και φαίνεται ότι ήταν θαλάσσιοι σταθμοί επικοινωνίας για τα ταξίδια από τη Δύση προς την Κωνσταντινούπολη. Ακόμη και η πιο επίσημη μνεία για τους Καραβισιάνους, η οποία βρίσκεται στη *jussio* του Ιουστινιανού Β΄, με τον όρο *Cabarisianis*, έχει ερμηνευθεί με ποικίλους τρόπους γενικά όμως, είναι αποδεκτό πάνω από όλα, ότι η διατύπωση *exercitus Italiae deinde ex Cabarisianis et Septensianis* αφορά στόλους με γενικό ορμητήριο τη Δ. Μεσόγειο. Η έκφραση *Cabarisianis et Septensianis*

408. Βλ. Diehl, *Ravenne*, 200. Lewis, *Naval Power*, 73-74 και 114. McCormick, *Origins*, 628.

409. Για τα λιμάνια της Αφρικής Βυζάκιον, Θήνες και Καρχηδόνα βλ. *Doctrina Jacobi* V, 20, σ. 215. Για την Πεντάπολη: Βίος Ιωάννη Ελεήμονος, 354,55. Ενδεικτικά για το πρώτο μισό του έβδομου αιώνα βλ. McCormick, *Origins*, 852-853 αφ. (1, 3-5, 7, 9-11, 12-13).

410. Βλ. Fr. R. Trombley, *Mediterranean Sea Culture Between Byzantium and Islam c. 600-850 A.D.*, στο: *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)* [ΙΒΕ/ΕΙΕ - Διεθνή Συμπόσια 9], Αθήνα 2001, 133-169. S. Cosentino, *La flotte byzantine face à l'expansion musulmane. Aspects d'histoire institutionnelle et sociale (VIIe-IXe siècles)*, *BF* 28 (2004), 3-20.

411. *NJ* LXXV, σ. 378 και CIV, σ. 500. Βλ. Lounghis - Blysidu - Lampakes, *Regesten*, αφ. 1143.

412. Ιωάννης Νικίου, 109, σ. 431. Βλ. και πιο πάνω, σ. 215.

413. Π. Γιαννόπουλος, 'Η οργάνωση του Αιγαίου κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, *Πρακτικά Συνεδρίου Τριήμερο Αιγαίου*, 21-23. 12. 1989, 210-211, 213 [= *Παρνασσός* 32 (1990) 200-224] (στο εξής: Γιαννόπουλος, 'Η οργάνωση του Αιγαίου). Malamut, *Iles*, I, 157. McCormick, *Origins*, 503-504.

*seu de Sardinia atque de Africano exercitu*⁴¹⁴, που βρίσκεται στο καταληκτικό τμήμα της αναγραφής των διοικήσεων της αυτοκρατορίας στη *jussio* του 687, είτε περιγράφει την εσωτερική ιεραρχική δομή των στόλων της αυτοκρατορίας, είτε παραπέμπει σε παρατακτική απαριθμηση τους στη Δύση (Κάλιαρι και Σέπτον), δείχνει ότι στα τέλη του έβδομου αιώνα, οι μόνες περιοχές που θα μπορούσαν να διαθέτουν οργανωμένες ναυτικές μοίρες βρίσκονται στη Δύση⁴¹⁵.

Η εικόνα μίας διάσπαρτης ναυτικής δύναμης ανάμεσα στην Αφρική (Σέπτον) και τη Σαρδηνία είναι ανάλογη με εκείνη που περιγράφουν οι αφηγηματικές πηγές για τις κινήσεις του στόλου των Καραβισιάνων στα παράλια του Ιλλυρικού και όχι στην Κωνσταντινούπολη. Ναυτικές δυνάμεις με πολεμικό χαρακτήρα δεν μνημονεύονται στην Ανατολή. Τα καστelloμένα πλοία του Ηρακλείου ξεκίνησαν από την έδρα του Εξαρχάτου της Αφρικής, την Καρχηδόνα το 610⁴¹⁶. Οι καστelloμένοι κάρραβοι, τους οποίους είχε την εντολή να διαθέσει στον πάπα Δόνο (676-678) και την ακολουθία του για να ταξιδέψουν στην Κωνσταντινούπολη, ο έξαρχος Θεόδωρος, είχαν αφηρησία τους την Ιταλία⁴¹⁷. Αυτό το είδος των πλοίων, που ανήκε στα Εξαρχάτα, αποτελούσε κατά πάσα πιθανότητα το σημαντικότερο τμήμα του στόλου των Καραβισιάνων και σχετιζόταν με επίσημες αποστολές. Ο επικεφαλής στρατηγός του στόλου των Καραβισιάνων, που οπωσδήποτε προέρχεται από ιουστινιάνεια ή μετά-ιουστινιάνεια διοικητική διευθέτηση⁴¹⁸ δεν εδρεύει στην Κωνσταντινούπολη, αλλά εμφανίζεται στο Αιγαίο με εξαιρετικά περιορισμένη δράση. Θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ο στόλος αυτός είχε ως τόπο εκκίνησης την Ιταλία, αλλά την εποχή κατά την οποία εμφανίζεται ο στρατηγός των καράβων (έβδομος αιώνας), οι βυζαντινές κτήσεις στην Ιταλία συρρικνώνονται. Τμήματα του στόλου αυτού είναι λογικό να αναζητήσουν καταφύγιο στη Σικελία ή τη Σαρδηνία και να αναπτυχθούν κατά καιρούς και σε περιοχές του Αιγαίου, οι οποίες προσφέρονταν για τη διατήρηση της επικοινωνίας της Δύσης με την πρωτεύουσα.

Η αποδυνάμωση των στρατιωτικών δυνάμεων της Ιταλίας, με την εισβολή και την επακόλουθη νηφμη εγκατάσταση των Λογγοβάρδων, εμπόδιζε επιπλέον την ενίσχυση και τον ανεφοδιασμό των βυζαντινών κτήσεων στην Ισπανία. Όταν, όμως, αυτό

414. *Cabarisanis/Carabisianis*: Ch. Diehl, *L'origine du régime des thèmes dans l'empire byzantin*, στο: *Études byzantines*, Paris 1905, 276-292. Zuckerman, *Learning from the Enemy*, 118 σημ. 123. *Cabarisanis/Calarianis*: Antoniadis-Bibicou, *Histoire maritime*, 65-68. Λεονταίου, *Κωνσταντίνος Δ΄*, 98.

415. *ACO* 2/2, 2, σ. 886,24-25.

416. Θεοφάνης, 298,16.

417. *ACO* 2/2, 1, σ. 10,3. Ο τύπος αυτού του πλοίου θα μπορούσε να παραπέμπει στους βαλλιστροφόρους δρόμωνες, τους οποίους το *Στρατηγικόν του Μανρικίου* (έκδ. G. T. Dennis - E. Gamillscheg, *Das Strategikon des Maurikios* [CFHB 17], Wien 1981, 468,15-17) προτρέπει να «καστελλώσουν»: *χρησίμους δὲ τοξότας ἐν αὐτοῖς βάλλειν καὶ γενναίους, καὶ καστelloῦσαι αὐτούς* βλ. I. E. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινοῦ Κράτους*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1987, 645.

418. Η αναφορά του *quaestor Justinianus exercitus* σε δύο Νεαρές (*NJ* XLI, σ. 261 και L, σ. 293-294) του 536 και 537 αντίστοιχα. Βλ. Lounghis - Blysidu - Lampakes, *Regesten*, αρ. 1098 και 1123.

ήταν απαραίτητο, είναι φυσικό να χρησιμοποιείται ο δρόμος μέσω του Εξαρχάτου της Αφρικής. Έτσι, διατηρείται ο μεγάλος στόλος των καστελωμένων πλοίων στην Αφρική, ίσως προερχόμενος από την αξιοποίηση των υποδομών που είχαν εγκαθιδρυθεί από την εποχή του Ιουστινιανού Α', η πολιτική του οποίου για την ανάκτηση της Δύσης προέβλεπε την τοποθέτηση αξιόμαχου στρατού και δρομώνων υπό τριβούνιο και δούκα στο Σέπτον. Σύμφωνα μάλιστα με διάταγμά του, οριζόταν ότι ο Βελισάριος έπρεπε να ελέγχει, έχοντας ως έδρα το Σέπτον, το πέρασμα ανάμεσα στην Αφρική και την Ισπανία, αλλά και ολόκληρο το δυτικό τμήμα της Μεσογείου από την Ισπανία έως τη Γαλατία⁴¹⁹. Οι ρυθμίσεις του διατάγματος αυτού θυμίζουν, τηρουμένων των αναλογιών, τη *jussio* του Ιουστινιανού Β' (687), στην οποία οι στρατοί των Εξαρχάτων (Ιταλίας και Αφρικής) με τους στόλους της Δύσης στη Σαρδηνία και το Σέπτον αποτελούσαν αντίστοιχα στρατηγικά σημεία στήριξης της αυτοκρατορίας στη Δύση.

Ανασύνταξη αυτών των ναυτικών δυνάμεων παρατηρείται, όταν οι εξαιρετικές συνθήκες υπαγόρευαν μία καθολική επιχείρηση σε έκτακτες περιπτώσεις. Ο συνασπισμός των στρατιωτικών δυνάμεων της Ιστρίας, Καμπανίας, Σαρδηνίας και Αφρικής που το 668 μεταφέρθηκαν με στόλο στη Σικελία για να καταστείλουν την ανταρσία του Αρμενίου στρατηγού των Ανατολικών Μζεξ στις αρχές της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ.⁴²⁰, είναι ενδεικτικός για τον τρόπο που αντιδρούσαν αυτοί οι παλαιοί δυτικοί στόλοι στην ανατροπή των συσχετισμών που επιχειρήθηκε να επιβληθούν από το θεματικό στρατό των Ανατολικών. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε, αν η δραστηριοποίηση αυτή ορίστηκε με αυτοκρατορική κέλευση ή εντολές που ξεκινούσαν από την Κωνσταντινούπολη προς τον έξαρχο της Ιταλίας, ή εάν η κίνηση αυτή υπήρξε αυτόβουλη στο πλαίσιο των Εξαρχάτων. Ακόμη, όμως, και αν η κοινή αντίδραση αυτών των στρατιωτικών δυνάμεων αποτέλεσε αντίδραση των Εξαρχάτων, και πάλι η κατάπιξη της ανταρσίας, πέρα από την αποσόβηση του κινδύνου της μόνιμης ή μακροπρόθεσμης παραμονής ενός ανατολικού στρατού στη Δύση, ήταν επωφελής για την κεντρική εξουσία της Κωνσταντινούπολης.

Η ελευθερία κίνησεων των εξάρχων σε σχέση με την Κωνσταντινούπολη, αν και δεν μαρτυρείται πάντοτε άμεσα στις πηγές, είναι προφανής και πολλές φορές καθορίζεται από τις τοπικές ισορροπίες και συγκυρίες και κυρίως τους ανταγωνισμούς ανάμεσα στη Ρώμη και τη Ραβέννα. Η τάση για αυτόνομη δραστηριοποίηση σε ζητήματα στρατιωτικά και οικονομικά, είναι αρκετά έντονη στα Εξαρχάτα και θα εκφραστεί κατά τις ακραίες αντιδράσεις τους με ανταρσίες, στις οποίες ηγήτορες εμφανίζονται οι εκπρόσωποι αυτής της ανωτάτης τους αρχής. Κάθε αμφίρροπη κατάσταση που εμφανίζεται στα Εξαρχάτα επηρεάζει τις σχέσεις ανάμεσα στους στόλους της Δύσης και της

419. *CJ I*, 27,2. Βλ. Lounghis – Blysidu – Lampakes, *Regesten*, αρ. 1010. Λουγγής, *Ιουστινιανός*, 172.

420. Θεοφάνης, 352,2-4. *LPI*, 346,5-8. Παύλος Διάκονος, *HL V*, 12, σ. 150. Βλ. Guillou, *Régionalisme*, 160. Για την πολιτική σημασία της στάσης του στρατηγού των Ανατολικών Μζεξ το 668 βλ. Βλυσίδου, στο: *Μικρά Ασία των θεμάτων*, 70-71.

Κωνσταντινούπολης. Οι διακυμάνσεις αυτές ήταν τον έβδομο αιώνα άμεσα εξαρτώμενες από το περιθώριο κινήσεων που άφηνε σε αυτούς τους στόλους η κεντρική πολιτική της Κωνσταντινούπολης⁴²¹. Μία συγκεχυμένη πληροφορία που βρίσκεται σε παραλλαγή της παράδοσης σχετικά με ανταρσία του Φωκά στα *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως* θα μπορούσε να σχετίζεται με μετακίνηση στρατευμάτων, μάλλον της στρατιάς στο Δούναβη (;), υπό τις διαταγές του στην πρωτεύουσα⁴²². Στην περιγραφή αυτού του επεισοδίου σχετικά με την ανατροπή του Μαυρικίου, γίνεται αναφορά σε επιστροφή στρατού από τη Λογγοβαρδία, η οποία πιθανότατα είναι ετερόχρονη. Η διήγηση αυτή τοποθετεί το επεισόδιο στο Δίπλιον (στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο), όπου υπήρχε ναός του Αγίου Φωκά⁴²³. Αν σε αυτή την ασαφή αφήγηση δεν συγγέεται η γνωστή ανταρσία του Φωκά το 610 που ανέτρεψε τον Μαυρίκιο, είναι πιθανό να συμψύρονται οι αναστατώσεις που επήλθαν κατά την, όχι πολύ μεταγενέστερη, επιστροφή στην Ανατολή τμημάτων των θεματικών στρατών από κάποια εκστρατεία, όπως αυτή που είχε επικεφαλής τον στρατηγό του Κώνσταντος Β', Σαβώριο, το 668. Οι ομαλές σχέσεις με τη Ρώμη και οι συμφωνίες ειρήνης, που ο Φωκάς είχε συνάψει με τους Λογγοβάρδους⁴²⁴, θα μπορούσαν να είναι ο πυρήνας της μνείας περί Λογγοβαρδίας του χωρίου των *Πατρίων*, καθώς το κείμενο αυτό χρονολογείται αφού η Λογγοβαρδία είχε αποτελέσει ένα από τα θέματα της Δύσης⁴²⁵.

Η πιο γνωστή μνεία ναυτικής αποστολής που ξεκίνησε για την Κωνσταντινούπολη το 610 από τη Δύση (Εξωρχάτο Αφρικής), η οποία, αυτή τη φορά απαντά σε πολλές πηγές και δείχνει ότι αφορούσε έναν μεγάλο στόλο⁴²⁶, σχετίζεται με τα καστελωμένα πλοία της Καρχηδόνας, που συνέβαλαν στην κατάλυση της βασιλείας του Φωκά. Πάντως έκτοτε, οι μνείες για τις ναυτικές δυνάμεις της αυτοκρατορίας στη βασιλεία του Ηρακλείου είναι λίγες, αλλά όχι εντελώς απούσες από τις πηγές, όπως το 618, οπότε σημειώνεται ότι ο Ηράκλειος σκεφτόταν να γυρίσει στην Καρχηδόνα⁴²⁷ και το 626, οπότε στόλος συμμετέχει στην αντιμετώπιση αποκλεισμού (όπως και το 678 και το 717)⁴²⁸, αρχίζει και γίνεται αρκετά προφανές ότι ένας στόλος, στην αρχή με βάση τη Δύση έρχεται στην πρωτεύουσα και προσφέρει τη στρατιωτική του συνδρομή, όταν το

421. Diehl, *Ravenne*, 411-417.

422. *Πάτρια*, 169. Για την ανέγερση του ναού του Αγίου Φωκά, προστάτη των ναυτικών, βλ. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin I: le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique*, III: *les églises et les monastères*, Paris 1969², 497.

423. Βλ. Berger, *Patria*, 277-280.

424. Βλ. Christou, *Byzanz und die Langobarden*, 157-161.

425. Για τη Λογγοβαρδία βλ. και πιο κάτω, σ. 298 και 397.

426. *Περὶ ἐπιβολῆς κατὰ βασιλέων γεγυνοίας. Δ. Ἐκ τῆς ἱστορίας Γεωργίου μοναχοῦ, Excerpta de insidiis*, ἐκδ. C. de Boor, Berlin 1905 (ανατύπ. Hildesheim 2003), III, 185,6: πλοῖα πολλὰ ἐξοπλίσας καὶ στρατὸν ἄπειρον.

427. Νικηφόρος, 32,10-11. Θεοφάνης, 353,19-23.

428. Νικηφόρος, 54,14-19. Θεοφάνης, 397,9-12.

απαιτούν οι περιστάσεις⁴²⁹. Ο στόλος αυτός ενισχύεται σημαντικά και παίρνει στρατιωτικό χαρακτήρα, όταν ο Κώνστας Β΄ εκστρατεύει στη Δύση με σκοπό την ανάκτησή της με την παλαιά ιουστινιάνεια σημασία της υποταγής της στον αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης.

Μολονότι το πρώτο εγχείρημα αυτού του πολεμικού στόλου, η ναυμαχία στο Φοίνικα (655), δεν είχε θετικό αποτέλεσμα, η εμφάνισή του κοντά στη Μικρά Ασία, εκεί που είχαν ήδη οργανωθεί και τα στρατιωτικά θέματα των Αρμενιάκων και των Ανατολικών, έδειχνε τουλάχιστον την πρόθεση για την κοινή δράση στρατού και στόλου. Έκτοτε η συμβολή του στόλου αρχίζει να γίνεται τόσο σημαντική, όσο και εκείνη του στρατού για την πραγματοποίηση των εκστρατειών, που ξεκινούσαν από την Ανατολή και κατευθύνονταν στη Δύση. Το αίτημα της νέας οργάνωσης στόλου, που θα εξυπηρετούσε τους πολιτικούς προσανατολισμούς της Ανατολής, επανέρχεται κάθε φορά που η ανάκτηση της Δύσης ή μέρους αυτής τίθεται ως προτεραιότητα στις πολιτικές επιδιώξεις της Κωνσταντινούπολης⁴³⁰. Η απόπειρα του Κώνσταντος Β΄ να επιχειρήσει στρατιωτικά με το στόλο στην Ανατολή το 655, έμοιαζε με γενική πρόβα για τις δυναμικές δυνατότητες του νέου αυτού στόλου, που όντας κοντά στις βάσεις ναυπήγησής του (Ισαυρία, Λυκία, Κιλικία, Παμφυλία)⁴³¹ μπορούσε ακόμη και σε περίπτωση αποτυχίας εύκολα να αποκατασταθεί, όπως και έγινε, αφού το 662 εκκίνησε και πάλι για τη Δύση.

Η εντυπωσιακή για τα δεδομένα της εποχής συγκρότηση ενός βυζαντινού στόλου στην Ανατολή, όχι περιορισμένου, ως την εποχή αυτή, αλλά μεγάλου και ισχυρού, όπως στη Δύση, πρέπει από την πρώτη στιγμή να σηματοδότησε την ανατροπή των παλαιών ισορροπιών στη Μεσόγειο, όπως είχε γίνει ήδη με τη Μικρά Ασία. Αυτή η επιβολή σε Ανατολή και Δύση με στρατιωτικά μέσα, την οποία καταδικάζουν όλες οι πηγές, φαίνεται ότι επιχειρήθηκε να ανακοπεί με τη δολοφονία του Κώνσταντος Β΄ (668)⁴³². Αν οι Καραβισιάνοι ως τότε ήταν οργανωμένοι με βάση κάποιον αριθμό πλοίων που

429. Για το Βούκινον ως τόπο εκκίνησης του *Ρωμαϊκού στόλου* βλ. *Πάτρια*, 231. Για αναφορές εκκίνησης ή άφιξης στόλων στην Κωνσταντινούπολη ενδεικτικά βλ. R. Guiland, *Études de topographie de Constantinople byzantine* [BBA 35], II, Berlin-Amsterdam 1969, 82-87, 93-98.

430. Για τη συγκρότηση πολεμικού στόλου βλ. J. B. Bury, *The Naval Policy of the Roman Empire in Relation to the Western Provinces from the 7th to the 9th Century*, στο: *Centenario della nascita di Michele Amari*, II, Palermo 1910 (ανατύπ. 1990), 26 [στο εξής: Bury, *Naval Policy*]. Antoniadis-Bibicou, *Histoire maritime*, 79.

431. Οι νότιες ακτές της Μικράς Ασίας πρέπει να αποτελούσαν για την Κωνσταντινούπολη την πιο κοντινή περιοχή με πλούσια ξυλεία κατάλληλη για ναυπήγηση πλοίων: M. Lombard, *Espaces et réseaux du Haut Moyen Âge* [Le savoir historique 2], Paris 1972, 136-137 (στο εξής: Lombard, *Espaces et réseaux*). Οι ναυτικές συγκρούσεις με τους Άραβες ήταν επαναλαμβανόμενες από το 655 (Φοίνιξ: Θεοφάνης, 332, 16 345, 28 και 385, 6· Σύλλαιον: Θεοφάνης, 354, 8-11).

432. Αυτός είναι, ίσως, ο λόγος που ο Eickhoff (*Seekrieg*, 99) ισχυρίστηκε ότι ο λόγος που παρήκμασε ο στρατός του Κώνσταντος Β΄ ήταν η διαφθορά.

ναυλοχούσαν στα Εξαρχάτα της Αφρικής και της Ιταλίας, είχαν δηλαδή τις βάσεις τους στη Δ. Μεσόγειο, με την παρουσία των πολυάριθμων στρατιωτικών δυνάμεων του Κώνσταντος Β΄, ήταν φανερό ότι όχι μόνο έπρεπε να υπαχθούν στην αυτοκρατορική αρχή, αλλά κυρίως στις ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις που προέρχονταν από την Ανατολή, τις οποίες είχε φέρει μαζί του στη Δύση ο αυτοκράτορας.

Δεν ήταν η πρώτη φορά που Αρμένιοι αρχηγοί είχαν αναλάβει αποστολές στη Δύση⁴³³. Η γενικότερη τους καταξίωση στην ανώτατη ιεραρχία των μικρασιατικών θεμάτων, όπως και η ανάδειξή τους στην αυτοκρατορική αυλή, εξυπηρετούσε την πολιτική της στρατιωτικής ανασύνταξης των Εξαρχάτων υπό την άμεση αυτοκρατορική επιτήρηση, ενόψει των πιέσεων των Λογγοβάρδων στην Ιταλία και των Αράβων στη Μεσόγειο. Αρμένιοι είχαν διοριστεί εξάλλου, και παλαιότερα επικεφαλής των Εξαρχάτων. Πέρα από τους Αρμένιους επικεφαλής των στρατών των Αρμενιάκων και των Ανατολικών, Σαβώριο και Μζεξ που ο Κώνστας Β΄ είχε μεταφέρει στην Ιταλία, στον Αρμένιο πατριό Νικηφόρο, εμπιστεύθηκε την αποστολή του στόλου από τη Σικελία ανάμεσα στο 663-668, για να υπερασπίσει το *Hadrumetum* στη Β. Αφρική από τους Άραβες⁴³⁴. Όπως οι παραπάνω αναφορές οδηγούν έμμεσα στη διαπίστωση για τη συμβολή των στρατιωτικών δυνάμεων της Ανατολής στη σταθεροποίηση της βυζαντινής κυριαρχίας στη Δύση, έτσι και οι μνείες των Καραβισιάνων, που εμφανίζονται προς το τέλος του έβδομου αιώνα⁴³⁵, δείχνουν να συνδέονται με την ανασυγκρότηση των ναυτικών δυνάμεων στη Δ. Μεσόγειο κατά την εκστρατεία του Κώνσταντος Β΄ στην Ιταλία. Από το 662, που ο μεγάλος στόλος του αυτοκράτορα από την Ανατολή έκανε αυτή τη μεγαλειώδη εκστρατεία στη Δύση, ως το 668, οπότε ο στόλοι των Εξαρχάτων της Ιταλίας και της Αφρικής (*per partes Histriae, alii per partes Campaniae, nec non et alii per partes Sardiniae Africae*) καταπνίγουν την ανταρσία του Μζεξ στη Σικελία⁴³⁶, τα πράγματα δείχνουν ότι οι στόλοι στη Δύση εξαρτώνται άμεσα από τη διοικητική εποπτεία της νέας ορθόδοξης κυβέρνησης στην Κωνσταντινούπολη, κάτι που συνεχίζει να ισχύει και επί Ιουστινιανού Β΄, όπως φαίνεται από τη σάκρα του 687. Η κατανομή των μικρότερων αυτών στόλων σε όλες αυτές τις ναυτικές βάσεις κάνει εξάλλου, φανερή την ως τότε ζωτική τους συμβολή στη διατήρηση της βυζαντινής κυριαρχίας στη Δύση.

Η ναυτική δυναμική των Εξαρχάτων, που διέθεταν μεγάλους στόλους πρέπει να ενισχύθηκε σημαντικά και να ανανεώθηκε διοικητικά ανάμεσα στο 662 και το 668. Η παρουσία του Κώνσταντος Β΄ με έναν αρκετά μεγάλο στρατό στη Δύση και η επιλογή

433. Βλ. πιο πάνω, σ. 66-67.

434. Βλ. Pringle, *Defence*, 47-48, 199-200.

435. Βλ. πιο πάνω, σ. 128 σημ. 806. Επίσης, βλ. T. C. Lounghis, *Byzantium in Eastern Mediterranean: Safeguarding East-Roman Identity* (υπό επεξεργασία).

436. *LP*, I, 346,5-8. Πάυλος Διάκονος, *HL* V, 12, σ. 150. Πρβλ. L. Alfonsi, *La Sicilia nell'istoria di Paolo Diacono*, στο: *Byzantino-Sicula II: Miscellanea di scritti in memoria di Giuseppe Rossi Taibbi*, Palermo 1975, 45-49.

των Συρακουσών ως έδρας της εκστρατείας, στόχευε, ανάμεσα στα άλλα, στην άμεση πρόσβαση τόσο στις ιταλικές κτήσεις της αυτοκρατορίας (Ραβέννα και Ρώμη), αλλά και στο, πολύ πιο ανθηρό από το αντίστοιχο της Ιταλίας, Εξαρχάτο της Αφρικής (Καρχηδόνα), η ανοικτή επικοινωνία με το οποίο ήταν πάντοτε συνδεδεμένη με τη βυζαντινή κυριαρχία στη Δ. Μεσόγειο. Από τις Συρακούσες, εξάλλου, που υπήρξαν και η έδρα του Βελισαρίου μετά την κατάκτηση της Σικελίας, καταπνίγηκε και η ανταρσία του στρατού της Αφρικής κατά του απεσταλμένου της Κωνσταντινούπολης στρατηγού Σολόμωνος, αλλά από εκεί άρχισε και πάλι ο Βελισάριος να μοιράζει την υπατική του χορηγία το 535, πράγμα που ανέδειξε τη Σικελία σε διοικητική έδρα ολόκληρης της Δύσης⁴³⁷.

Μετά τη δολοφονία του Κώνσταντος Β΄ στις Συρακούσες της Σικελίας, οι μνείες για τους στρατηγούς των καράβων στα νησιά του Αιγαίου, που βρίσκονται κοντά στην ελλαδική ενδοχώρα (Σκιάθο⁴³⁸, Κέα⁴³⁹) καθιστούν πιθανόν το ενδεχόμενο αυτές οι μικρές μοίρες του στόλου των καράβων να βρέθηκαν εκεί, ως τμήματα που επέστρεψαν στο Ιλλυρικό μετά την επιστροφή του στόλου στον Φοίνικα (Λυκία, Μικρά Ασία) υπό τον Σαβώριο το 668⁴⁴⁰. Οι μνείες, ωστόσο, για τον στρατηγό των καράβων Σισίνιο, ο στόλος του οποίου είχε αγκυροβολήσει στη Σκιάθο και ενίσχυσε την άμυνα της Θεσσαλονίκης (676-678), καθώς και τον *strategum caravanianorum* Θεόφιλο, ο οποίος φαίνεται να υποδέχθηκε με αυτοκρατορική εντολή του Ιουστινιανού Β΄ τον πάπα Κωνσταντίνο στην Κέα (711) εμφανίζονται μετά τη δολοφονία του Κώνσταντος Β΄ και την επακόλουθη διάλυση του στόλου του.

Η συγκρότηση ενός μεγάλου στόλου για την εκστρατεία στη Δύση, με τον οποίο το 662/3 μεταφέρθηκαν από την Ανατολή πολυάριθμα τμήματα των θεματικών στρατών των Ανατολικών και των Αρμενιάκων, σε εποχή μεγάλης ύφεσης, επιβεβαιώνει την επαναφορά στην επικαιρότητα της στρατιωτικής πολιτικής της ανάκτησης, η οποία παρέπεμπε στις ιουστινιάνειες υπερπόντιες εκστρατείες του έκτου αιώνα. Η εξάπλωση στο Ιλλυρικό της ανυπακοής προς τη μονοθελητική πολιτική του αυτοκράτορα Κώνσταντα Β΄, είχε ως αφετηρία τη Ρώμη και εκφράστηκε με την καταδίκη του διατάγματος του «Τύπου» (648)⁴⁴¹. Οι χερσαίες και οι παράλιες περιοχές, στις οποίες ο στόλος των Καραβισιάνων αναφέρεται από τις πηγές να ναυλοχεί, υπάγονταν στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία του πάπα της Ρώμης. Η ναυτική διαδρομή του στόλου του Κώνσταντος Β΄ στο Αιγαίο, κατά την εκστρατεία του προς τη Δύση, και η μαρτυρούμενη στάθμευσή του στα παράλια της Αθήνας υποδεικνύουν ότι το πέρασμά του από τα λιμάνια του ελ-

437. Βλ. Λουγγής, *Ιουστινιανός*, 205-206.

438. Θαύματα Αγίου Δημητρίου, 231,7. Βλ. Malamut, *Iles*, 272.

439. *LP I*, 390,10-11. Βλ. Malamut, *Iles*, 68, 269-270.

440. *LP I*, 343,6: ο στόλος του Κώνσταντος Β΄ διαπλέει *per litoraria in Athenas et exinde Taranto*.

441. *ACO 2/1*, σ. 390,12. Βλ. Dölger, *Regesten*, σφ. 225.

λαδικού χώρου θα επέβαλε στα τοπικά τμήματα των Καραβισιάνων⁴⁴² την εξυπηρέτηση των αναγκών της εκστρατείας. Η αναφορά επίσης για την άφιξη του στόλου αυτού στον μυθό ενός μεγάλου κόλπου στον Τάραντα⁴⁴³, το διαχρονικά πολεμικό λιμάνι της Ν. Ιταλίας, θα μπορούσε να παράσχει μία ακόμη ένδειξη για τον αριθμό των ναυτικών δυνάμεων που πήραν μέρος στην εκστρατεία.

Όταν το 668 κάποιο τμήμα του στόλου περιβάλλει τον Κωνσταντίνο Δ΄ στην Κωνσταντινούπολη και συμβάλλει στην άνοδό του στο θρόνο, τα δύο προφανώς υποστηρικτικά του Κώνσταντος Β΄ μικρασιατικά θέματα επαναστατούν, το Αρμενιάκων στη Μικρά Ασία (667) και το Ανατολικών στη Σικελία (668). Ο νέος συσχετισμός που διαμορφώνεται οδηγεί αναπόφευκτα στις ισορροπίες, οι οποίες θυμίζουν την εποχή του Φωκά και του Ηρακλείου, με την επέμβαση του δυτικού στόλου στην Ανατολή. Όσα πλοία, όμως, βρίσκονται κοντά στην Κωνσταντινούπολη είναι οπωσδήποτε ολιγάριθμα, επιβεβαιώνοντας ότι ο Κωνσταντίνος Δ΄, αν και παρέλαβε ένα μεγάλο πολεμικό στόλο στη Δύση, από τον προκάτοχό του Κώνσταντος Β΄, είχε το 668 πράγματι, όπως επισημαίνεται από μία δυτική πηγή, όσο στόλο μπορούσε: *classe qua potuit palatium petiit et tronum gloriose triumphando conscendit*⁴⁴⁴, δείχνοντας ότι μόνο ένα τμήμα του στόλου ήταν στο πλευρό του, πράγμα που φάνηκε και από την αδυναμία του να αποτρέψει στη συνέχεια την αραβική πολιορκία ανάμεσα στο 672-678.

Η αποδυνάμωση του στόλου πρέπει να οφείλεται στο γεγονός ότι το 668 επικέντρωσε τις δυνάμεις του στην καταστολή της εξέγερσης του στρατού των Ανατολικών στη Σικελία⁴⁴⁵ ενώ, ίσως λίγο νωρίτερα ένα άλλο μεγάλο τμήμα του υπό τον στρατηγό των Αρμενιάκων Σαβώριο, επιστρέφοντας στην Ανατολή βρήκε κλίμα εχθρικό και αντιμετώπισε αντίδραση από τον νεαρό διάδοχο⁴⁴⁶, ανάλογη με εκείνη που είχε συναντήσει κατά τη στρατιωτική εξέγερσή του ο Φωκάς. Το τμήμα του στόλου που έφυγε από τη Δύση, πιθανότατα λίγο πριν από τη δολοφονία του Κώνσταντος Β΄ το 668, δεν πρέπει να κατευθύνθηκε εξαρχής προς την Κωνσταντινούπολη και προτίμησε να πλεύσει προς τη Μικρά Ασία. Ο Φοίνικας ταυτίζεται με την ομώνυμη ακτή της Λυκίας, κοντά στην οποία ο αυτοκρατορικός στόλος είχε αποπλεύσει για πρώτη φορά, επί Κώνσταντος Β΄. Ο στρατηγός Σαβώριος οδήγησε εκεί το θεματικό γράτευμα, επειδή η περιοχή παρείχε ευνοϊκές προϋποθέσεις για την υποδοχή του, όπως φάνηκε λίγο μεταγενέστερα με την οργάνωση πολύ κοντά της του μεγάλου θεματικού στόλου των Κιβυρραιωτών⁴⁴⁷.

442. Οι μνείες περί Κέας και Σκιαθού δείχνουν δύο νησιά πολύ κοντά στις ακτές, οι οποίες ανήκαν στο Ιλλυρικό και όχι τη Σάμο: Pryor - Jeffreys, *ΔΡΟΜΩΝ*, 25.

443. Παύλος Διάκονος, *HL V*, 7, σ. 147.

444. *Cont. Hispana*, 40, 345. *Cont. Byzantia Arabica*, 25, 344.

445. *LPI*, 346,5-8. Βλ. Guillou, *Régionalisme*, 158 σημ. 66. Διαφορετικά προσεγγίζει το θέμα ο Haldon (*Praetorians*, 450-452). Βλ. τώρα, Βλυσίδου, στο: *Μικρά Ασία των θεμάτων*, 71-72.

446. Θεοφάνης, 350,20-354,12-13.

447. Βλ. σχετικά, πιο κάτω, σ. 277.

Αν και οι διαδοχικές ανταρσίες των στρατών που είχαν εκστρατεύσει στη Δύση με τον Κώνσταντα Β΄ καταστέλλονται μετά την επιστροφή του στόλου, το 667-668 στη Μικρά Ασία με τον στρατηγό των Αρμενιάκων Σαβώριο, το 668 στη Σικελία, με τον στρατηγό των Ανατολικών Μζεξ και το 669 στην Κωνσταντινούπολη με τα ακέφαλα τμήματα των Ανατολικών, οι στόλοι των περιοχών της Δύσης, που μένουν πιστοί στον νέο αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Δ΄, δεν είναι ικανοί να αντιμετωπίσουν τους Άραβες ανάμεσα στο 672-676, κατά την επιδρομή τους στα παράλια της Σικελίας⁴⁴⁸, όπως και οι στόλοι που παραμένουν στην Ανατολή δεν κατορθώνουν την πρόληψη της αραβικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης την ίδια ακριβώς εποχή. Αυτές οι ναυτικές δυνάμεις, όπως και το ζήτημα του ελέγχου της Δύσης άρχισαν και πάλι να αποκτούν προτεραιότητα για την αυτοκρατορική αρχή της Κωνσταντινούπολης, όταν μετά την άνοδο του Λέοντος Γ΄ επανήλθε το αίτημα της επιβολής με στρατιωτικά μέσα στα δυτικά τμήματα της αυτοκρατορίας.

Φαίνεται ότι η νέα στρατιωτική εξουσία της Κωνσταντινούπολης υπό τον Λέοντα Γ΄ ήταν πλέον αποφασισμένη να ελέγχει το στόλο με την οργάνωση ναυτικών μονάδων στην Ανατολή, προσαρμοσμένων στα πρότυπα της στρατιωτικής οργάνωσης της Μικράς Ασίας, κάτι που προφανέστατα δεν ήταν δυνατό όσον καιρό ο στόλος είχε ως έδρα του τη Δύση, και που είχε αναδειχθεί ήδη από την εποχή της ήττας στον Φοίνικα το 655. Ο αυτοκρατορικός στόλος, ο οποίος είχε συγκροτηθεί από τον Κώνσταντα Β΄ είχε κατακερματιστεί και ένα τμήμα του είχε οδηγηθεί από τον στρατηγό των Αρμενιάκων Σαβώριο στη Μικρά Ασία, ενώ ένα άλλο, αποτελούμενο από ναυτικές μοίρες υπό τη διοίκηση των Εξαρχάτων, φαίνεται ότι δεν μπόρεσε ή δεν πρόλαβε να ανανεωθεί και να ανασυνταχθεί όσο διαρκούσε η παρουσία του βυζαντινού αυτοκράτορα στη Δύση, ώστε να είναι ικανό να προστατεύσει στη συνέχεια τη Σικελία από τους Άραβες. Αυτή η αδυναμία είναι πιθανό να ήταν επακόλουθο της κατάπνιξης της ανταρσίας του στρατηγού των Ανατολικών Μζεξ στη Σικελία (668) και να οδήγησε σε πλήρη αποδιοργάνωση τις τοπικές στρατιωτικές δυνάμεις.

Η ευχέρεια, ωστόσο, του διαδόχου του Κώνσταντος Β΄, του Κωνσταντίνου Δ΄, το 678, να διατάζει τον έξαρχο Ιταλίας, Θεόδωρο, να στείλει την παπική συνοδεία στην Κωνσταντινούπολη με καστελλάτους καράβους⁴⁴⁹ και η δυνατότητα την ίδια χρονιά του στρατηγού των καράβων Σισινίου να σπεύδει στη Θεσσαλονίκη και να επιτυγχάνει τη λύση της πολιορκίας της⁴⁵⁰, με την Κωνσταντινούπολη απελευθερωμένη ήδη από τους Άραβες, αποτελούν σημεία εντοπισμού της δράσης ενός τμήματος του στόλου των καράβων, που συνδυάζει λίγα πλοία στο Εξαρχάτο της Ιταλίας και επίσης λίγα πλοία

448. *LPI*, 346,9. Στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη (σ. 348,13-14) τοποθετείται μία αραβική επιδρομή στη Σικελία το 662/3. Αραβικές επιδρομές στη Β. Αφρική (Γιγίτου/Gigiti) και τη Σαρδηνία (Olbia) αναφέρονται επίσης, στην *Αποκάλυψη* του Ψευδο-Μεθοδίου: Kaegi, *Gigthis and Olbia*, 163.

449. *ACO* 2/2, 1, σ. 10,3.

450. Θαύματα Αγίου Δημητρίου, 232,27-233,1.

στα νησιά του Αιγαίου, όπου στάθμευε ο στόλος του Σισιννίου. Τα τμήματα αυτά του στόλου των Καραβισιάνων δεν φαίνεται να επισκέφθηκαν ποτέ την Κωνσταντινούπολη στο σύνολό τους ούτε να έσπευσαν να εμποδίσουν τον αραβικό στόλο, κατά την άνοδο του από τα παράλια της Μικράς Ασίας και τα Δωδεκάνησα, ώστε να μην κινδυνεύσει η πρωτεύουσα (672-678).

Ο μεγάλος στόλος του Κώνσταντος Β΄ που είχε κατορθώσει να μεταφέρει στη Δύση τμήματα του στρατού της Ανατολής, μετά τη δολοφονία του, δεν φαίνεται να διαθέτει ανάλογες δυνατότητες κατά τη βασιλεία του διαδόχου του Κωνσταντίνου Δ΄. Αν ο Κώνστας Β΄ είχε κατορθώσει, παρά τις αντιξοότητες, να τεθεί επικεφαλής ενός μεγάλου στόλου, ο Κωνσταντίνος Δ΄, μολονότι υπήρξε ευνοημένος από το στόλο, δεν μπόρεσε να αντιμετωπίσει έγκαιρα την κρίση που ξέσπασε με τις πρώτες πιέσεις του αραβικού ναυτικού στη Σικελία και την Κωνσταντινούπολη. Ο στόλος εμφανίζεται πλέον πολυδιασπασμένος, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες που κατέβαλε στη συνέχεια, από την αρχή της βασιλείας του, ο Ιουστινιανός Β΄ επιχειρώντας να τον στηρίξει στη Δύση με την ίδρυση του θέματος Σικελίας⁴⁵¹ και στην Ανατολή με ποικίλες προσπάθειες για τον εμπλουτισμό των δυνάμεών του με πλοία κάθε είδους, που θα μπορούσαν να ενταχθούν σε αυτόν. Η ανεπάρκεια του στόλου θα είναι εμφανέστατη μετά τη δολοφονία του Κώνσταντος Β΄, και τις θεματικές ανταρσίες που επακολούθησαν, οπότε οι πλέον παραδοσιακά προστατευμένες περιοχές της αυτοκρατορίας με στόλο υπέστησαν πρωτόγνωρες επιθέσεις, η Σικελία επί πάπα Αδεοδάτου (676-678) και η Κωνσταντινούπολη επί Κωνσταντίνου Δ΄ (672-678).

Οι νέες συνθήκες που διαμορφώνονται με την ενισχυμένη δράση του αραβικού ναυτικού επέβαλαν διοικητική αναδιάρθρωση άμεσα συναρτημένη με τη νέα δυναμική που παρουσιάζουν τα θεματικά στρατεύματα. Η έντονη ανάγκη για τη δημιουργία μόνιμων ναυστάθμων θα καλυφθεί αργότερα με την οργάνωση στόλων με βάσεις στη Σικελία και τη Μικρά Ασία, τους οποίους είχε αρχικά χρησιμοποιήσει ο Κώνστας Β΄. Και στις δύο αυτές περιοχές, η κατά παράδοση σταθερή παρουσία χερσαίων στρατευμάτων θα μπορούσε να προσφέρει σε ανθρώπινο δυναμικό και να ανανεώσει τη δομή και την αποτελεσματικότητα των στόλων της αυτοκρατορίας με άμεση εμπορία από την Κωνσταντινούπολη.

β. Από το στόλο των Καραβισιάνων στο δυναστικό και θεματικό στόλο

Διαφορετικά από τους προκατόχους του πολιτεύθηκε ο Ιουστινιανός Β΄, ο οποίος δεν συμμετείχε προσωπικά σε ναυτικές εκστρατείες, καθώς δεν κατάφερε να στηριχθεί

451. Βλ. Oikonomidès, Une liste arabe, 129.

στο ναυτικό⁴⁵², μολονότι πρέπει να προσπάθησε να το ανανεώσει. Τη διάθεση για αλλαγές τόσο στην Ανατολή, όσο και στη Δύση υποδηλώνει η μεταφορά των Μαρδαϊτών, με την οποία ο αυτοκράτορας αυτός πίστευε πιθανότατα ότι θα μπορούσε να ενισχύσει έναν στόλο, επανδρώνοντας τον με πληρώματα στρατολογημένα από την Ανατολή⁴⁵³. Την πρόθεσή του για την ενίσχυση των ναυτικών δυνάμεων στην Ανατολή αποκαλύπτουν και άλλα μέτρα που πήρε για την αξιοποίηση των πληθυσμών στο νότιο τμήμα της Μικράς Ασίας, αλλά και στα Βαλκάνια. Οι πιέσεις που ασκούσαν στις περιοχές αυτές μάλιστα έπρεπε να αντιμετωπιστούν άμεσα, καθώς τόσο στα ανατολικά σύνορα οι Άραβες, όσο και στα βαλκανικά τμήματα της αυτοκρατορίας οι Σλάβοι είχαν αποδυναμώσει τη στρατιωτική επιβολή της κεντρικής εξουσίας.

Παράλληλα με την αναζήτηση ερεισμάτων στην Ανατολή, ο έλεγχος της Δύσης απαιτούσε νέες διοικητικές υποδομές για την εγκαθίδρυση σταθερότερων βάσεων του στόλου, αλλά κυρίως την εξασφάλιση αρκετών δυνάμεων για την ισχυροποίηση του ναυτικού της Σικελίας. Ανάμεσα στις προϋποθέσεις αυτής της αναδιοργάνωσης ήταν η ίδρυση τοπικής αρχής του στόλου με έδρα τη Ν. Μικρά Ασία⁴⁵⁴, εκεί που μεταγενέστερα ήταν φανερό ότι εκκινούσαν τα πλοία του θέματος των Κιβυρραιωτών. Πέρα από τις ναυτικές διευκολύνσεις που παρείχε η περιοχή, εξίσου σημαντική ήταν η δυνατότητα αναχώρησης στρατευμάτων για το δυτικό τμήμα της Μεσογείου, πιστών στον αυτοκράτορα⁴⁵⁵. Ο Ιουστινιανός Β΄ έπρεπε να σταματήσει να εξαρτάται από το στόλο των Καραβισιάνων, με δεδομένες τις συνθήκες δυσκολίας που είχε ο Κώνστας Β΄ να επιβληθεί σε αυτόν το στόλο, αλλά και την ισχνή υποστήριξη προς τον Κωνσταντίνο Δ΄ το 668⁴⁵⁶, αφού ο στόλος αυτός δεν μπόρεσε να προλάβει την αραβική πολιορκία

452. Στην *Ιστορία* του Νικηφόρου (σ. 45,19-21) επισημαίνεται ότι το 711, μετά την καταστροφή των στόλων που είχαν αποσταλεί με επικεφαλής τον Στέφανο Άσμηκο στον Εύξεινο Πόντο, ανάμεσα στην Άμαστρι και την Ηράκλεια, ο *ἐφ' οἷς οὐ λυπηθεὶς ἀλλὰ καὶ λίαν περιχαρὴς γενόμενος* Ιουστινιανὸς πάλιν βουλευέται ἕτερον ἐκεῖσε ἐκπέμπειν στόλον.

453. Επιχειρώντας, ίσως, να ανταποκριθεί σε αυτή τη νέα πραγματικότητα, που πίεζε όχι μόνο τα ανατολικά σύνορα, αλλά υπέσκαπε και τη βυζαντινή κυριαρχία στην Α. Μεσόγειο, ο Ιουστινιανός Β΄, απέσπασε από τα ανατολικά σύνορα 12.000 Μαρδαίτες (685, 686/7), κατά την εκστρατεία του στην Αρμενία: Θεοφάνης, 363,14-16· 364,4-5· 365,18-19. *DAI*, 22, σ. 94,10-11 και 17-24. Πιθανόν μεταγενέστερα τους μετέφερε σε ναυτικά περάσματα (Αττάλεια, Πελοπόννησο, Ήπειρο, Κεφαλληνία, δηλαδή σε σημαντικούς σταθμούς για τις ναυτικές εκστρατείες προς τη Δύση), βλ. Ahrweiler, *Mer*, 50, 399. Η έκφραση *δίκην Μαρδαϊτῶν* του Θεοφάνη (σ. 397,17) στην περιγραφή της απόκρουσης του αραβικού στόλου κατά την πολιορκία του 717 στα θαλάσσια στενά μεταξύ Νικομήδειας και Νίκαιας θα μπορούσε να ανάγεται στις ιδιαίτερες ικανότητές τους. Την εποχή αυτή, μάλιστα, αναφέρεται ότι σε αυτούς προσέτρεξαν δούλοι, αιχμάλωτοι και αυτόχθονες, ιδιαίτερες κοινωνικές κατηγορίες κατάλληλες για πληρώματα πλοίων: Θεοφάνης, 355,6-10. *DAI*, 21, σ. 84,6.

454. Βλ. Yannopoulos, *Cibyrra et Cibyrréotes*, 528-529.

455. Βλ. T. C. Lounghis, *Byzantium in Eastern Mediterranean: Safeguarding East-Roman Identity* (υπό επεξεργασία).

456. *Cont. Hispana*, 40, 344.

της πρωτεύουσας (672-678). Οι αυξημένες επιπλέον ανάγκες, που κατά την εποχή του είχαν κάνει την εμφάνισή τους με την όλο και πιο έντονη τάση των δυτικών τμημάτων να αποκτούν ανεξαρτησία και την επιθετικότητα των Αράβων στη Β. Αφρική και σε ολόκληρη τη Μεσόγειο, καθιστούσαν αναγκαίο να αποκτηθούν περισσότερα πλοία από όσα διέθεταν οι προκάτοχοί του.

Οι ισχυροί αριστοκράτες στην Κωνσταντινούπολη, οι οποίοι είχαν δεξίει συμπαραστάση στον πατέρα του Κωνσταντίνου Δ΄, δεν υποστήριζαν τον Ιουστινιανό Β΄ η στρατιωτική ενίσχυση των σημείων, που ήταν σημαντικά για τη συγκρότηση ισχυρού πολεμικού στόλου, εκτός Κωνσταντινούπολης στη Μικρά Ασία και τη Σικελία, επιχειρήθηκε να στηριχθεί σε δυνάμεις της επαρχίας. Κάθε εγχείρισμα συγκέντρωσης στόλου στην Κωνσταντινούπολη, υπό αυτές τις συνθήκες, δεν θα μπορούσε να προμηθεύσει σημαντικές δυνάμεις για τις εκστρατείες στη Δύση. Το πρόβλημα του ελέγχου των Εξαρχάτων από την Κωνσταντινούπολη είχε άλλωστε επανέλθει στο προσκήνιο, τόσο με τη δεδομένη πλέον εμφάνιση των ναυτικών δυνάμεων των Αράβων στη Δ. Μεσόγειο⁴⁵⁷, όσο και τις μεταβολές των πολιτικών συσχετισμών στην Ιταλική Χερσόνησο. Αυτό φάνηκε με την ευχέρεια των διαπραγματεύσεων του Πάπα Ρώμης με τους Λογγοβάρδους ηγεμόνες και την υπόλοιπη Δύση και στην υποστήριξη που πλέον του παρείχε ο *exercitus romanus*, που είχε μεταβληθεί σε στρατό πιστό στην Αγία Έδρα. Η αυτοδιάθεση των παλαιότερων αυτών στρατιωτικών σωμάτων ενισχύθηκε και από τη μονιμότερη και όλο και πιο επίσημα πλέον αναγνωρισμένη εγκαθίδρυση ισχυρών λογγοβαρδικών δουκάτων στην Ιταλία⁴⁵⁸.

Η νέα αυτή σύνθετη κατάσταση έγινε προσπάθεια να αντιμετωπιστεί, επί Ιουστινιανού Β΄, κυρίως με διοικητικές επεμβάσεις στην Ιταλία. Σε αυτήν την προσπάθεια πρέπει να εγγραφεται η επιθετικότητα έναντι της αριστοκρατίας της Ραβέννας, η συμβολή της οποίας ήταν σημαντική για τη ναυτική ανάπτυξη του Εξαρχάτου από την ίδρυσή του. Η άμεση και σκληρή σύγκρουση του Ιουστινιανού Β΄ με τον κλήρο και την αριστοκρατία της Ραβέννας⁴⁵⁹, καθώς και η αποτυχία της νέας προσπάθειάς του για την επαναφορά της Ρώμης στην κυριαρχία της Κωνσταντινούπολης, όπως έδειξε η αντιμετώπιση των κανόνων της Πενθέκτης Συνόδου από τον πάπα Σέργιο⁴⁶⁰, πρέπει να συνέβαλε στην ίδρυση του θέματος Σικελίας. Το διοικητικό αυτό μέτρο ενίσχυε τη δράση του βυζαντινού στόλου στη Δ. Μεσόγειο και απέβλεπε στην υπαγωγή των τοπικών στρατευμάτων των δύο σημαντικών κέντρων Ρώμης και Ραβέννας στην Κωνσταντινούπολη, υπό το στόλο της Σικελίας, την εποχή κατά την οποία είχαν τα τοπικά αυτά

457. Βλ. Pryor – Jeffreys, *ΔΡΟΜΩΝ*, 34-35.

458. Βλ. πιο πάνω, σ. 206-207.

459. Αυτό αποκαλύπτουν οι λεπτομέρειες της περιγραφής του αποκεφαλισμού και της αποστολής του κεφαλιού του στην Ιταλία: Agnellus, 142, σ. 371. Το κεφάλι του Ιουστινιανού Β΄ μεταφέρθηκε στη Ραβέννα από τον σπαθάριο Ρωμάνο: Θεοφάνης, 381,2-6. Πρβλ. *PmbZ*, # 6415.

460. *LP I*, 373,14: *Multitudo militiae conveniret, Zacharias spatarius perterritus et trepidans ne a turba militiae occidetur*. Πρβλ. *PmbZ*, # 8606.

στρατεύματα αρχίσει να δείχνουν αρκετά έντονα, παράλληλα με τους τοπικιστικούς χαρακτήρα ανταγωνισμούς, τάσεις ανεξαρτησίας. Τόσο οι πιέσεις στη Ραβέννα, όσο και η ανάδειξη της Σικελίας σε βάση ναυτικών δυνάμεων πιστών στον αυτοκράτορα διατάρασε εντούτοις τις ισορροπίες, οι οποίες έκαναν πλέον προφανές ότι ο Έξαρχος Ιταλίας αποκτούσε κοντά του έναν στρατηγό με αρμοδιότητες που πήγαζαν απευθείας από την Κωνσταντινούπολη.

Όταν η Σικελία, που διέθετε πλοία καθώς ήταν ένα από τα αγκυροβόλια του στόλου του Έξαρχάτου, αναβαθμίστηκε ως έδρα στρατηγού θέματος, ο στρατηγός *caravisiانوm* Θεόφιλος είχε αποτραβηχτεί στο Αιγαίο, υποδεχόμενος την παπική συνοδεία που οδηγούνταν στην Κωνσταντινούπολη. Η θερμή υποδοχή του πάπα στην Κέα από τον Θεόφιλο αντιπαραβάλλεται μάλιστα στις κακουχίες της προηγούμενης φάσης του ταξιδιού. Στη σχετική περιγραφή εμφανώς τονίζεται ότι οι σκληρές συνθήκες, που επικρατούσαν κατά τον πλου ανάμεσα στη Σικελία και την Κέα, βελτιώθηκαν μετά την παράδοση του πάπα και της ακολουθίας του στους Καραβισιάνους, οι οποίοι για λόγους διοικητικούς, συνέχισαν την αποστολή έως την Κωνσταντινούπολη. Από το 687, οπότε συντάσσεται η αυτοκρατορική *jussio*, έως το 711, οπότε μνημονεύεται ο στρατηγός των Καραβισιάνων, έχουμε την αναφορά στο στόλο, που βρισκόταν στη Σικελία υπό τον *primi exercitus* Θεόδωρο. Υπό τις διαταγές του ο στόλος αυτός θα διασχίσει την Αδριατική και θα φτάσει στη Ραβέννα για να συλλάβει τον επίσκοπό της Φήλικα και τους προύχοντές της⁴⁶¹. Κάποια από τα πλοία του, μάλιστα, οδήγησαν στην Κωνσταντινούπολη τους πιο διακεκριμένους εκπροσώπους από τον ανώτατο κλήρο και την αριστοκρατία της πόλης, ενώ άλλα κατευθύνθηκαν προς τη Ρώμη, από όπου επιβίβαστηκε ο πάπας Κωνσταντίνος⁴⁶².

Αυτές οι κινήσεις πρέπει να στηρίχθηκαν στη νέα δυναμική που δόθηκε με την ενίσχυση της διοίκησης της Δ. Μεσογείου με την ίδρυση του θέματος Σικελίας. Πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι η χρονική σύμπτωση της εμφάνισης του στρατηγού των Καραβισιάνων στην Κέα με την οριστική ήττα των Βυζαντινών στο Σέπτον (710/11) θα μπορούσε να σημαίνει ότι αμέσως μετά την πτώση του Έξαρχάτου τα πλοία του ανασυντάχθηκαν και οδηγήθηκαν στην Ανατολή. Η αποσπασματική αυτή αναφορά για τη στάθμευση πλοίων στην Κέα, καθώς και η λίγο προγενέστερη μνεία της παρουσίας πλοίων στη Σκιάθο υπό τον στρατηγό των Καραβισιάνων Σισίνιο⁴⁶³, πρέπει να σχετίζονται με τα πλοία των Ελλαδικών που το 695 θα έχουν ήδη συγκροτηθεί σε θέμα, όπως και το θέμα Σικελίας. Όταν εμφανίζεται το θέμα Σικελίας και το θέμα Ελλάδος, οι μνείες για τους Καραβισιάνους αρχίζουν να χάνονται. Η επέμβαση του Ιουστινιανού Β' στην οργάνωση του ναυτικού τόσο στην Α. όσο και τη Δ. Μεσόγειο με πρότυπο τις

461. Agnellus, 137, σ. 367-368. Βλ. Simonini, *Autocefalia*, 117-120.

462. *LPI*, 390,4-9.

463. Θαύματα Αγίου Δημητρίου, 231,7. Η Κέα μνημονεύεται ως σταθμός του ταξιδιού (722/3) ανάμεσα στη Σικελία και την Έφεσο του επισκόπου του Eichstatt, Willibald: McCormick, *Origins*, 129-132, 866 (αφ. 117).

πρώιμες θεματικές μονάδες της Ανατολής θα μπορούσε να συσχετισθεί με την πολιτική της μεταφοράς των Μαρδαϊτών, μολονότι οι πηγές δεν την συνδέουν με την πρόθεση του Ιουστινιανού Β΄ να αναμορφώσει το στόλο έξω από την Κωνσταντινούπολη κυρίως στη Μικρά Ασία.

Και οι δύο αυτές προσπάθειες παραπέμπουν, όμως, στην πολιτική του Κωνσταντος Β΄, ο οποίος πρώτος είχε χρησιμοποιήσει στρατιωτικά σώματα από τα θέματα της Μικράς Ασίας για να επιβληθεί στη Δύση. Το μέτρο των πληθυσμιακών μετακινήσεων εφαρμόστηκε συστηματικά από τον Ιουστινιανό Β΄, αφού την επόμενη χρονιά (687/8), μετά τους Μαρδαίτες εγκατέστησε Σλάβους στο Οψίκιον⁴⁶⁴, ενώ το 690/1 μετέφερε τους Κυπρίους στην Κύζικο⁴⁶⁵. Οι κινήσεις αυτές θα μπορούσαν να προοιωνίζουν την πρόθεση για ενίσχυση της Μικράς Ασίας, καθώς οι στρατιωτικές επεμβάσεις στη Δύση, με απώτερο σκοπό την ανάκτησή της, είχαν στηριχθεί παλαιότερα (όπως και αργότερα, βλ. πιο κάτω, σ. 288 και 298) στη μεταφορά των μικρασιατικών θεματικών στρατών. Η ανυπακοή της Δύσης στην Κωνσταντινούπολη αφενός και η αντιφατική πολιτική στάση των θεμάτων στην Ανατολή αφετέρου, πρέπει να οδήγησαν τον Ιουστινιανό Β΄ στις μετακινήσεις πληθυσμών (Μαρδαίτες, Σλάβοι, Κύπριοι) με προφανή απώτερο σκοπό την ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας με δυνάμεις, υπαγόμενες απευθείας σε εκείνην. Η τακτική αυτή του Ιουστινιανού Β΄ αποσκοπούσε ταυτόχρονα στην αναδιάρθρωση της άμυνας των ανατολικών περιοχών, που δέχονταν επιθέσεις και ταυτόχρονα στην ανατροπή των συσχετισμών ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, που είχαν διαμορφωθεί από την πολιτική που ασκούσε ο πατέρας του Κωνσταντίνος Δ΄. Ο Ιουστινιανός Β΄ απέβλεπε στη στρατιωτική αναδιοργάνωση των ναυτικών περιοχών με την ενίσχυσή τους με δυνάμεις πιστές στον ίδιο και ετομοπόλεμες, ανατρέποντας τα πολιτικά και κοινωνικά δεδομένα και κυρίως τις παλαιότερες διοικητικές τους δομές. Η ανασυγκρότηση της άμυνάς τους είχε στόχο την επαναδραστηριοποίηση των παράκτιων περιοχών, η εγκατάλειψη των οποίων είχε περιορίσει τη ναυτική κινητικότητα στην Α. Μεσόγειο.

Ο Ιουστινιανός Β΄ επιχειρώντας να αλλάξει τους συσχετισμούς ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή οδηγήθηκε στην αναδιάρθρωση των στρατιωτικών και των ναυτικών δυνάμεων. Όπως φάνηκε όμως στη συνέχεια, η κοινωνική και οικονομική αποδυνάμωση των πόλεων, ιδιαίτερα στα Βαλκάνια και την Ανατολή, είχε ενισχύσει τους ανταγωνισμούς ανάμεσα στην πρωτεύουσα και τις επαρχίες, οι οποίες έτειναν να αποκτήσουν στρατιωτικό χαρακτήρα ιδιαίτερα στη Μικρά Ασία⁴⁶⁶. Η πραγματικότητα αυτή δεν άφηνε στον Ιουστινιανό Β΄ τα περιθώρια να διατηρεί τις καλές σχέσεις με το στόλο που είχε ο πατέρας του Κωνσταντίνος Δ΄. Ωστόσο, αυτή η κατάσταση που ίσχυε κατά την προηγούμενη βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ΄, παρά τις σχετικές ισορροπίες με τους στόλους της Δύσης, δεν κατόρθωσε να βελτιώσει τις προϋποθέσεις της εκεί στρατιω-

464. Νικηφόρος (de Boor), 38,7-11. Θεοφάνης, 364,11.

465. Θεοφάνης, 365,8-13.

466. Βλ. Λουγγής, *Δοκίμιο*, 15-16. Haldon, *Seventh Century*, 72-73, 214-214.

τικής παρουσίας του Βυζαντίου, που είχαν τεθεί από τον Κώνσταντα Β΄ και ίσως για τούτο άσκησε παράλληλα πολιτική διατήρησης ειρηνικών σχέσεων με τη Δύση δια της διπλωματικής οδού. Η υποχωρητική διάθεση της Κωνσταντινούπολης εκείνη τη στιγμή φαίνεται ότι άφησε μεγάλα περιθώρια ανεξαρτησίας κινήσεων στις ως τότε κατεξοχήν ναυτικές δυνάμεις της αυτοκρατορίας στη Δύση, που έδρευαν στη Ραβέννα και την Καρχηδόνα.

Στο επισημότερο γνωστό κείμενο της βασιλείας του Ιουστινιανού Β΄, τη *jussio* προς τον πάπα Κόνωνα, όλοι οι αρχαιότεροι στρατοί της αυτοκρατορίας, όπως και ο *exercitus Italiae*, ο οποίος αναφέρεται πριν από τους στόλους και τους στρατούς του Κάλιαρι (*Cabarisiani/Calarisiani*) αλλά και εκείνες οι δυνάμεις που σταθμεύουν στη Σαρδηνία και την Αφρική (*seu [sive] de Sardinia atque de Africano exercitu*) (Σέπτον/Septensiani)⁴⁶⁷, βρίσκονται σε ιεραρχική ακολουθία μετά τα νεότερα θεματικά στρατεύματα. Το αρχικό αυτό εγχείρημα της «συγγώνευσης» των παλαιότερων διοικητικών αρχών με τις νεότερες πολιτικές και στρατιωτικές (χερσαίες και ναυτικές) δυνάμεις της αυτοκρατορίας, είναι πιθανό να οφειλόταν στην αδυναμία του Ιουστινιανού Β΄ να κατανοήσει ότι, αφενός ότι οι διοικητικοί μηχανισμοί της Ιταλίας, έτσι όπως είχαν πλέον διαμορφωθεί, δεν μπορούσαν να δώσουν στο εξής τίποτε το θετικό στην Κωνσταντινούπολη και αφετέρου ότι οι νέοι θεματικοί στρατοί στην Ανατολή, που είχαν άλλωστε συγκροστεί στο μεταίχμιο των βασιλείων Κώνσταντος Β΄ και Κωνσταντίνου Δ΄, δεν ήταν σε θέση να κινητοποιηθούν, εξαιτίας των πιέσεων που θα συνέχιζαν να επαπειλούνται εκ μέρους του στόλου των Καραβισιάνων.

Η συντονισμένη κίνηση αυτών των δυτικών στόλων υπό τον έξαρχο Ιταλίας, κατά την κατάπιξη της ανταρσίας του Μζεξ, θα μπορούσαμε να πούμε ότι βασίστηκε ακριβώς στη συνένωση της στρατιωτικής και της ναυτικής δύναμης του Έξαρχατου, στην έδρα του οποίου εκδηλώθηκαν οι πιο ανοικτές αντιπολιτευτικές κινήσεις κατά του Ιουστινιανού Β΄. Η επαναφορά της βυζαντινής κυριαρχίας στη Ρώμη επιχειρήθηκε αρχικά από τον Ιουστινιανό Β΄, ώστε να επιτευχθεί ένας πιο αποτελεσματικός έλεγχος της Δύσης χωρίς απαραίτητα τη συνδρομή του Έξαρχατου, βασιζόμενος κυρίως στο στόλο της Σικελίας. Πολύ σύντομα όμως, φάνηκε ότι κάτι τέτοιο ήταν μάλλον αδύνατο. Η στροφή σε αξιωματικούς της προσωπικής του εμπιστοσύνης, όπως φάνηκε με την αποστολή των αποφάσεων της Πενθέκτης το 692 στον πάπα με τον πρωτοσπαθάριο Ζαχαρία⁴⁶⁸ δεν ήταν επαρκής λύση στο πρόβλημα της βυζαντινής επιβολής στη Δύση.

Ανάλογη ήταν και η αδυναμία του Ιουστινιανού Β΄ να κατανοήσει εξαρχής τις δυσμενείς για την Κωνσταντινούπολη μεταβολές που είχε επιφέρει η δολοφονία του Κώνσταντος Β΄ και τις συνέπειες της ελευθερίας ή της αυτοδιάθεσης που συνέχισε να παρέχει ο Κωνσταντίνος Δ΄ στη Δύση. Μολονότι τα δύο αυτά δεδομένα υπήρξαν παράγοντες που υπέσκαπταν διαρκώς την προσπάθεια για την υπακοή της Δύσης στην

467. *ACO* 2/2, 2, σ. 886,23-24. Βλ. Zuckerman, *Learning from the Enemy*, 118-125.

468. *LPI*, 373-374.

Κωνσταντινούπολη, ο Ιουστινιανός Β΄ δεν σταμάτησε να επιδιώκει τη μόνιμη κατοχή της, όπως δείχνει και η συμφωνία, την οποία έκανε με τους Άραβες για την Αφρική⁴⁶⁹. Μπορεί ο Ιουστινιανός Β΄ να είχε ομοειδείς προθέσεις με τον Κώνσταντα Β΄ για κυριαρχία στην Ιταλία, αλλά η αδυναμία του να έχει πολυάριθμους και υπάκουους στόλους, εφόσον η ίδρυση του θέματος των Κιβυρραιωτών δεν μπορούσε να έχει οδηγήσει σε ένα ποθητό αποτέλεσμα, τον ανάγκαζε να καταφεύγει –πάντα κατά το πρότυπο του προπάππου του– στην προσπάθεια ελέγχου του πάπα.

Το 695, εμφανίζεται ένα ακόμη θέμα στο βαλκανικό τμήμα της αυτοκρατορίας με επικεφαλής τον στρατηγό Ελλάδος Λεόντιο. Οι τρεις δρόμους, που παραχωρήθηκαν στον Λεόντιο κατά το διορισμό του, παραπέμπουν στον ναυτικό χαρακτήρα του νέου θέματος Ελλάδος, ίσως όμως και στην πρόθεση να υπαχθούν οι Καραβισιάνοι που ναυλοχούσαν στο Αιγαίο σε νέα διοίκηση. Η εκθρόνιση του Ιουστινιανού Β΄⁴⁷⁰, μολονότι δεν φαίνεται να σχετίζεται με αντιδράσεις που προέρχονται από ναυτικές δυνάμεις, μάλλον συνδέεται με το γεγονός ότι οι νησιωτικές επαρχίες δεν μπορούσαν να ακολουθήσουν τα νέα θέματα στην επιθετική τους πολιτική στη Δύση, ίσως επειδή ανήκαν ακόμη στην επαρχία Ιλλυρικού και διατηρούσαν εκκλησιαστικούς δεσμούς με τη Ρώμη. Μολονότι ο Λεόντιος, ο οποίος τον διαδέχθηκε, έδειχνε αρχικά να έχει ευχέρεια με το στόλο, η εκστρατεία στην Καρχηδόνα το 697 καταλήγει με την εκθρόνισή του το επόμενο έτος (698). Με την εκστρατεία αυτή είναι πιθανό να επιδιωκόταν η ανασύσταση των ναυτικών δυνατοτήτων της αυτοκρατορίας με την ενίσχυση του παλαιότερου και ισχυρότερου λιμανιού της Καρχηδόνας, αλλά και η πιθανή ανασυγκρότηση των Καραβισιάνων, με την υπαγωγή σε αυτούς των μικρότερων στόλων που μόλις είχαν συγχροτηθεί στην Ανατολή.

Η πτώση του Εξαρχάτου της Αφρικής, παρά την αποστολή στόλου με επικεφαλής τον Ιωάννη και «πάντα τὰ ῥωμαϊκὰ πλωίματα»⁴⁷¹, όλες δηλαδή τις ναυτικές μοίρες που ναυλοχούσαν σε Ανατολή και Δύση, μετά την αποχώρηση από την Καρχηδόνα, οπότε οι Άραβες κατόρθωσαν με πολυπληθέστερες δυνάμεις να εκπορθήσουν το λιμάνι της το 698, έδειξε ότι είτε, όπως ισχυρίζονται οι πηγές, υπήρχε ανάγκη *πλειοτέρας δυνάμεως*, είτε, όπως φάνηκε στη συνέχεια, δεν υπήρχε συνοχή ανάμεσα στους στόλους της Δύσης και τα στρατεύματα που ελέβαιναν στα πλοία, όπως αναδείχθηκε κατά την επιστροφή της ναυτικής αυτής δύναμης στην Ανατολή⁴⁷². Αυτή η απόπειρα συνένωσης διαφόρων ναυτικών μοιρών είχε αποτύχει, κάτι που στη συνέχεια θα οξυνθεί επί Τιβερίου-Αψιμάρου, Φιλίππικου-Βαρδάνη, Αρτεμίου-Αναστασίου και Θεοδοσίου Γ΄, καθώς όλοι τους προδίδονται από το στόλο.

469. Παύλος Διάκονος, *HL VI*, 11, σ. 168.

470. Θεοφάνης, 368,18-369,31.

471. Θεοφάνης, 370,9. Βλ. Γιαννόπουλος, *Ἡ ὀργάνωση τοῦ Αἰγαίου*, 207.

472. Θεοφάνης, 370,18-19. Βλ. Λουγγής, *Δοκίμιο*, 31.

Αν ο ναύαρχος Ιωάννης από την Καρχηδόνα φρόντισε να αποσταλεί στην Κωνσταντινούπολη η είδηση⁴⁷³ για την κατάληψη του λιμανιού της, δεν ξέρουμε αν συνέχιζε ο ίδιος ή οι αξιωματικοί του να επιθυμούν την παραμονή τους εκεί. Η κέλευση που έλαβε στη συνέχεια να παραχειμάσει με το στόλο του στην Αφρική⁴⁷⁴, δείχνει ότι αφενός μεν υπήρχε βούληση στην Κωνσταντινούπολη για τον έλεγχο του Εξαρχάτου, αφετέρου δε τα πληρώματα ή μάλλον οι στρατιώτες του στόλου δεν ήταν αρκετά σε αριθμό ή αρκετά ικανοποιημένα από την οργάνωση της εκστρατείας και προπαντός διατεθειμένα να παραμείνουν στο λιμάνι της Καρχηδόνας. Αν με την έκφραση «πάντα τὰ ῥωμαϊκὰ πλωίματα» εννοούνται και όλες οι τοπικές ναυτικές μονάδες από τα νησιά της Δ. Μεσογείου (Σικελία, Σαρδηνία, Κορσική, Βαlearίδες) εξυπακούεται ότι, μετά την άφιξη του στόλου του Ιωάννη στη Δύση, θα υπάγονταν στις διαταγές του. Η αποτυχία της επιχείρησης θα μπορούσε να οφείλεται και σε εύλογη αδυναμία συντονισμού αυτών των δυνάμεων, πράγμα που θα μπορούσε να καταλήξει σε εξέγερση.

Η ανταρσία των τμημάτων του στόλου και των εκστρατευτικών σωμάτων που στάθμευσαν στην Κρήτη⁴⁷⁵ και στη συνέχεια ανακήρυξαν αυτοκράτορα τον δρουγγάριο των Κιβυρραιωτών Αψίμαρο, είχε πιθανότατα έναυσμα τη δυσαρέσκεια για την εγκατάλειψη της εκστρατείας από τον αρχηγό της Ιωάννη, ο οποίος καθαιρέθηκε. Η ανακήρυξη του δρουγγαρίου των Κιβυρραιωτών Αψιμάρου και οι λεηλασίες των πλουσίων οικητόρων της Κωνσταντινούπολης από τους στρατιώτες του πλωίμου κατά την επιστροφή τους στη συνέχεια⁴⁷⁶, δείχνουν ότι τα πληρώματα, που είχαν από την Ανατολή επανδρώσει την εκστρατεία, ήταν αποφασισμένα να συγκρουστούν με την αριστοκρατία της Κωνσταντινούπολης. Η αντιπαράθεσή τους λίγο νωρίτερα με διάφορα τμήματα του στόλου που υπάγονταν στους Καραβισιάνους κατέληξε στην ανατροπή του Λεοντίου. Αντίθετα με τις επεμβάσεις του Ιουστινιανού Β΄, με τις οποίες είχε γίνει προσπάθεια καθυπόταξης της Δύσης σε δυνάμεις έμπιστες στην Κωνσταντινούπολη, ο Λεόντιος, όπως παλαιότερα ο Κωνσταντίνος Δ΄, επιχείρησε να διατηρήσει ισορροπίες με την αριστοκρατία και να ελέγχει τη Δύση, βρισκόμενος σε συνεννόηση με τα Εξαρχάτα. Η άνοδος της δύναμης του στρατού της Ανατολής την εποχή αυτή ενίσχυε τις τάσεις αποσκίρτησης της Δύσης, όποιο και αν ήταν το γεωγραφικό και το πολιτικό εύρος του όρου «Δύση» πριν από την εποχή της Εικονομαχίας⁴⁷⁷.

Η πολιτική αυτή κατάσταση, ωστόσο, δεν μπορούσε να φτάσει στα άκρα χωρίς μία έντονη πρόκληση. Όταν, λοιπόν, το 698 ο δρουγγάριος των Κιβυρραιωτών

473. Σύμφωνα με τον Προκόπιο (*Πολ.*, Γ΄ 10,14 = I, 358), ένας αγγελιαφόρος χρειαζόταν ένα έτος για μία έκτακτη αποστολή από την Καρχηδόνα στην Κωνσταντινούπολη.

474. Θεοφάνης, 370,13-14.

475. Θεοφάνης, 370,8-23.

476. Θεοφάνης, 371,3-6. Βλ. Λουγγής, *Δοκίμιο*, 32.

477. Θεοφάνης, 398,17: *ἄρχοντες τῶν δυτικῶν* (Σικελία;). Θεοφάνης, 408,23-24: *ἀπέστησε Ῥώμη τε καὶ Ἰταλίαν καὶ πάντα τὰ ἑσπέρια*. Βλ. τώρα Τ. Ζίνκοβιτς, *The strategos Paul and the Archonts of the Westerners*, *Σύμμεικτα* 15 (2002) 161-176.

Αψίμαρος εκθρονίζει τον φιλοπαπικό, πρώην στρατηγό Ελλάδος, Λεόντιο⁴⁷⁸, και μάλιστα η εξέγερση του στόλου δείχνει ότι πρόκειται, ίσως, για αντιπαράθεση ανάμεσα σε Κιβυρραιώτες και σε Καραβισιάνους, όπως θα γίνει με αντίθετη φορά λίγο αργότερα, το 727, πιθανόν αυτό να σημαίνει ότι στα πληρώματα του στόλου, υπάρχει η προσδοκία να μην υπακούουν σε κελεύσματα που σκοπό είχαν να προαχθεί η Δύση σε βάρος της Ανατολής. Έτσι, οι έχοντες έμμιση ή άμεση σχέση με το παλαιό ναυτικό της «δυτικής προτεραιότητας» υποχρεώνονται να εγκαταλείψουν το προσκήνιο. Οι εσωτερικές συγκρούσεις στους στόλους, που είναι στη Δύση στενά συνδεδεμένοι με τις αυτόνομες λειτουργίες του Εξαρχάτου Αφρικής και Ιταλίας, και εκείνους της Ανατολής, που μόλις έχουν συσταθεί με τοπική υποστήριξη από στρατιώτες της Μικράς Ασίας, κατά πάσα πιθανότητα σχετίζονται με την απομάκρυνση του Βαρδάνη το 701/2 στην Κεφαλληνία, ένα από τα σημεία-περάσματα του στόλου στη Δύση. Όπως ο Ιουστινιανός Β΄ είχε επιχειρήσει να απομακρύνει τον στρατηγό των Ανατολικών Λεόντιο στην Ελλάδα, έτσι και ο Τιβέριος-Αψίμαρος έκανε με τον Βαρδάνη⁴⁷⁹ για να μετατοπίσει τον κίνδυνο οποιασδήποτε επέμβασής του στην Κωνσταντινούπολη.

Ο Ιουστινιανός Β΄, κατά τη δεύτερη βασιλεία του (705-711), έστειλε στόλο στους Χαζάρους να παραλάβει την σύζυγό του Θεοδώρα, αλλά ο στόλος αυτός καταποντίστηκε στον Εύξεινο Πόντο. Η υπερβολή της μεγάλης αυτής νηοπομπής για την παραλαβή της αυγούστας υπογραμμίζεται εμφαντικά και μάλιστα συνδυάζεται με κριτική αναφορικά με τη σπατάλη των ναυτικών δυνάμεων στη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη⁴⁸⁰. Δεν μπορεί παρά από τις δυνάμεις αυτού του στόλου να είχε επιχειρηθεί κάποια εκστρατεία, όπως αυτή που αναφέρεται στις *Continuationes Isidorianae* το 702⁴⁸¹. Η αποτυχία και αυτής της εκστρατείας έδειξε ότι ο στόλος δεν διέθετε επαρκείς δυνάμεις για να αντιμετωπίσει τη νέα πραγματικότητα που είχε διαμορφωθεί στη Μεσόγειο με την αραβική επέκταση και την πτώση του Εξαρχάτου της Αφρικής. Οι συνεχείς προσπάθειες του Ιουστινιανού Β΄, όπως αυτή του 707/8, οπότε εξόπλισε πλώμων και εξεστράτευσε κατά των Βουλγάρων στην Αγγίαλο και στη συνέχεια, το 710/11 με τη συγκρότηση επίσης στόλου από δρόμωνες τριήρεις, σκάφη μυριαγωγά, αλιάδες ως και (η υπογράμμιση του Θεοφάνη) *χελάνδια* καθώς και *έτερον στόλον*⁴⁸² και το 709 ή 711 με τη δημιουργία νέου μεγάλου στόλου για τη Χερσόνα, δείχνουν τουλάχιστον το ενδιαφέρον για την απόκτηση ναυτικών δυνάμεων. Η τελευταία μάλιστα από τις παρα-

478. Θεοφάνης, 370,18-371,6. Βλ. Λουγγής, *Δοκίμιο*, 27-28.

479. Θεοφάνης, 372,7-9. Βλ. Λουγγής, *Δοκίμιο*, 24, 34.

480. Θεοφάνης, 375,20-25.

481. *Cont. Hispana*, 74, 354. Βλ. Goubert, *Byzance et l'Espagne wisigothique*, 76. Castillio - Montenegro, *Theodemir's Victory*, 403-415.

482. Θεοφάνης, 377,24-27· 378,19.

πάνω αναφορές συμπίπτει με την ήττα στο Σέπτον⁴⁸³, το οποίο υπεράσπιζε ο πατριόκιος ή δουξ (και μάλλον όχι έξαρχος) Ιουλιανός⁴⁸⁴, και η απώλεια αυτή καταλογίζεται στον Ιουστινιανό Β' εμμέσως από τον Θεοφάνη και άμεσα από τον Πορφυρογέννητο⁴⁸⁵. Όλες οι αναφορές για τις δυνάμεις του στόλου δείχνουν ότι δεν πήρξε τελικά αμοιβαία υποστήριξη στόλου και αυτοκράτορα, καθώς ο στόλος δεν είχε, όπως φαίνεται, αποκτήσει ακόμη ομοιογένεια⁴⁸⁶. Την ίδια κατάσταση πρέπει να αντιμετώπισε και ο Φιλιπικός, ο οποίος δεν μπόρεσε να διατηρήσει τη διπλωματία της ορθόδοξης σύμπλευσης του προκατόχου του με τη Ρώμη⁴⁸⁷, ενώ δεν πρέπει να είχε τις δυνατότητες επιβολής στη Δύση, που είχε ο Ιουστινιανός Β'. Ο Αρτέμιος στη συνέχεια, αν και κατασκευάζει νέο στόλο, με τον οποίο προσπαθεί να αντιμετωπίσει την αραβική επέλαση από την Αλεξάνδρεια στον Φοίνικα⁴⁸⁸, δεν κερδίζει και αυτός την εμπιστοσύνη των πλωτών⁴⁸⁹, οι οποίοι εξεγείρονται κατά του επικεφαλής της εκστρατείας, διακόνου Ιωάννη. Ο στόλος, που έχει αναλάβει την εκστρατεία, όταν φτάνει στο Αδραμύττιο της Μικράς Ασίας ανακηρύσσει αυτοκράτορα τον Θεοδόσιο (γιο του Τιβερίου-Αψιμάρου)⁴⁹⁰.

Στόλος δρομώνων που ενισχύθηκε με σίφωνες, οι οποίοι κατασκευάστηκαν στην Κωνσταντινούπολη από τον Λέοντα Γ' (717/8)⁴⁹¹, καθώς και πεζικά τμήματα υπό αυτοκρατορικούς αξιωματούχους, που προστάτευαν (όπως έκαναν οι Μαρδαίτες) τα θαλάσσια περάσματα (Λίβων και Σόφων), κατέλυσαν τη θαλάσσια πολιορκία Πυλών, Νίκαιας και Νικομήδειας⁴⁹². Τον έβδομο αιώνα, η κατασκευή στόλου αποδίδεται από

483. Ο Παύλος Διάκονος (*HL VI*, 46, σ. 180-181) συνδέει την κατάληψη του Σεπτεμ με την επίθεση των Αράβων στην Τουλούζη το 721. Για να εξάγει την ευσέβεια του Λιουτπράνδου σημειώνει, επίσης, ότι έστειλε και εξαγόρασε από τους Αραβες τα λείψανα του αγίου Αυγουστίνου: Παύλος Διάκονος, *HL VI*, 48, σ. 181.

484. Βλ. *PmbZ*, # 3552 και πιο πάνω, σ. 164 και 226.

485. Θεοφάνης, 426,1-7. *DAI*, 21, σ. 86,28-32. Βλ. Mango – Scott, *Theophanes*, 589 σημ. 7, όπου επισημαίνεται ότι ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος συγχέει την κατάληψη της Ισπανίας το 711 με την ίδρυση του εμιράτου της Κόρδοβας το 756. Ο Θεοφάνης, πάντως, κάνει αυτή την αναφορά στο έτος 748/9 επί Κωνσταντίνου Ε'. Η σύγχυση πρέπει να συνδέεται με τη γενικότερη προτίμηση που προωθείται στα έργα του Κωνσταντίνου Ζ' για τη μετατόπιση των απώτατων δυτικών ορίων της αυτοκρατορίας κατά τη βασιλεία του Ιουστινιανού Β'. Βλ. Λουγγής, *DAI*, 65.

486. Νικηφόρος, 45,19-21. Θεοφάνης, 378,13,19,26. Βλ. Λουγγής, *Δοκίμιο*, 28.

487. Αγάθων διάκονος, *ACO 2/2*, 2, σ. 899,8-31.

488. Θεοφάνης, 385,5-11. Σύμφωνα με τους Mango – Scott (*Theophanes*, 379, σημ. 5), πρόκειται για τον Φοίνικα της Περαίας των Ροδίων. Ο Αναστάσιος Β' έδειξε ενδιαφέρον και για τις οχυρώσεις της Λυκίας: Cl. Foss, *Lycia in History*, στο: *The Fort at Dereği* (εκδ. J. Morgenstern), Tübingen 1993, 27 [= *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, Aldershot 1996, I].

489. Βλ. Γιαννόπουλος, 'Η οργάνωση τοῦ Αἰγαίου, 200-224.

490. Βλ. Λουγγής, *Δοκίμιο*, 32.

491. Θεοφάνης, 397,9-10.

492. Θεοφάνης, 397,15-19.

τις πηγές της Κωνσταντινούπολης στον Κωνσταντίνο Δ΄, τον Αρτέμιο-Αναστάσιο και τον Λέοντα Γ΄ και όχι στον Κώνσταντα Β΄ και τον Ιουστινιανό Β΄. Οι τελευταίοι επιχειρούσαν όχι μόνο να υποτάξουν πλοία για να συγκροτήσουν στόλους, αλλά κυρίως να επιβάλλονται στο στόλο με σκοπό τις στρατιωτικές επεμβάσεις. Στον Κωνσταντίνο Δ΄ και τον Λέοντα Γ΄ αποδόθηκαν επιχειρήσεις στη Σικελία για την κατάπνιξη ανταρσιών. Στην πρώτη περίπτωση, η εκστρατεία, κατά πάσα πιθανότητα δεν έγινε, αλλά μέσω αυτής, μεταφέρεται λανθασμένα ή συγκεχυμένα στις βυζαντινές πηγές η πληροφορία για την επιτυχή αντιμετώπιση της ανταρσίας του Μζεξ από ναυτικές δυνάμεις που ανήκαν στα Εξαρχάτα και προσδίδεται θριαμβικός τόνος στην αρχή της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ΄⁴⁹³. Η μνεία της εκστρατείας του Λέοντος Γ΄, *εις τὰ ἐσπέρια μέρη*, η οποία με απόλυτη βεβαιότητα δεν πραγματοποιήθηκε, θα μπορούσε να οφείλεται σε αντίστοιχες προθέσεις⁴⁹⁴. Η κατάπνιξη της ανταρσίας του πρωτοσπαθαρίου και στρατηγού Σικελίας Σεργίου⁴⁹⁵, έγινε από τον οικείο του Λέοντος Γ΄, χαρτουλάριο και στρατηγό Σικελίας, Παύλο, το 717/8⁴⁹⁶. Αναφέρεται, μάλιστα, ο εξελαστικός δρόμων, δηλαδή ένα πλοίο εκστρατείας⁴⁹⁷, που τον μετέφερε και είχε ως τόπο εκκίνησης την Κύζικο. Τόσο η ανάληψη αυτής της αποστολής από ένα πρόσωπο του περιβάλλοντος του Λέοντος Γ΄, όσο και η σημασία της εξέγερσης στη Σικελία ενός στρατηγού ίσως από τις μέρες του Ιουστινιανού Β΄ είναι πιθανό να αποτελούν το έναυσμα για την απόδοση μίας εκστρατείας στη Δύση σε έναν αυτοκράτορα, αντισταθμίζοντας επιπλέον τη μοναδική, αλλά μεγάλη εκστρατεία του Κώνσταντος Β΄, ο απόηχος της οποίας ήταν ακόμη πολύ δυσάρεστος. Η επιθετική πολιτική του Λέοντος Γ΄ απέναντι στον πάπα με την Εικονομαχία και τη δήμευση των πατριμονίων της ρωμαϊκής Εκκλησίας παρουσιάζει πολλές ανακολουθίες στον τρόπο που παραδίδεται στις πηγές εκτός από την χρονική ταύτιση της εξέγερσης κατά του εξάρχου Παύλου στην Ιταλία με την αντίδραση του στόλου των Ελλαδικών⁴⁹⁸.

493. Βλ. Λεοντσίη, *Κωνσταντίνος Δ΄*, 79-84.

494. Γεώργιος Μοναχός, 737, 10-18: *Λέων ὁ βάνανσος ... εἰς τὰ ἐσπέρια μέρη ἐκπεμφθεὶς εἰς Καμπανίαν καὶ Ἀμάλφην καὶ Νεάπολιν, τῆνικαὶτα βαρβαρισάντων, καταλαβὼν δὲ τὰ ἐκεῖσε ἐν πλωτηρσίοις δρόμοισι τὸν ἀριθμὸν ρκ' καὶ τροπαιοφόρω νίκη τὴν εἰρήνην βραβεύσας καταλαμβάνει τὰ βασίλεια, καὶ αὐτὴς ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν ἀναγορευεῖται βασιλεὺς*. Επίσης, βλ. Ἐπιστολὴ τῶν Τριῶν Πατριαρχῶν πρὸς τὸν βασιλέα Θεόφιλον, ἐκδ. J. A. Munitiz – J. Chrysostomides – E. Harvalia-Crook – Ch. Dedinis, *The Letter of the Three Patriarchs to Emperor Theophilus and Related Texts*, Camberley 1997, 101, 15.

495. Θεοφάνης, 398, 7-11. Βλ. Λουγγής, *Δοκίμιο*, 37. Caruso, *Sulla rivolta*, 87-95. Επίσης, βλ. και πιο κάτω, σ. 259-260.

496. Για την ταύτιση του Παύλου με τον ομώνυμο του εξάρχο Ραβέννας (723-736) βλ. Brown, *Gentlemen and Officers*, 65 και Mango – Scott, *Theophanes*, 550 σημ. 1.

497. Βλ. Mango – Scott, *ό. π.*, 550 σημ. 3, όπου υποστηρίζεται ότι πρόκειται για πλοία εκστρατείας. Η Ahrweiler (*Mer*, 152 σημ. 7 και 155 σημ. 3) συνδέει τον όρο με την επάνδρωση των πλοίων ή στρατολόγηση ναυτών, κάτι που όμως θα μπορούσε να σημαίνει και επίταξη.

498. Βλ. τις επιφυλάξεις του Zuckerman, *Learning from the Enemy*, 85-87, ιδιαίτερα σημ. 25.

Το κίνημα των Ελλαδικών το 727 είναι μία ακόμη αντίδραση στη νέα εξουσία της Κωνσταντινούπολης να ελέγξει το στόλο και να τον μετατρέψει σε δύναμη επέμβασης στη Δύση. Ο Κώνστας Β΄ και ο Ιουστινιανός Β΄, δημιουργώντας ένα αντίβαρο στην παλαιά παραδοσιακή ναυτική ισχύ της Δύσης στη Μεσόγειο, θέλησαν να αναπροσαρμόσουν τους οικονομικούς και κοινωνικούς συσχετισμούς της αυτοκρατορίας και να υποτάξουν τη διαχείριση των παλαιών πλουτοπαραγωγικών πηγών της Δύσης στη διοικητική οργάνωση που βασιζόταν στη στρατιωτική δυναμική της Ανατολής (Μικράς Ασίας). Στο κίνημα των Ελλαδικών προσχώρησαν και τα πλοία των Κυκλάδων⁴⁹⁹, κοντά στις οποίες ναυλοχούσε παραδοσιακά ο στόλος των Καραβισιάνων. Στην Κωνσταντινούπολη έφτασαν στις 18 Απριλίου της δεκάτης ινδικτιώνας (727), μολονότι το επεισόδιο τοποθετείται από τον Θεοφάνη ανάμεσα στα γεγονότα του έτους 725/6. Αντιμετωπίστηκαν από το λαό της πρωτεύουσας και τα πλοία τους κήνηκαν από το υγρόν πυρ. Μετά από αυτό, ο Λέων και οι οπαδοί του αναθάρρησαν και σε αυτό το κλίμα πρέπει να τοποθετηθεί η προετοιμασία της εκστρατείας των Κιβυρραιωτών το 732. Ο συσχετισμός της με την καταδίωξη της ορθής πίστης και την εικονομαχική πολιτική του Λέοντος Γ΄⁵⁰⁰ πρέπει να υποκρύπτει και την άρνηση ή την απόκρουση κάθε ναυτικής επέμβασης της νέας βυζαντινής ναυτικής δύναμης των Κιβυρραιωτών στη Δύση. Σε αυτές τις συνθήκες μολονότι ο πάπας Γρηγόριος Β΄ απειλούσε ότι ολόκληρη η Ιταλία ήταν έτοιμη να πέσει στα χέρια των Λογγοβάρδων και τα δουκάτα και οι άρχοντές της να αποστατήσουν από τον Λέοντα Γ΄ και να ορίσουν δικούς τους άρχοντες⁵⁰¹, αναγνώριζε ότι το Βυζάντιο δεν μπορούσε να απειλήσει τη Ρώμη *εί μὴ μόνον τὴν πόλιν διὰ τὴν προσπαρακειμένην αὐτῆς θάλασσαν καὶ τὰ πλοῖα*⁵⁰².

Η γεωστρατηγική θέση της Σικελίας

Η πρώτη απόπειρα της συστηματικής και μόνιμης κατοχής της Δύσης είχε πάντοτε ως αρχή την αρχαίου τύπου στρατηγική για την κατοχή της Σικελίας, καθώς το νησί ήταν σημαντικός ναυτικός σταθμός, για τον έλεγχο της Ρώμης, αλλά και της υπόλοι-

499. Η εκστρατεία είχε επικεφαλής τον Αγαλλιανό, που ήταν τουρμαρχός των Ελλαδικών, και τον Στέφανο: Νικηφόρος, 57,28-58,10. Θεοφάνης, 405,17-22. Κεδρηνός, 796,7-11. Πάτρια, 257,17. Βλ. Mango - Scott, *Theophanes*, 561 σημ. 6. Θ. Κορρές, Τὸ κίνημα τῶν «Ελλαδικῶν», *Βυζαντιακά* 1 (1981) 37-49. Rochow, *Byzanz im 8. Jh.*, 118-119. Berger, *Patria*, 483 κε. Winkelmann, *Rangstruktur*, 94.

500. Θεοφάνης, 398,9 410,4-7. Ο McCormick (*Origins*, 524 σημ. 3) θεωρεί ότι στόχος της εκστρατείας ήταν η Ραβέννα. Βλ. Zuckerman, *Learning from the Enemy*, 87-90.

501. Gouillard, *Aux origines*, 295,234-235.

502. Gouillard, *Aux origines*, 297,265-266.

της Δ. Μεσογείου⁵⁰³. Τα στρατεύματα που στέλνονται από την Ανατολή με σκοπό να ανακαταλάβουν τμήματα της Ιταλίας είχαν βάση ανασύνταξης τη Σικελία. Ο Υδρούς, που αποτελούσε το πιο σύντομο σημείο άφιξης από την Ανατολή, δεν εξυπηρετούσε πάντοτε τις στρατιωτικές ανάγκες των επιχειρήσεων· εξάλλου, η κοντινή απόσταση της Σικελίας με την Καρχηδόνα και με την εμπορική και ναυτική βάση Σέπτον στο δυτικό άκρο της Αφρικής, όπως και η εύκολη πρόσβαση δια μέσου αυτής στις βυζαντινές κτήσεις της Ιταλίας⁵⁰⁴, φαίνεται ότι αποτέλεσαν πολύ καθοριστικούς παράγοντες για τη μόνη διοικητική επόπτευσή της από την Κωνσταντινούπολη. Η κατοχή της Σικελίας ήταν σημαντική τόσο για την επέκταση των ναυτικών εκστρατειών στη Δύση, όσο και για την κατοχή της Ρώμης. Οι ναυτικές δυνάμεις μαζί με τις στρατολογικές δυνατότητες που προσέφερε το νησί μπορούσαν να αποτελέσουν στέρεο υπόβαθρο των στρατιωτικών επιχειρήσεων στη Δ. Μεσόγειο, αλλά και στην Ιταλία, καθώς τα στρατεύματα του Εξαρχάτου ήταν πλέον ανεπαρκή για να αντιμετωπίσουν τη νέα κατάσταση.

Γενικά, οι ναυτικές εκστρατείες από την Κωνσταντινούπολη είχαν ως σταθερή κατάληξη τη Σικελία, καθώς έτσι μπορούσαν να προσεγγίσουν την Τυρρηνική θάλασσα (δουκάτο Νεάπολης), αλλά και τις δυτικότερες κτήσεις στη Μεσόγειο, ενώ στον Υδρόντα κατέπλεαν συνήθως, με κάποιες εξαιρέσεις, εκείνες οι στρατιωτικές δυνάμεις, που βάδιζαν παράλληλα προς την Αδριατική ακτή. Η Σικελία υπήρξε σημαντική βάση, καθώς μπορούσε να υποστηρίξει με ανθρώπινο δυναμικό αλλά και να ανεφοδιάζει με άλογα, σιτηρά και άλλες απαραίτητες προμήθειες τα εκστρατευτικά σώματα⁵⁰⁵. Χαρακτηριστική είναι η συχνότητα των αναφορών για την παραγωγή σιτηρών⁵⁰⁶, αλλά και την εκτροφή αλόγων⁵⁰⁷ τόσο στη Σικελία, όσο και τη Σαρδηνία. Τα δύο αυτά νησιά, μαζί με την Κορσική, αποτελούσαν επίσης ιδανικά σημεία της Δ. Μεσογείου για τη ναυπήγηση πλοίων, λόγω του δασικού τους πλούτου⁵⁰⁸.

503. Για την υπαγωγή του νησιού σε ένα πράιτωρα, ο οποίος λογοδοτούσε απευθείας στην Κωνσταντινούπολη βλ. Lounghis - Blysidu - Lampakes, *Regesten*, αρ. 1143. Στη γενικότερη σημασία της Σικελίας για την επικοινωνία της Δ. με τη Α. Μεσόγειο αναφέρεται πιθανότατα η αποστοφή για την ενότητα της θάλασσας από τη Σικελία ως την Κρήτη και από εκεί τις ακτές της Μικράς Ασίας: *Isidori Sevilliensis Etymologiae*, έκδ. W. Lindsay, Oxford 1911, XIII, 14,1. Βλ. και Α. Ε. Λαΐου, Οι ανταλλαγές και το εμπόριο από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα, στο: *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα* (γενική εποπτεία Α. Ε. Λαΐου), Β', Αθήνα 2006, 486-487.

504. Βλ. St. Caruso, *La Sicilia nelle fonti storiografiche bizantine*, στο: *La Sicilia e Italia suburbicaria tra IV e VIII secolo, Atti del Convegno di Studi*, Catania, 24-27 Ottobre 1989, Soveria Mannelli 1991, 108-113 (στο εξής: Caruso, *La Sicilia nelle fonti storiografiche bizantine*).

505. Greg. Magni, *Reg. Epp.* II, 50,79-81. Βλ. Λουγγής, *Ιουστινιανός*, 205-206.

506. Βλ. Durliat, *Ville*, 568.

507. *Expositio totius mundi et Gentium*, έκδ. J. Rougé [Sources Chrétienes 124], Paris 1966, 65, 66. Greg. Magni, *Reg. Epp.* II, 50,15. Βλ. Guillou, *Régionalisme*, 62. Caruso, *La Sicilia nelle fonti storiografiche bizantine*, 103-104.

508. Βλ. Lombard, *Espaces et réseaux*, 137.

Οι μαρτυρίες για τη μεταφορά σιταριού στη Ρώμη ή σε άλλες μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας, κυρίως από τη Σικελία, τη Σαρδηνία, αλλά και την Κορσική, τον έβδομο αιώνα είναι ενδεικτικές, αφενός των παραγωγικών τους δυνατοτήτων για την κάλυψη αναγκών μεγάλων πόλεων σε καταστάσεις κρίσεων και αφετέρου για την ευχέρεια της μεταφοράς των προϊόντων δια θαλάσσης, ακόμη και σε μεγάλες αποστάσεις⁵⁰⁹. Με την προμήθεια αγαθών από τις αποθήκες της Σικελίας με βασιλική κέλευση επιχειρήθηκε να δοθεί λύση για τον ανεφοδιασμό της Θεσσαλονίκης (τέλος της βασιλείας του Φωκά ή αρχές της βασιλείας του Ηρακλείου)⁵¹⁰. Ανάλογο ήταν το εγχείρημα για την αντιμετώπιση της έκτακτης κρίσης στην Αλεξάνδρεια, ένα από τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της εποχής, που προκλήθηκε από το προσφυγικό κύμα μετά την κατάκτησή της Παλαιστίνης από τους Πέρσες (614)⁵¹¹.

Ιδιαίτερα όμως, για τη Ρώμη, η Σικελία υπήρξε πάντοτε η σημαντικότερη πηγή αγαθών, πράγμα που έγινε εμφανές όταν, κατά τη δεύτερη πολιορκία της (545-546), ο εκπρόσωπος του πάπα Βιγίλιου (537-555), Πελάγιος, είχε προσφύγει στο νησί με την ελπίδα να επιτύχει την παραχώρηση σιτηρών από τον Γότθο βασιλέα Τοτίλα που τότε είχε καταλάβει⁵¹². Ο τελευταίος αρνήθηκε να ανεφοδιάσει τη Ρώμη, μολοντί παραδεχόταν ότι η Σικελία ήταν *νήσος εύδαιμων εκ παλαιού χρημάτων προσόδω και καρπών άφθονία των εκεί φουομένων πασών μάλιστα, ώστε ού τοίς αὐτήν ἐνοικοῦσιν ἐπαρκεῖν μόνον, ἀλλὰ καὶ τοὺς Ῥωμαίους ὑμᾶς ἐνθένδε εἰσκομιζόμενους ἀνὰ πᾶν ἔτος τῆν τῶν ἐπιτηδεῖων φορὰν διαρκῶς ἔχειν*⁵¹³. Η κατοχή της Σικελίας αποτελούσε, επομένως, απαραίτητη προϋπόθεση για τον έλεγχο της Αιώνιας Πόλης. Οι πρόσδοδοι από τα πατρίμνια της Εκκλησίας και τις δημόσιες αποθήκες στη Σικελία συνέβαλλαν πάντοτε σημαντικά στην τροφοδοσία της Ρώμης, ενώ οι δυσκολίες επισιτισμού συνεχίζονταν, καθώς η ιουστινιάνεια ανάκτηση της Ιταλίας εξανεμιζόταν μετά την εμφάνιση των Λογγοβάρδων (568).

Όσο η Ρώμη απέβλεπε στα σιτηρά της Σικελίας, είναι φανερό ότι όλο και περισσότερο βασιζόταν στην προστασία και την επέκταση των εκκλησιαστικών γαιών στο

509. Η αναφορά του *Stephanus marinarum cartularius* σε συνδυασμό με τις μεταφορές αγαθών από τα νησιά αυτά στη Ρώμη, πέρα από την κατοχή των παπικών πατρίμωνίων, υποδεικνύει τη σημασία τους για τη Ρώμη: Greg. Magni, *Reg. Epp.* V, 38,25. Στην *PLRE* III, 1189-1190 (Stephanus, 28) υποδεικνύεται ότι ο χαρτουλάριος Στέφανος, ο οποίος είτε ανήκε στην επαρχία Ιταλίας, είτε στην κεντρική διοίκηση ήταν υπεύθυνος για τη συντήρηση στόλου στη Σικελία. Γενικά για την οικονομική δυναμική του νησιού βλ. και Guillou, *La Sicile byzantine*, 120-128.

510. Θαύματα Αγίου Δημητρίου, 108,23 και II, 79 (σχόλιο). Βλ. Durliat, *Ville*, 396-397.

511. Βίος Ιωάννη Ελεήμονος, 359,75. Durliat, *Ville*, 334.

512. Προκόπιος, *Πολ. Ζ'*, 15, 9 = II, 361.

513. Προκόπιος, *Πολ. Ζ'*, 16, 16 = II, 365· το χωρίο αποτελεί μέρος της αρνητικής απάντησης του Τοτίλα στο αίτημα για ανεφοδιασμό της Ρώμης, το οποίο μετέφερε ο τότε διάκονος Πελάγιος και μετέπειτα πάπας (555-561).

νησί⁵¹⁴. Σε επιστολή του Γρηγορίου Α΄ (590-604) προς την σύζυγο του Μαυρικίου (568-602), Κωνσταντίνα, επισημαίνεται ότι ήταν αναγκαία η λήψη μέτρων για την αντιμετώπιση της διοικητικής κρίσης που είχε δημιουργηθεί με τις λογοβορδικές πιέσεις, ώστε η Κορσική, η Σαρδηνία και η Σικελία να μπορούν να ανεφοδιάζουν απρόσκοπτα τη Ρώμη και τη Ραβέννα⁵¹⁵. Η Σικελία ήταν επίσης σημαντική για τη Ρώμη, καθώς η μικρή της απόσταση με τη Σαρδηνία και την Κορσική διευκόλυνε τις μεταφορές των αγαθών⁵¹⁶. Η επίκληση που διατυπώνεται στο επιστολικό έργο του πάπα Γρηγορίου Α΄ σχετικά με προμήθεια σιτηρών από το *sitonicum* της Σικελίας, δείχνει ακόμη ότι η συμβολή των προϊόντων, που συγκεντρώνονταν στο νησί με δημόσια εποπτεία, συνέχιζε να είναι επιβεβλημένη για τη Ρώμη στις αρχές του έβδομου αιώνα⁵¹⁷.

Η λειτουργία του νομισματοκοπείου των Συρακουσών εξακολουθούσε να είναι επίσης σημαντική παρά τις διακυμάνσεις του χρυσού νομίσματος⁵¹⁸. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι, κατά τις ιδιαίτερες συνθήκες του έβδομου αιώνα, η Σικελία με τη δυνατότητα να ανεφοδιάζει σε αγαθά και σε ναυτικές δυνάμεις τους βυζαντινούς στόλους, συνέβαλλε άλλοτε άμεσα και άλλοτε έμμεσα στη διατήρηση της Ρώμης και της Ραβέννας υπό βυζαντινή κυριαρχία. Πατριμότητα στο πλαίσιο των λειτουργιών, που παλαιότερα προβλέπονταν στο θεσμό των Εξαρχάτων, δεν διατηρούσε μόνο η Ρώμη στη Σικελία, αλλά και η Εκκλησία της Ραβέννας, για τα οποία μάλιστα η τελευταία έστειλε στην Κωνσταντινούπολη, τουλάχιστον μία φορά, κατά το δεύτερο μισό του έβδομου αιώνα, το ποσόν των δεκαπέντε χιλιάδων χρυσών νομισμάτων⁵¹⁹. Ο απεσταλμένος του αρχιεπισκόπου της Ραβέννας, Maurus, στη Σικελία, πέρα από άλλες δεκαέξι χιλιάδες νομίσματα, πήρε από το νησί για την πόλη του πενήντα χιλιάδες μοδίους σιτηρών και άλλες προμήθειες, καθώς και μεταξωτά και πορφυρά υφάσματα, αλλά και ακριβά μεταλλικά σκεύη.

514. Βλ. Jones, *Later Roman Empire* II, 711.

515. Greg. Magni, *Reg. Epp.* V, 38. Η τροφοδοσία της Ρώμης από τη Σαρδηνία, όπως και άλλων σημαντικών περιοχών της Μεσογείου, είχε γνωρίσει προβλήματα και κατά την εποχή της κυριαρχίας των Βανδάλων: Durliat, *Ville*, 104, 434.

516. Για τη σημασία της Σικελίας και των Στενών Otranto στις θαλάσσιες επικοινωνίες ως τον όγδοο αιώνα βλ. V. von Falkenhausen, *Réseaux routiers et ports dans l'Italie méridionale byzantine (VIe-XIe s.)*, στο: *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση*, Αθήνα 1989, 730.

517. Greg. Magni, *Reg. Epp.* I, 2,24-28. Βλ. Durliat, *Ville*, 433, 460-461, 463 σημ. 142.

518. Βλ. Ph. Grierson, *Monete bizantine in Italia dal VII al XI secolo*, στο: *Moneta e scambi nell'alto medioevo* [SCIAM 8], Spoleto 1961, 47-55. Guillou, *La Sicile byzantine*, 102. C. Morrisson, *Nouvelles recherches sur l'histoire monétaire byzantine: évolution comparée de la monnaie d'or à Constantinople et dans les provinces d'Afrique et de Sicile*, *JÖB* 33 (1983) 275-286 [= *Monnaie et finances à Byzance: analyses, techniques*, Aldershot 1994, X].

519. Agnellus, 111, σ. 350. Βλ. Guillou, *Régionalisme*, 176 σημ. 135. R. A. Markus, *Gregory the Great and his World*, Cambridge 1992, 112-121. Ekonomou, *Byzantine Rome*, 1-41.

Η πολύ χαρακτηριστική αυτή πληροφορία για τη μεταφορά αγαθών από τη Σικελία στη Ραβέννα συνδέεται με τα εκκλησιαστικά προνόμια που παραχωρήθηκαν στην πρωτεύουσα του Εξαρχάτου από τον Κώνσταντα Β΄ στην προσπάθειά του να περιορίσει τις δικαιοδοσίες της Ρώμης⁵²⁰. Τόσο η πολιτική του Κώνσταντος Β΄, η οποία επικρίθηκε, επειδή, πέρα από την απευθείας τροφοδοσία της Ραβέννας από τη Σικελία, προέβλεπε τη φορολόγηση κτητόρων γης και πλοίων (*habitoribus et possessoribus ... seu capita atque nauticatione*) στην Καλαβρία, Σικελία, Αφρική και Σαρδηνία⁵²¹, όσο και τα μέτρα του Λέοντος Γ΄, που επίσης επιτιμήθηκαν, επειδή προέβλεπαν εισφορές *τῷ τρίτῳ μέρει Σικελίας καὶ Καλαβρίας*⁵²², δείχνουν ότι το νησί συνέχιζε πάντοτε να εγγράφεται στους μηχανισμούς της φορολογικής εποπτείας της Κωνσταντινούπολης.

Η παραμονή του Κώνσταντος Β΄ στο νησί, πέρα από τη δυνατότητα ελέγχου του πλούτου που προσέφερε το ίδιο, πρέπει να σχετιζόταν με τις ευρύτερες γεωστρατηγικές προϋποθέσεις, τις οποίες προσπάθησε να αναπροσαρμόσει στην πραγματικότητα της εποχής του με τη στρατιωτική παρουσία των θεμάτων της Ανατολής σκοπεύοντας στη διοικητική αναδιοργάνωση της Δ. Μεσογείου. Η διατήρηση της κυριαρχίας στην Ιταλία και την Αφρική, που φάνηκε ότι βρισκόταν στις άμεσες προτεραιότητές του, δεν θα μπορούσε να ευοδωθεί χωρίς τη σταθερή παρουσία στρατού και στόλου. Και οι δύο αυτές προϋποθέσεις προσφέρονταν από τη Σικελία, όπως δείχνουν οι αναφορές σε επιστολή του πάπα Γρηγορίου Α΄ σε στρατολογήσεις τσιρώνων⁵²³, προσθέτοντας ένα ακόμη τεκμήριο για την ιδιαίτερη συμβολή του νησιού στην κάλυψη αναγκών των εκστρατειών. Η δυναμική αυτή πρέπει να στηριζόταν στο γεγονός ότι ο πληθυσμός της εμφάνιζε συχνά σημεία ανανέωσης⁵²⁴.

Για την εγκατάσταση του στρατεύματος του Κώνσταντος Β΄ στις Συρακούσες, σε συνδυασμό με τις στρατηγικές προϋποθέσεις που προσέφερε το νησί για τον έλεγχο της Ιταλίας, επιπλέον κίνητρο πρέπει να ήταν η επάρκεια των προϊόντων από την το-

520. Βλ. Dölger, *Regesten*, αρ. 233. Diehl, *Ravenne*, 270-273. Simonini, *Autocefalia*, 77-93.

521. *LP I*, 344,3. Παύλος Διάκονος, *HL V*, 11, σ. 150. Βλ. Dölger, *Regesten*, αρ. 234.

522. Θεοφάνης, 410,10-11 και 413,7. Ο Θεοφάνης (σ. 413,5-8) επαναλαμβάνει: *περὶ τῶν πολιτικῶν διοικήσεων αἰσχροῦ κέρδους καὶ φιλαργυρίας ἐπινοῖα κατὰ τε Σικελίαν καὶ Καλαβρίαν καὶ Κρήτην, ἢ τε τῆς Ἰταλίας ἀποστασία διὰ τὴν αὐτοῦ κακοδοξίαν*. Ο Gouillard (*Aux origines*, 276) αντίθετα δεν θεωρεῖ ότι αυτή η βυζαντινὴ πολιτικὴ εἶχε πράγματι βρει ἕδαφος ἀποδοχῆς στη Ν. Ἰταλία, καθότι οἱ ἐπιστολὲς τοῦ πάπα Γρηγορίου Β΄ πρὸς τὸν Λέοντα Γ΄ δὲν εἶχαν ποτὲ ἀναπαρᾶχθῃ ἐν λειτουργικῇ τῆς ἐργα.

523. Greg. Magni, *Reg. Epp.* II, 50,79-81. Βλ. Jones, *Later Roman Empire* II, 659. Guillou, *Régionalisme*, 90 σημ. 66. Guillou, *La Sicile byzantine*, 102. J. F. Haldon, *Recruitment and Conscriptio in the Byzantine Army c. 550-950. A Study on the Origins of the Stratotika Ktemata* [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte 357], Wien 1979, 21 σημ. 5. Για την ἔκταση στην Ἰταλία καὶ ἰδιαίτερα στη Σικελία καὶ τὴν οικονομικὴ σημασία τῶν παπικῶν πατρισμῶν βλ. Guillou, *Régionalisme*, 182-184. Ἡ διαμαρτυρία τοῦ *Liber Pontificalis* (σ. 344,4) ὅτι οὗ Κώνστας Β΄ *uxores a maritis vel filios a parentes separent* εἶναι πιθανὸν νὰ ἀναφέρεται ἐν ἀνάλογες στρατολογήσεις. Βλ. Zuckerman, *Learning from the Enemy*, 103-107.

524. Βλ. Guillou, *La Sicile byzantine*, 111-120.

πική παραγωγή και η επιβολή φόρου σε τοπικές αγροτικές μονάδες. Η παραμονή του αυτοκράτορα στις Συρακούσες πρέπει να σχετίζεται με αυτές τις δυνατότητες στρατολόγησης και ανεφοδιασμού, καθώς και την ευχέρεια της άμεσης επικοινωνίας με όλες τις βυζαντινές κτήσεις στη Δ. Μεσόγειο. Με την εγκατάσταση του Κωνσταντος Β΄ στη Σικελία έχουν, σύμφωνα με τον Διονύσιο του Tel-Mahre, συνδεθεί οι διαμαρτυρίες της συγγλήτου της Κωνσταντινούπολης, σύμφωνα με τις οποίες η μετοίκηση αυτή δεν βοηθούσε στην αντιμετώπιση των αραβικών απειλών⁵²⁵. Η εκτίμηση αυτή εμφανίζει μία μονομερή αξιολόγηση των στόχων αυτής της εκστρατείας, αφού η στρατηγική θέση της Σικελίας είχε ευρύτερη σημασία για τη δυτική πολιτική αυτού του αυτοκράτορα, πράγμα που επιβεβαιώθηκε μετά τη δολοφονία του, οπότε χρονολογείται η πρώτη αραβική επιδρομή στο νησί⁵²⁶.

Την αναγκαιότητα επιβολής στη Δύση επιβεβαιώνουν οι μεγάλες και διαδοχικές εκστρατείες, οι οποίες επιχειρήθηκαν στη συνέχεια. Παράλληλα, η Ρώμη αλλά και η Ραβέννα, εκφράζοντας όλο και πιο ανοικτά τη διάθεσή τους για ανεξαρτησία, απομακρύνονταν από το βυζαντινό έλεγχο, πράγμα που γινόταν πιο προφανές όταν οι δυνατότητες της στρατιωτικής επέμβασης της Κωνσταντινούπολης ήταν περιορισμένες, όπως έδειξε η αντιμετώπιση της λογγοβαρδικής εισβολής⁵²⁷. Όσο τα Εξαρχάτα προσαρμόζονταν σε αυτές τις νέες τάσεις και επιχειρούσαν να διατηρούν αγαστές σχέσεις με ισχυρούς τοπικούς παράγοντες, λειτουργώντας όλο περισσότερο ανεξάρτητα σε ζητήματα διοικητικά, πολιτικά, ιδεολογικά και οικονομικά, κάθε προσπάθεια βυζαντινής επιβολής σε ιταλικά εδάφη δημιουργούσε προβλήματα στις σχέσεις με τη Δύση. Με αφορμή τον απόηχο των ποικίλων αντιρρήσεων που έχουν καταγραφεί μεταγενέστερα στις πηγές, για τη μεγάλη εκστρατεία του Κωνσταντος Β΄ στη Δύση (663-668) αλλά και εκείνη, η οποία ήταν σαφώς πιο περιορισμένη σε όγκο δυνάμεων, επί Λέοντος Γ΄ με τον στρατηγό των Κιβυρραιωτών, Μάνη (732)⁵²⁸, γίνεται εμφανές ότι ο έλεγχος αυτών των περιοχών που ήταν και τότε ζωτικός για τη στρατιωτική επιβολή στη Δύση, αποτελούσε πλέον το κύριο σημείο της οξείας αντιπαράθεσης με τους ισχυρούς παράγοντες στην Ιταλία: τον πάπα που κατείχε σημαντικές γαίες και την αριστοκρατία, από την οποία προερχόταν η ισχυρότερη μερίδα των δημόσιων λειτουργών και του ανώτερου κλήρου,

525. Διονύσιος επίσκοπος του Tel-Mahre (818-845): A. Palmer, *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles, including two seventh-century Syriac apocalyptic texts*, intr. transl. and annot. by A. Palmer, including two seventh-century Syriac apocalyptic texts intr. transl. and annot. by S. Brock with added annotation and a historical introduction by R. Hoyland, Liverpool 1993, 187. Η αποστοφή αυτή εγγράφεται στην ποικιλία των αρνητικών σχολίων των πηγών (βλ. Λουγγής, *Ιδεολογία*, 61-65) σχετικά με την εγκατάλειψη της Κωνσταντινούπολης και τη δυσανεμία που είχε δημιουργήσει η επιθετική στάση του Κωνσταντος Β΄ έναντι της Δύσης.

526. *LP I*, 346,8-11. Παύλος Διάκονος, *HL V*, 13, σ. 150. Αντίθετα η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη (σ. 348,13-14) τοποθετεί την επιδρομή το 662/3.

527. Βλ. Christou, *Byzanz und die Langobarden*, 107-130.

528. Θεοφάνης, 398,9 410,4-7.

εξαιτίας της φορολόγησης της Σικελίας και της Καλαβρίας, όπως σημειώνεται με απόλυτη σύμπνοια σε δυτικές και ανατολικές πηγές.

Με δεδομένους τους συσχετισμούς αυτούς στην Ιταλία, οι διαδοχικές εξεγέρσεις εξάρχων περιγράφονται στις πηγές ως συγκρούσεις των στρατών του Εξαρχάτου με τους τοπικούς στρατιωτικούς παράγοντες. Στην πραγματικότητα, φαίνεται ότι αυτή η τάση των εξάρχων για ανεξαρτησία σχετιζόταν με την ανεπάρκεια της ανανέωσης των στρατευμάτων τους. Η υποκίνηση, από την άλλη πλευρά, ανταρσιών είτε από τη Ρώμη, είτε από ισχυρούς παράγοντες των ιταλικών πόλεων ασκούσε πιέσεις στα βυζαντινά στρατεύματα. Οι διαψεύσεις των προσδοκιών αυτών των βυζαντινών στρατευμάτων, που έφταναν εκεί από την Ανατολή, υποδαύλιζαν επίσης σε αρκετές περιπτώσεις ρήξεις με την Κωνσταντινούπολη, αλλά και τις ιθύνουσες αρχές της Ιταλίας, και πυροδοτούσαν συγκρούσεις με το στρατό του Εξαρχάτου.

Αυτή η νέα ασαφής και αμφίροπη κατάσταση στη Δύση, ενώ η στρατηγική της και η οικονομική της συμβολή ήταν πάντοτε σημαντικές για το Βυζάντιο⁵²⁹, δείχνει ευκρινώς και τους στόχους της ναυτικής εκστρατείας του Κώνσταντος Β' (663-668) και τις επιδιώξεις της επιχείρησης του θεματικού στόλου των Κιβυρραιωτών στη συνέχεια (732)⁵³⁰. Με τις στρατιωτικές αυτές επιχειρήσεις έγινε εξάλλου φανερό ότι οι δυνάμεις, που οι εξάρχοι είχαν στη διάθεσή τους ήταν περιορισμένες και δεν επέτρεπαν την αντιμετώπιση των τοπικών αναγκών, μολονότι η διοικητική αφετηρία για το διορισμό τους ήταν η Κωνσταντινούπολη. Η ανεπάρκεια των Εξαρχάτων ήταν επιπλέον προφανής και στο θέμα της συντήρησης αποτελεσματικών στόλων με σκοπό στρατιωτικές κινητοποιήσεις.

Σε αντίθεση με τη Σικελία, τα Εξαρχάτα και κυρίως οι πρωτεύουσες πόλεις τους με τα λιμάνια τους (Ραβέννα⁵³¹ και Καρχηδόνα⁵³²) δεν φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν ως κέντρα στρατιωτικού ανεφοδιασμού στις εκστρατείες για την ανακατάληψη της Δύσης, παρόλο που, έως την εποχή του εξάρχου Θεοδώρου Καλλιοπιά, διέθεταν σημαντικό αριθμό πλοίων⁵³³. Ο στρατιωτικός έλεγχος της Σικελίας από την κεντρική εξουσία, επέτεινε πιθανότατα και την αδυναμία των εξάρχων να ελέγξουν τις μικρότερες μοίρες που βρισκόνταν διάσπαρτες στη Δ. Μεσόγειο (Βαλαερίδες, Σαρδηνία, Λιπάρες,

529. Για την αναπροσαρμογή της φορολογικής πολιτικής στη Δύση, όπως και σε όλη την αυτοκρατορία σε στέρεες βάσεις βλ. Οικονομίδης, *Fiscalité*, 29-30.

530. Βλ. σχετικά πιο πάνω, σ. 247.

531. Η παρακμή του λιμανιού της Ραβέννας είχε αρχίσει από τον έκτο αιώνα, μολονότι οι δραστηριότητές του δεν σταμάτησαν: J. Rougé, Ports et escales dans l'empire tardif, *La navigazione mediterranea nell'alto medioevo* [SCIAM 25], I, Spoleto 1978, 120-121. McCormick, *Origins*, 368, 523-524.

532. Η Καρχηδόνα έπεσε αρχικά το 695 και, ενώ έγινε προσπάθεια για την ανακατάληψη και τη διατήρησή της τουλάχιστον ως ναυτικού σταθμού, χάθηκε οριστικά το 698: Θεοφάνης, 370,8-23.

533. Βλ. Λουγγής, *Ιταλία*, 125-128.

Μάλτα, Γανδομελέτη, Παντελλαρία⁵³⁴). Ανάλογο τοπικό χαρακτήρα και περιορισμένη γεωγραφική εμβέλεια δράσης είχαν και τα ολιγάριθμα στρατεύματα των δουκάτων, τα οποία δεν μπορούσαν να αποτελέσουν εξαρχής στηρίγματα των εκστρατειών, καθώς οι τοπικοί στρατοί δεν ήταν ούτε μεγάλοι σε αριθμό, ούτε προσανατολισμένοι στις προσδοκίες της κεντρικής εξουσίας της Κωνσταντινούπολης για τον έλεγχο της Δύσης. Η σημασία της Σικελίας ως σταθμού της ναυσιπλοΐας για την επικοινωνία στη Δ. Μεσόγειο ήταν άλλωστε καθοριστική, όπως συνάγεται από το ναυάγιο εμπορικού πλοίου ανοικτά των νότιων ακτών της Σικελίας (Marzamemi), το οποίο είχε προορισμό τη Βυζακινή⁵³⁵. Με δεδομένη τη δυνατότητα πρόσβασης στις ακτές της Αφρικής, ο καθορισμός της Σικελίας⁵³⁶ ως βάσης για τις εκστρατείες από την Κωνσταντινούπολη γίνεται προφανέστερος από την εποχή του Κώνσταντος Β΄.

Για όλους τους παραπάνω λόγους η Σικελία παρέμενε τόπος άφιξης από την Κωνσταντινούπολη, αλλά και εκκίνησης ακόμη και για επιχειρήσεις που αφορούσαν στη βυζαντινή κυριαρχία στη Δύση, μολονότι δεν μεταφέρονται πάντοτε στρατοί όπως αυτός του Κώνσταντος Β΄⁵³⁷. Από τη Σικελία ξεκίνησε και ο πατριάρχης και έξαρχος Θεοφύλακτος, όταν στάλθηκε στην Ιταλία από τον Τιβέριο-Αψίμαρο στη Δύση επί πάπα Ιωάννη Γ΄ (701-705), με σκοπό ίσως να διευθετήσει τις οικονομικές υποθέσεις ανάμεσα στη Ρώμη και το νησί. Η πρόθεση αυτή συνδέεται πιθανότατα τόσο με την εχθρότητα που δημιουργήθηκε στη Ρώμη πριν από την άφιξή του, όσο και με τις μετέπειτα δημεύσεις που επιβλήθηκαν σε *Romanae urbis habitatores*⁵³⁸. Ο τρόπος που ο Θεοφύλακτος έγινε δεκτός στη Ρώμη, όπου είχε συγκεντρωθεί ο στρατός της Ιταλίας, όπως και η εξέγερσή του στη συνέχεια, δείχνουν ότι, όπως πάντοτε συνέβαινε, ο κουβικουλάριος και πατριάρχης Θεοφύλακτος δεν είχε στρατό ικανό για την αποσόβηση κρίσεων αυτού του

534. Ειδικά η Παντελλαρία αποτελούσε σημαντικό σημείο επαφής της Σικελίας με την Αφρική: Lewis, *Naval Power*, 64. Eickhoff, *Seekrieg*, 98. D. Sami, Pantelleria in epoca bizantina. Resoconto preliminare dal progetto "Carta Archeologica dell'isola di Pantelleria 1988", στο: *Byzantino-Sicula IV: Atti del I Congresso Internazionale di Archeologia della Sicilia bizantina*, Palermo 2002, 395-412.

535. Βλ. J.-P. Sodini, Le commerce des marbres à l'époque protobyzantine, στο: *Hommes et richesses dans l'empire byzantin I: IVe-VIIe siècle* [Réalités byzantines 1], Paris 1989, 167-168. Για το ναυάγιο αυτό, αλλά και γενικότερα για τα ταξίδια την εποχή αυτή μέσω Σικελίας βλ. τώρα, McCormick, *Origins*, 49, 502-505 και 511.

536. Με το Εξαρχάτο της Αφρικής συνδέεται η σφραγίδα που ανήκε στον στρατηλάτη Ηράκλειο: V. Laurent, Une source peu étudiée de l'histoire de la Sicile au Haut Moyen Âge: La sigillographie byzantine, *Byzantino-Sicula* 2 (1966) 30-31. Στη βοήθεια από τη Σικελία φαίνεται ότι βασίζονταν οι κάτοικοι της Αφρικής κατά τις αραβικές επιδρομές, βλ. ενδεικτικά: A. Beihammer, *Nachrichten zum byzantinischen Urkundenwesen in arabischen Quellen (565-811)* [Ποικίλα Βυζαντινά 17], Bonn 2000, αρ. 280-281.

537. Στο ρόλο της Σικελίας ως αφετηρίας εκστρατειών θα πρέπει να οφείλεται η διήγηση του Βίου Παγκρατίου Ταυρομενίου για τη νικηφόρα απόβαση πλοίων από τη Σικελία στο Δυρράχιο, ίσως επί Ιουστινιανού Β΄: McCormick, *Origins*, 745.

538. *LPI*, 383,6. Βλ. Guillou, *Régionalisme*, 211 σημ. 35. Στράτος, *Βυζάντιον*, ΣΤ΄, 111. Brown, *Gentlemen and Officers*, 114.

μεγέθους, πράγμα που, όπως φαίνεται, επιχειρήθηκε να αντιμετωπιστεί με την ίδρυση του θέματος Σικελίας.

Η μόνιμη στρατιωτική παρουσία στη Σικελία συνέχιζε την πολιτική του Κώνσταντος Β΄, κάτι που θα φανεί σαφέστερα, όταν ο πατριάρχης Θεόδωρος, θα αποσταλεί στη Ραβέννα ως *primi exercitus insulae Siciliae*⁵³⁹ ή μονοστράτηγος⁵⁴⁰ από τον Ιουστινιανό Β΄ (705-711). Από εκεί παρέλαβε τους επικεφαλής του κλήρου της πρωτεύουσας του Εξαρχάτου και τους έστειλε στη βυζαντινή πρωτεύουσα σε αυτόν τον επικεφαλής, στα στρατεύματα της Σικελίας και στον *exercitus Italiae* θα στηριχθεί και η αποστολή, η οποία μετέφερε τον πάπα Κωνσταντίνο στην Κωνσταντινούπολη. Την πάντοτε επίκαιρη στρατηγική θέση του νησιού δείχνει και το πέρασμα από εκεί της παπικής συνοδείας κατά την επιστροφή της στη Ρώμη⁵⁴¹.

Στην αντιμετώπιση της Σικελίας ως στρατηγικής αφετηρίας για τις επιχειρήσεις στην Αφρική, όπως στην Ιταλία, παραπέμπει και η αποστολή στη Βυζακινή (Hadrumetum) του πατρικίου Νικηφόρου από τον Κώνσταντα Β΄⁵⁴². Η ιδιαίτερη σημασία της Σικελίας ως ναυτικής βάσης κατά τις εκστρατείες στη Δύση, είχε ήδη αναδειχθεί κατά την ιουστινιάνεια εποχή, όταν ο Βελισάριος είχε επιχειρήσει τον απόλυτο στρατιωτικό έλεγχο της Δ. Μεσογείου, με την απόβαση στο νησί από την Αφρική⁵⁴³, την εξασφάλιση της Σαρδηνίας και της Κορσικής⁵⁴⁴, καθώς και του στενού των Γαδείρων, αλλά και των Βαλεαρίδων κατά τον Βανδαλικό πόλεμο (533/4)⁵⁴⁵. Ο Κώνστας Β΄, περισσότερο από όλους τους αυτοκράτορες, με την εγκατάστασή του στη Σικελία⁵⁴⁶ έκανε και πάλι επίκαιρη την αναγκαιότητα του ελέγχου από εκεί όλων των βυζαντινών κτήσεων στη Δ. Μεσόγειο, κάτι που φαίνεται ότι επιχειρήθηκε να ενισχυθεί ακόμη περισσότερο με τη λίγο μεταγενέστερη ίδρυση του θέματός της από τον Ιουστινιανό Β΄, με προφανή την πρόθεση υποβάθμισης της σημασίας του Εξαρχάτου της Ραβέννας.

539. *LPI*, 389,8.

540. Agnellus, 137, σ. 367 και 153, σ. 377. Βλ. Guillou, *Régionalisme*, 216 σημ. 51, 52. Nichanian – Prigent, *Les stratèges de Sicile*, 101. Ως μονοστράτηγος του Βασιλείου Ονομάγουλου (Θεοφάνης, 398,29) αποστέλλεται αργότερα και ο Γεώργιος που, πιθανόν σύμφωνα με τους Mango – Scott (*Theophanes*, 550 σημ. 4), κατονομάζεται μόνο από τον Νικηφόρο (de Boor), 55,6.

541. Βλ. Simonini, *Autocefalia*, 125-129. Στράτος, *Βυζάντιον*, ΣΤ΄, 145.

542. Βλ. Diehl, *Afrique*, 570. Στράτος, *Βυζάντιον*, Δ΄, 232 σημ. 815. Στράτος, *Βυζάντιον*, ΣΤ΄, 110. Oikonomidès, *Une liste arabe*, 128. Βλ. και πιο πάνω, σ. 164, 224 και 232.

543. Προκόπιος, *Πολ.* Δ΄, 5, 12 = I, 440.

544. Προκόπιος, *Πολ.* Δ΄, 5, 4 = I, 439. Και από τη Νουμιδία στη Σαρδηνία τον στρατηγό Σολόμων: Προκόπιος, *Πολ.* Δ΄, 5, 5, 6, 7 = I, 439.

545. Προκόπιος, *Πολ.* Δ΄, 5, 5, 6, 7 = I, 440.

546. Βλ. Bury, *Naval Policy*, 25. Στράτος, *Βυζάντιον*, ΣΤ΄, 164. E. Kislinger, *Archeologia e Storia: Ricostruire insieme la Sicilia bizantina*, στο: *Byzantino-Sicula IV: Atti del I Congresso Internazionale di Archeologia della Sicilia bizantina*, Palermo 2002, 89-104, ιδιαίτερα 92-94.

Η ίδρυση του θέματος Σικελίας

Οι ειδήσεις για το θέμα Σικελίας, ο στρατηγός του οποίου εντοπίζεται σε σφραγίδες κατά την τελευταία δεκαετία του έβδομου αιώνα⁵⁴⁷, είναι στην πλειοψηφία τους συνδεδεμένες με δραστηριότητες που αφορούσαν στις σχέσεις Ιταλίας και Κωνσταντινούπολης. Αυτή η εντύπωση, καθώς και το γεγονός ότι πολλοί από τους επικεφαλής του θέματος ήταν ευνούχοι, όπως ήταν και πολλοί από τους εξάρχους Ιταλίας, οδήγησε στο συμπέρασμα ότι η θεματική αυτή αναδιοργάνωση της στρατιωτικής διοίκησης της Σικελίας έμελλε να παίζει κυρίαρχο ρόλο στις υποθέσεις της Ιταλίας⁵⁴⁸. Η Ιταλία, μολονότι την εποχή αυτή βρισκόταν στο επίκεντρο των διπλωματικών διαβουλεύσεων και του στρατιωτικού ενδιαφέροντος της Κωνσταντινούπολης, δεν πρέπει να αποτελούσε επιτελικό σημείο για τη στρατιωτική κυριαρχία στη Δύση. Τόσο η εκστρατεία του Κωνσταντίνου Β΄ που στόχευε στην αποκατάσταση του γοήτρου της αυτοκρατορίας ακόμη δυτικότερα, όσο και η πολιτική των διαδόχων του⁵⁴⁹, ιδιαίτερα εκείνη του Ιουστινιανού Β΄, αλλά και των επόμενων αυτοκρατόρων, Λεοντίου και Αρτεμίου-Αναστασίου, έδειξαν ότι η διατήρηση των εδαφών του Εξαρχάτου της Αφρικής και των μεγάλων νησιών της Δ. Μεσογείου ήταν σημαντική προτεραιότητα για την Κωνσταντινούπολη, καθώς εξασφάλιζε τον ανεφοδιασμό της, ενώ παράλληλα την ενίσχυε με ένα μεγάλο αριθμό πλοίων.

Από τη Σικελία επιχειρήθηκε να αντιμετωπιστούν οι αραβικές επιδρομές στο Εξαρχάτο της Αφρικής, όταν ο Κώνστας Β΄ βρισκόταν εκεί. Στη Σικελία πρέπει να στηρίξαν τόσο ο Ιουστινιανός Β΄, όσο και οι επόμενοι βυζαντινοί αυτοκράτορες τον ανεφοδιασμό των βυζαντινών ναυτικών δυνάμεων κάθε φορά που επιχειρούσαν εκστρατείες με σκοπό να υπερασπίσουν τα παράλια τουλάχιστον τμήματα του Εξαρχάτου, αλλά και της Ιβηρικής Χερσονήσου, όταν συγκρούονταν είτε με τους Άραβες που είχαν φτάσει ως την Καρχηδόνα, είτε με τους επικεφαλής του βησιγοθικού βασιλείου. Η εμφάνιση

547. Zacos – Vegler, αρ. 2918, 2919. Βλ. *PmbZ*, #6486. Nichanian – Prigent, *Les stratèges de Sicile*, 98-99. Γενικά για τις πρώτες αναφορές του θέματος βλ. Borsari, *L'amministrazione*, 133-139. Oikonomidès, *Une liste arabe*, 126-129. Winkelmann, *Rangstruktur*, 84-85.

548. Βλ. Nichanian – Prigent, *Les stratèges de Sicile*, 98.

549. Ακόμη και επί Κωνσταντίνου Δ΄, ο οποίος προσπάθησε να υποκαταστήσει την πολιτική των στρατιωτικών επεμβάσεων με εκείνη της δογματικής συμφιλίωσης, δόθηκε προσοχή τόσο στο θέμα της αποκατάστασης των σχέσεων της Εκκλησίας της Σαρδηνίας με τη Ρώμη, όσο και στην αντικατάσταση του πατριάρχη Αντιοχείας Μακαρίου, ο οποίος είχε χαρακτηριστεί μονοθελητής από έναν δυτικό επίσκοπο, τον ηγούμενο Βαΐων Σικελίας, Θεοφάνη: βλ. Λεοντοίνη, *Κωνσταντίνος Δ΄*, 97. Και οι δύο αυτές κινήσεις δείχνουν πόσο ενσωματωμένες ήταν οι λειτουργίες των νησιών αυτών στις γεωπολιτικές επιλογές της Κωνσταντινούπολης.

του θέματος Σικελίας αυτήν την εποχή δείχνει την ανάγκη μιν για την ασφαλή πρόσβαση με ναυτικές δυνάμεις στην Ιταλία⁵⁵⁰, μέσω της Τυρρηνικής θάλασσας⁵⁵¹, κυρίως δε την εξυπηρέτηση της στρατηγικής, που προϋπέθετε την απρόσκοπτη μετακίνηση και ασφαλή ανεφοδιασμό αυτών των δυνάμεων στο Εξαρχάτο της Αφρικής, τα δυτικότερα όρια του οποίου αποτελούσαν τα απώτερα σύνορα της βυζαντινής οικουμένης στη Δύση⁵⁵². Η χρονική συγκυρία της ίδρυσης του θέματος Σικελίας⁵⁵³, η οποία πρέπει να προηγείται χρονικά της οριστικής απώλειας της Καρχηδόνας το 698, πρέπει να εκφράζει αυτήν την πολιτική προσδοκία της διατήρησης ολόκληρης της Δύσης στη βυζαντινή επικράτεια⁵⁵⁴. Αυτή η θεώρηση θα επιβεβαιώνεται τουλάχιστον ως το 711 (ή 709), οπότε καταλαμβάνεται το Σέπτον.

Η συγκρότηση της Σικελίας, ως βάσης στρατευμάτων και ναυτικών δυνάμεων, αποτελεί τον προμαχώνα της Κωνσταντινούπολης στη Δ. Μεσόγειο, όπως υποδηλώνει έμμεσα και η επικοινωνία με τα νησιά των Βαlearίδων⁵⁵⁵. Πριν από την εγκαθίδρυση του θέματος, οι στρατηγοί του οποίου ως τα μέσα του όγδου αιώνα προέρχονταν από το άμεσο αυτοκρατορικό περιβάλλον, πράγμα αυτονόητο καθώς οι γαίες της Σικελίας ανήκαν έως τότε στον αυτοκράτορα, βρίσκονταν υπό την εποπτεία ενός ραϊτώρα. Οι πολυάριθμες σφραγίδες αυτοκρατορικών αξιωματούχων που βρέθηκαν στο νησί αντικατοπτρίζουν αυτήν την πραγματικότητα⁵⁵⁶. Ο τίτλος *πατρίκιος Σικελίας*, ο οποίος αποδίδεται στον Δωρόθεο στα *Acta Maximi*⁵⁵⁷, είναι πιθανό να δείχνει τη συνεχή στενή σχέση της ανώτατης διοίκησης της Κωνσταντινούπολης με το νησί, το οποίο όχι πολύ αργότερα θα περάσει στη δικαιοδοσία του στρατηγού θέματος⁵⁵⁸. Η αναφορά του πα-

550. Τα στρατεύματα ή οι αξιωματούχοι της Σικελίας έχουν τη Νεάπολη ως συνδετικό κρίκο της επικοινωνίας τους με τη Ρώμη.

551. Για τη σημασία των Αιολίδων νήσων την εποχή αυτή βλ. E. Kislinger, *Le isole Eolie in epoca bizantina ed araba*, *Archivio storico messinese* 57 (1991) 5-17. Ο ίδιος, *La storia di Lipari bizantina riconsiderata* στο: *Alla ricerca di Lipari Bizantina* (εκδ. V. Giustolisi), Palermo 2001, 14-20.

552. *Doctrina Jacobi* III, 10, σ. 169. Βλ. Guillou, *Régionalisme*, 11. T. C. Lounghis, *Sur les prémisses théoriques de la Reconquista byzantine dans la péninsule Ibérique au VIe siècle*, *Viz. Vrem.* 55 [80] (1988) 99-105.

553. Η ίδρυση του θέματος έχει συσχετισθεί με την ανυπακοή του πάπα Σεργίου προς τον Ιουστινιανό Β': *Oikonomidès, Une liste arabe*, 127.

554. T. C. Lounghis, *Byzantium in Eastern Mediterranean: Safeguarding East-Roman Identity* (υπό επεξεργασία).

555. Ένας διοικητής των νησιών αιχμαλωτίστηκε σε αραβική επιδρομή: Lewis, *Naval Power*, 65. J. Codoñer, *Bis wann waren die Balearen byzantinisch ?* (όπως στη σημ. 9), 597-603.

556. Βλ. Laurent, *Une source peu étudiée*, 34. Borsari, *L'amministrazione*, 156-158.

557. *Commemoratio*, Mansi X, 855E. Βλ. Richards, *Popes and Papacy*, 189. Cosentino, *Prosopografia I*, 382 (Dorotheus 2).

558. Βλ. Borsari, *L'amministrazione*, 133-134. *Oikonomidès, Une liste arabe*, 126 σημ. 1.

τρικίου Ιουστινιανού σε σχέση με τη δολοφονία του Κώνσταντος Β΄ στη Σικελία⁵⁵⁹, αν και δεν εξηγεί επαρκώς στις πηγές το κίνητρο της ανάμειξής του, καθώς αναφέρει ασφώς την ιδιαίτερα δημοφιλή του απήγηση στο στρατό δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί ότι παραπέμπει σε έναν ισχυρό αριστοκράτη με επιρροή στη Σικελία και στις δυνάμεις που στάθμευαν εκεί. Η εξέγερση, που ακολούθησε τη δολοφονία του Κώνσταντος Β΄, με ανακήρυξη του Αρμενίου στρατηγού των Ανατολικών Μζεζ σε αυτοκράτορα, θα μπορούσε, όμως, να παραπέμπει στη δυσaréσκεια που είχε προκαλέσει την ίδια περίπου εποχή η αγάπη του στρατού προς τον πατρίκιο Ιουστινιανό, και να συνδυαστεί και με τις επόμενες εξεγέρσεις των στρατών της Σικελίας.

Ο Θεοφύλακτος, ο οποίος αποκαλείται *patricius et exarchus Italiae de partes Siciliae* στον Βίο του πάπα Ιωάννη Σ΄⁵⁶⁰, αν είναι κάτοχος της σφραγίδας *Θεοφυλάκτω βασιλικῶ κουβικουλαρίῳ καὶ στρατηγῶ Σικελίας*⁵⁶¹, κατείχε ίσως την αρχή του θέματος. Η ταύτιση του κουβικουλαρίου Θεοφυλάκτου, ο οποίος είναι ἑξαρχος Ιταλίας με έναν ομώνυμό του στρατηγὸ Σικελίας, ο οποίος δραστηριοποιείται ἐπὶ Ιουστινιανού Β΄ το 705/6, δεν μπορεί να ισχύει με ἀπόλυτη βεβαιότητα⁵⁶². Ὡς ἀπεσταλμένος του Φιλίππικου-Βαρδάνη, ο πατρίκιος Θεοφύλακτος συνάντησε ισχυρές ἀντιδράσεις στην Ιταλία. Με δεδομένες αυτές ἀκρίβως τις ἀντιδράσεις, η διατήρηση της βυζαντινῆς κυριαρχίας στην Ιταλία, ἀλλὰ και δυτικότερα, ὅπως δείχνει η ναυτική ἐπιχείρηση του 702 στην Ισπανία, στηρίζεται στους στόλους που ἐποπτεύονται ἀπὸ το θέμα Σικελίας κατὰ την ἐποχὴ που τα Ἐξαρχάτα δεν περιορίζονται μόνο ἐδαφικά, ἀλλὰ ἀλλάζουν ὡς πρὸς τους πολιτικούς τους προσανατολισμούς με την ἔννοια ὅτι διεκδικοῦν την ἀυτονομία τους ἀπὸ το Βυζάντιο.

Κατὰ τη δεύτερη βασιλεία του Ιουστινιανού Β΄ (705-711) ἀναφέρεται ο *primi exercitus insulae Siciliae* Θεόδωρος, δηλαδή ἕνας υφιστάμενος του στρατηγού Σικελίας, ἢ του ἐξάρχου, ο οποίος κατέλαβε τη Ραβέννα *cum classe*, ὅπως ἀναφέρεται στον Βίο του πάπα Κωνσταντίνου⁵⁶³. Ο *primi exercitus insulae Siciliae* Θεόδωρος, με ἐντολὴ του Ιουστινιανού Β΄, ἀφού συνέλαβε τον ἀρχιεπίσκοπο Ραβέννας Φήλικα, ο οποίος ἀρνούνταν να δεχθεῖ την ὑποχρεωτικὴ του θητεία στη Ρώμη, τον οδήγησε στην Κωνσταντινούπολη. Τόσο ο τίτλος του *primi exercitus insulae Siciliae*, τον ὁποῖο εἶχε ο πατρίκιος Θεόδωρος, ὅσο και αὐτός του μονοστρατήγου, τον ὁποῖο του ἀποδίδει

559. Βίος Γερμανού 202. Κεδρηνός, 704,2. *Syn. Eccl. Cons.*, 677,23. Βλ. Guiland, *Recherches* II, 166. Haldon, *Seventh Century*, 168.

560. *LPI*, 383,2. Βλ. Laurent, *Une source peu étudiée*, 38.

561. Zacos - Vegliery, ἀρ. 2529a-b. Laurent, *Vatican*, ἀρ. 114. *D. O. Seals*, 1, 5.30. Nichanian - Prigent, *Les stratèges de Sicile*, 99.

562. Βλ. Brown, *Gentlemen and Officers*, 65 σημ. 8. Nichanian - Prigent, *Les stratèges de Sicile*, 100.

563. *LPI*, 389,8.

ο Agnellus⁵⁶⁴, δείχνουν συνδυασμό αρμοδιοτήτων σε μία ορισμένη αποστολή, όπως αυτή που ο αξιωματούχος αυτός ανέλαβε στη Ραβέννα. Η ιδιαίτερη ανάγκη για τη στρατιωτική επιχείρηση στη Ραβέννα και η αποστολή με πλοία, προφανέστατα της Σικελίας, στην Κωνσταντινούπολη θα μπορούσαν να δείχνουν σύζευξη αρμοδιοτήτων σε στρατό και στόλο. Έχει θεωρηθεί επίσης ότι οι τίτλοι αυτοί δείχνουν αυτόν τον διπλό ρόλο του Θεοδώρου στην Ιταλία⁵⁶⁵.

Οπωσδήποτε η εννοοποίηση αυτή είναι συγκυριακή, αλλά δείχνει την υπαγωγή της Σικελίας σε μία μεταβατική οργανωτική κατάσταση με τη μορφή του θεσμού των θεμάτων, κατά την οποία διαφορετικές στρατιωτικές διοικήσεις λειτουργούν ενιαία υπό έναν ισχυρό στρατιωτικό αξιωματούχο⁵⁶⁶. Η προσαρμογή της διοικητικής υποδομής της Σικελίας στη θεματική οργάνωση δείχνει την πρόθεση του Ιουστινιανού Β΄ να μεταφερθεί στη Δύση το πνεύμα της νέας στρατιωτικής λειτουργίας των θεμάτων της Ανατολής με στόχο τη στρατιωτική της ανανέωση. Από τη Σικελία θα περάσει η παπική αποστολή προς την Κωνσταντινούπολη και από εκεί λίγο αργότερα θα κατευθυνθεί προς τη Ρώμη ο νέος έξαρχος Θεοφύλακτος (701-705), ο οποίος θα αντιμετωπισθεί με εχθρότητα και, στη συνέχεια, θα υποστεί διωγμούς από τη φρουρά της, όπως είχε συμβεί με τον πρωτοσπαθάριο Ζαχαρία.

Οι μνείες των δυτικών πηγών για τον Θεοφύλακτο *patricius et exarchus Italiae de partes Siciliae* ή του πατρικίου Θεοδώρου ως *primi exercitus insulae Siciliae* απεικονίζουν μία μεταβατική περίοδο ανάμεσα στη στρατιωτική ενίσχυση του Εξαρχάτου από τη Σικελία και την αναβάθμιση της τελευταίας σε θέμα. Η πρώτη σαφής αναφορά σε στρατηγό Σικελίας είναι αυτή του Θεοφάνη για τον πρωτοσπαθάριο ή, κατά τον Νικηφόρο, πατρικίο Σέργιο⁵⁶⁷, αν και έχει προταθεί ότι η σφραγίδα που φέρει την αναγραφή *Salventio patricio* ανήκει σε στρατηγό Σικελίας ανάμεσα στην πρώτη βασιλεία του Ιουστινιανού Β΄ (685-695) και σε εκείνη του Τιβερίου-Αψιμάρου (698-705)⁵⁶⁸.

Η αναφορά του Σεργίου από τις βυζαντινές αφηγηματικές πηγές συνδέει την εξέγερσή του με τον αραβικό αποκλεισμό της Κωνσταντινούπολης (717)⁵⁶⁹, είναι όμως πιθανό να σχετίζεται με όσα είχαν οδηγήσει σε παρόμοια εξέγερση, η οποία είχε ανακηρύξει αυτοκράτορα στο μεταίχμιο της βασιλείας του Κώνσταντος Β΄ και του Κων-

564. Agnellus, 137, σ. 367 και 153, σ. 377: *Monostraticum fidelem suum tacito vocat, ut aptet ratem et socios in litora ducat, expensas paret*. Βλ. Oikonomidès, Une liste arabe, 126.

565. Βλ. Nicanian - Prigent, Les stratèges de Sicile, 102.

566. Βλ. Λουγγής, στο: *Μικρά Ασία των θεμάτων*, 53-55, 64-65.

567. Νικηφόρος (de Boor), 54,20. Θεοφάνης, 398,7-31. Για τις σφραγίδες του βλ. E. Kislinger - W. Seibt, *Sigilli bizantini di Sicilia. Addenda e corrigenda a pubblicazioni recenti*, *Archivio storico messinese* 75 (1999) 10-13. Nicanian - Prigent, Les stratèges de Sicile, 103.

568. Zacos - Veglery, αρ. 2918. Βλ. Nicanian - Prigent, Les stratèges de Sicile, αρ. 1, 98-99.

569. Βλ. Nicanian - Prigent, Les stratèges de Sicile, 103.

σταντίνου Δ΄ τον στρατηγό των Ανατολικών Μζεξ (668). Η μεγάλη απόσταση από την Κωνσταντινούπολη και η ασταθής κατάσταση που επικρατούσε στο τέλος του εβδομου και τις αρχές του όγδοου αιώνα είναι φυσικό να δημιουργούσε ανασφάλεια και ένταση στα στρατεύματα της Σικελίας, καθώς βρισκόταν επιπλέον αντιμέτωπα με την επέκταση των Λογγοβάρδων στο νότιο τμήμα της Ιταλίας.

Η τοποθέτηση αυτής της εξέγερσης στην αρχή της βασιλείας του Λέοντος Γ΄, αλλά και η ασυλία που είχε κατά τη φυγή του στους Λογγοβάρδους, καθώς και οι λόγοι απαθείας που έλαβε στη συνέχεια⁵⁷⁰, κυρίως όμως η επαναφορά του στο αξίωμά του το 731⁵⁷¹ δείχνουν πιθανόν έναν άνθρωπο του Λέοντος Γ΄, που ό,τι έκανε το 717 οφειλόταν πιθανόν στην αδυναμία του να συνεννοηθεί τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή με την Κωνσταντινούπολη και κυρίως με τη Ρώμη, που δεν έδειχνε διατεθειμένη να αποδεχθεί την ανάληψη της εξουσίας στην Κωνσταντινούπολη από έναν στρατηγό του θέματος των Ανατολικών. Η άφιξη του Παύλου, χαρτουλαρίου του Λέοντος Γ΄ στη Σικελία με το αξίωμα του στρατηγού Σικελίας και με σκοπό την κατάπνιξη της ανταρσίας⁵⁷² δεν άφησε αμφιβολίες σε κανέναν στη Δύση για την επιβολή της νέας αυτοκρατορικής αρχής στα στρατεύματα του νησιού.

Ο χαρτουλάριος και μεταγενέστερα πατριίκιος και στρατηγός Σικελίας Παύλος, μάλλον, θα προαχθεί σε έξαρχο (723-726)⁵⁷³, συνεχίζοντας τη στενή σχέση των δύο αξιωμάτων. Πιθανόν αντιμετώπισε την αραβική επιδρομή του 720/21⁵⁷⁴. Η αρχική υπόθεση για «θεμιτή» εξέγερση κατά της Κωνσταντινούπολης το 717 επιβεβαιώνεται από την επάνοδο του Σεργίου ως απόλυτου θεματοφύλακα της πολιτικής του Λέοντος Γ΄ στη Δύση και γίνεται εμφανής στις αλληπάλληλες απαγορεύσεις της μεταφοράς στην Κωνσταντινούπολη των παπικών επιστολών, των συνοδικών αποφάσεων και των διαμαρτυριών του λαού της Ιταλίας⁵⁷⁵. Υπό τη δική του εποπτεία θα επιβλήθηκε η φορολόγηση *pō*

570. Θεοφάνης, 399,2-3.

571. *LP*, I, 416-417.

572. Νικηφόρος (de Boor), 54,26. Θεοφάνης, 398,14. Βλ. Nichanian – Prigent, *Les stratèges de Sicile*, 105-106 και σημ. 57, με την παρατήρηση ότι η αναφορά του Παύλου ως επιστατούντος των βασιλικών υποκόμων, η οποία παρατίθεται με σκοπό την επεξήγηση από τον Ζωναρά (III, 254,5-10) του αξιώματος του χαρτουλαρίου, πιθανόν να παραπέμπει σε παλαιότερό του αξίωμα. Η ανάθεση του αξιώματος του στρατηγού Σικελίας σε έναν επικεφαλής των αυτοκρατορικών σταύλων και η σχέση του με την αρμοδιότητα του χαρτουλαρίου θα μπορούσε να διαφωτίζει περαιτέρω τη σημασία του αξιώματος αυτού για την ανάθεση καίριων αποστολών προς τη Δύση, όπως του εξάρχου Ιταλίας αρχικά και στη συνέχεια του στρατηγού Σικελίας.

573. *LP*, I, 403,21.

574. Βλ. Nichanian – Prigent, *Les stratèges de Sicile*, 106.

575. *LPI*, 416-417. Βλ. Nichanian – Prigent, ό. π., 107. Βλ. και πιο πάνω, σ. 200.

τρίτω μέρει Σικελίας και Καλαβρίας⁵⁷⁶, ενώ συγκρούστηκε με το στόλο των Ομεΰαδών μεταξύ 734 και 738⁵⁷⁷. Τα μέτρα αυτά, όπως και η ίδρυση του θέματος Σικελίας στα τέλη του έβδομου αιώνα⁵⁷⁸, δείχνουν ότι η μετατόπιση του βάρους των ναυτικών δυνάμεων της Ιταλίας σε μία περιοχή, η σημασία της οποίας είχε ήδη αναδειχθεί με τη στρατιωτική εγκατάσταση του Κώνσταντος Β΄ (662-668) και την επιβολή από εκεί προσόδων *per diagrafa seu capita atque nauticatione* στους οικήτορες και τους κτήτορες Καλαβρίας, Σικελίας, Αφρικής και Σαρδηνίας⁵⁷⁹, στόχευαν στην προσαρμογή των στρατηγικών σχεδίων της Κωνσταντινούπολης στις ανάγκες μίας νέας εποχής.

576. Θεοφάνης, 410,10-14. Βλ. Nichanian – Prigent, ό. π., 107.

577. Amari, *Biblioteca* I, 35, 368. Βλ. Nichanian – Prigent, ό. π., 107.

578. Βλ. Oikonomidès, *Une liste arabe*, 120-130.

579. *LP* I, 344,3-4. Oikonomidès, *Fiscalité*, 29-30. Για την υιοθέτηση μίας φορολογικής τακτικής που είχε εφαρμοστεί από τους Άραβες βλ. Zuckerman, *Learning from the Enemy*, 80-84.